

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

**O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti
kafedrası**

**O'ZBEK TILINING SOHADA
QO'LLANILISHI**
fanidan o'quv uslubiy majmua

2021 – 2022-o'quv yili

O‘ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

O‘ZBEK TILI VA MUMTOZ SHARQ ADABIYOTI KAFEDRASI

O‘ZBEK TILINING SOHADA QO‘LLANILISHI

FANIDAN O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi:	300 000	– Ijtimoiy fanlar, jurnalistika va axborot
Ta’lim sohasi:	310 000	– Ijtimoiy va xulq-atvorga mansub fanlar
Ta’lim yo’nalishi	60310900	– Psixologiya (Din sotsiopsixologiyasi)

Umumiy o‘quv soati	– 120 soat
---------------------------	------------

Shu jumladan:

Amaliy mashg‘ulot	– 60 soat (2-semestr – 60 soat)
Mustaqil ta’lim soati	– 60 soat (2-semestr – 60 soat)

Toshkent – 2021

O‘quv-uslubiy majmua O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2021-yil “___” _____ dagi ___ - son buyrug‘i bilan tasdiqlangan fanning namunaviy dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Fanning ishchi o‘quv dasturi O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi O‘quv-uslubiy Kengashining 2021-yil “___” _____ dagi “___” -sonli bayoni bilan tasdiqlangan.

Fanning ichshi o‘quv dasturi O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasining 2021-yil “___” _____ dagi “___” -son yig‘ilishida muhokamadan o‘tgan va O‘zXIA, akademiyasi O‘quv-uslubiy Kengashda muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Tuzuvchilar:

N.Saydirahimova – O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

D.Lutfullayeva – O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasida professori, filologiya fanlari doktori.

Taqrizchilar:

M. Nosirova – O‘zXIA, O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasida mudiri, filologiya fanlari nomzodi.

M. Umrzoqova – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, filologiya fanlari nomzodi.

Fakulteti dekani:

2021-yil “___” _____ I.Mirziyotov
(imzo)

O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasida mudiri:

2021-yil “___” _____ M.Nosirova
(imzo)

MUNDARIJA

O‘quv materiallari.....	5
Amaliy mashg‘ulotlar.....	5
Nazorat savollari.....	136
Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari.....	137
Glossariy.....	138
Ilovalar.....	143
Fan dasturi.....	143
Ishchi fan dasuri.....	147
Tarqatma materiallar.....	151
Testlar.....	160
Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda adabiyot manbalari.....	169
Ishchi fan dasturiga muvofiq baholash mezonlarini qo‘llash bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar.....	170
Kalendar reja.....	172

O'QUV MATERIALLARI AMALIY MASHG'ULOTLAR

“O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi” fanini o‘qitishning maqsad va vazifalari (2 soat)

REJA:

1. “O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi” fanini o‘qitishning maqsad va vazifalari.
2. Tilning jamiyatda tutgan o‘rni. Til va tafakkur, til va madaniyat munosabati.

Tayanch so‘zlar: *til va jamiyat, tilning ijtimoiyligi, sotsiologiyat, til tipologiyasi, undovlar nazariyasi, tovushga taqlid nazariyasi, mehnat chaqiriqlari nazariyasi, imo-ishoralar nazariyasi.*

Bilib oling!

Fanning mazmuni. Ushbu fan talabalarni mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga oid masalalar, Davlat tili haqidagi hujjatlar va ularning mazmun mohiyati; o‘zbek adabiy tili me‘yorlari, o‘zbeklotin alifbosining imlo qoidalari, sohaviy leksika va uning xususiyatlari, o‘zbek tilida soha terminlarining qo‘llanilishi, nutq uslublari, sohalarida rasmiy-idoraviy ish hujjatlarining yuritilishi, ularning turlari; mutaxassis nutqining kommunikativ sifatleri hamda ilmiy tadqiqot olib borish masalalari bo‘yicha zaruriy bilimlar bilan qurollantiradi.

Ushbu fan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmoni hamda “O‘zbek tilini 2021-2030-yillarda rivojlantirish konsepsiyasi”da belgilangan vazifalarini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Fanni o‘qitishdan maqsad talabalarining o‘zbek tilida sohalar bo‘yicha nutqiy kompetentligini oshirish; og‘zaki va yozma nutqida mutaxassislikka oid sohaviy terminlarni samarali qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish, talabalarda o‘zbek tilida yozma va og‘zaki ravishda aniq, to‘g‘ri va ravon nutq tuzish malakasini takomillashtirish; ularning o‘zbek tili bo‘yicha savodxonlik darajasini oshirish, sohada nutq uslublari imkoniyatlaridan samarali foydalanish, xususan, soha doirasida qo‘llaniladigan rasmiy-idoraviy ish hujjatlarini to‘g‘ri rasmiylashtirishga o‘rgatishdan iborat.

Fanning vazifasi talabalarni fanga doir nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda o‘zbek adabiy tili me‘yorlarga mos tarzda nutq yaratish amaliy ko‘nikmalarini hosil qilish; talabalarni mamlakat ijtimoiy hayotining barcha sohalarida davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatishdan iborat.

Respublikamiz ijtimoiy hayoti va xalq xo‘jaligining barcha sohalarida davlat tilida jahon o‘lchovlariga mos tarzda ish yuritilish, milliy-ma‘naviy qadriyatlarni puxta egallash, o‘z fikrini yozma shaklda to‘g‘ri ifodalay bilish kabi talablar barkamol mutaxassislar tayyorlashning muhim shartidir. Shu maqsadda amaldagi o‘quv dasturi asosida barcha oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun ilk marotaba mazkur fan alohida kurs sifatida o‘qitilishi rejalashtirilgan.

O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni o‘zbek tilining siyosiy-ijtimoiy maqomini ta‘minladi va uning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Xususan, ushbu

qonunning 8, 9, 10-moddalarida hujjatlarning davlat tilida tayyorlanishi, boshqaruv organlari, muassasa, korxona va tashkilotlarda ish davlat tilida yuritilishi ta'kidlangan. Shu maqsadda ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning o'zbek tilini milliy-ma'naviy qadriyat sifatida puxta egallashi, o'z fikrini yozma shaklda to'g'ri ifodalay olishi, nutqiy savodxonlikka erishishi uchun hujjat matnlarini tuzish ko'nikmalari shakllantiriladi. Jumladan, akademik litseylarda "Davlat tilida ish yuritish" darslari joriy etildi. Bu fanning tadrijiy rivoji sifatida esa, **"O'zbek tilining sohada qo'llanilishi"** fani yuzaga kelib, undagi beriladigan nazariy va amaliy bilimlar talabalarning nutqiy savodxonligini oshirishga, yozma nutqini rasmiy-idoraviy uslub me'yorlari asosida to'g'ri shakllantirishga, hujjatchiJik — munshaot ishini puxta egallashlariga qaratilgan. Ushbu maqsadda adabiy til me'yorlari, matn qurilishi, hujjat turlari va ularning tarkibiy qismlari, to'g'ri hujjatlashtirish yo'llari kabi masalalar yuzasidan ixcham va tushunarli tilda zarur nazariy ma'lumotlar berib boriladi. Fanni o'qitish davomida rejalashtirilgan mashq va topshiriqlar orqali rasmiy-idoraviy uslubga xos turlicha qurilishdagi matnlar tuzish, uni ijodiy o'zgartira olish, ya'ni qisqartirish va kengaytirish, asosiy mazmunni saqlab qolish, to'ldirish, yangilash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi

Nazariy mavzular sifatida ajratilgan nazariy ma'lumotlar yagona uslubiyotga bo'ysundirilgan tarzda talabalarning ham nazariy bilimlarini oshirishga, ham nutqiy savodxonlik bo'yicha amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Talabalarning davlat tilida ish yuritish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan nazariy-amaliy materialga turli shakl va mazmundagi matnlar, ish qog'ozlari, hujjatlar namunasini tuzish, ularda mantiqiy izchillikni ta'minlash hamda zarur leksik-sintaktik vositalardan o'rinli foydalanish usullarini o'rgatishda fan o'qituvchisi darslikdagi mashq va topshiriqlarni to'liq bajartirishi, ularni to'ldirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tegishli matnni hujjat turiga va uning zaruriy qismlari mazmuniga mos tarzda mustaqil ravishda tuza olish, jo'natilgan hujjatga tashkilot munosabatini aniq ifodalagan holda to'g'ri javob yozish, taklif yoki e'tiroz bildirish, o'z fikrini dalillar bilan asoslash, xulosalash, umumlashtirish va bunda kirish so'zlardan, iqtibos, ko'chirma gaplardan o'rinli foydalana bilish ko'nikmalarini o'stirishga oid uslubiy materiallarni talabaga qiziqarli tarzda yetkazish taqozo etiladi.

Respublikamizda milliy tilga munosabat tubdan o'zgargan hozirgi davrda rasmiy tashkilot, idoralarda davlat tilida ish yuritishga jiddiy e'tibor qaratilayotganligi bejiz emas. 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonda ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni iste'molga kiritish, o'zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo'llanishini ta'minlash kabi vazifalarning kun tartibiga qo'yilishi ham bu yo'nalishda muayyan ishlarni amalga oshirish, idoraviy ish hujjatlari uslubi va tilini yanada takomillashtirish lozimligini ko'rsatadi. Zero, har bir davlatda ish yuritishga doir hujjatlarni milliy til, uning qonun-qoidalar asosida yozish va rasmiylashtirish ushbu davlat mustaqilligini kafolatlovchi mezonlardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, rasmiy-idoraviy ish hujjatlari kishilarning mehnat faoliyatini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlaboq rasmiy-idoraviy ish hujjatlarini takomillashtirish, uni tartibga solish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

Sir emaski, uzoq yillar davomida yurtimizda idoraviy ish hujjatlari, asosan, rus tilida yuritildi, juda kam turdagi ish hujjatlarigina o'zbek tilida yozildi. Rus tilining idoraviy ish hujjatlari andozasi asosida yozilgan rasmiy ish hujjatlarida shu tilning terminologik birliklari, uning grammatik qoidalariga mos ifodalar o'rin oldi. Buning natijasida o'zbek idoraviy ish hujjatlari takomillashmay qoldi, uning leksik tizimi o'zga til unsurlari bilan to'ldirildi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida qayd etilgan masalalarni qamragan holda **"O'zbek tilining sohada qo'llanilishi"** fanining o'quv dasturlariga kiritilishi va o'qitilishi hozirgi kun til siyosati doirasidagi dolzarb masalalarni qamradi va ijrosini ta'minlaydi.

Tilning jamiyatda tutgan o'rni. Til va tafakkur, til va madaniyat munosabati

Til insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarini ifodalaydigan va avloddan avlodga meros qoladigan asosiy vositadir.

Til kishilik jamiyatida yaratilgan bo'lib, aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Uning ijtimoiy tabiati ayrim shaxsga emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishda namoyon bo'ladi.

Til va jamiyatning o'zaro uzviy munosabatini sotsiolingvistika fani o'rganadi. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi insoniyat jamiyati bilan mustahkam bog'liq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir.

Zamonaviy tilshunoslikda sotsiolingvistika atamasi ikki ma'noda ishlatiladi:

1. Til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabat, ya'ni jamiyat hayoti va rivojlanishida tilning roli va, aksincha, tilning rivojlanishida jamiyatning ahamiyati.

2. Tilda millatning ijtimoiy guruhlanishi munosabati bilan bo'ladigan farqlar.

Bu masalalar tilshunoslik tarixida bir qadar o'z aksini topgan. Lekin asrimizning oltmishinchi va yetmishinchi yillariga kelib tilshunoslik fanining bu yo'nalishi jadal rivojlana boshladi. Tilshunoslik fanidagi bu yo'nalishga qizikishning oshishi qo'yidagi sabablarga bog'liq:

1. Jamiyatning ilmiy asoslangan til siyosati prinsiplariga bo'lgan ehtiyoj.

2. Struktural tilshunoslikning faqat tilning ichki tuzilishini o'rganishga bo'lgan qiziqish.

Yuqorida ta'kidlanganidek, til jamiyat taraqqiyoti bilan birga rivojlanadi, tilning grammatik qurilishi takomillasha boradi. Demak, til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan. Kishilik tarixidan shu narsa ma'lumki, avval urug' tili, keyin qabila tili, elat, xalq va millat tili shakllangan.

Dialektlar urug'chilik davridan boshlab, jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichiga qadar son jihatdan ko'payib boradi. Bu qabilalarning yashash tarzi bilan bog'liq. Avval bir qabila ittifoqiga kirgan tillar markazdan uzoqlashgan sari ulardagi dialektal farq orta boradi va bu dialektal farqlar oxir-oqibatda yangi til paydo bo'lishi uchun asos bo'ladi. Dialektlar sonining ko'payishi va ular asosida yangi-yangi tillarning vujudga kelishi til taraqqiyotining differensiatsiya jarayonini tashkil qiladi. Differensiatsiya tillarning dialektlarga parchalanishi sanaladi.

Dunyo tillarining, ma'lum ma'noda, o'ziga xosligini yorituvchi, muayyan tilning boshqa tillardan farqli jihatlarini ko'rsatuvchi tadqiqotlar yaratilgan. Mazkur tadqiqotlarning bosh masalasi til va jamiyat munosabati talqinidir. Tilning jamiyat bilan bog'liq tomonlarini o'rganish tilning o'ziga xos ichki qurilishi, imkoniyatlarini yoritishda ahamiyatlidir.

Har bir millat o'z adabiy tilining mustahkamlanishi uchun harakat qiladi. Jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida dialektlar kamayib, adabiy tilga yaqinlasha borishi kuzatiladi. Buni adabiy til ta'sirining kengayishi bilan izohlash mumkin. Til taraqqiyotidagi bu jarayon integratsiya deb yuritiladi. Integratsiya bir tilga mansub shevalarning adabiy til me'yorlariga yaqinlashuvidir. Bunday jarayonlar tasodifan yuz bermaydi, balki jamiyat taraqqiyotiga, ijtimoiy hayotning taraqqiyot jarayonlariga bog'liq tarzda sodir bo'ladi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari tilning ijtimoiy vazifalari ham takomillashib boradi, sababi, jamiyat va til o'zaro bog'liq, mutanosib tarixiy jarayon, hodisadir.

Yuqorida sanab o'tilganlar va yashash muhiti yaqin, turmush tarzi o'xshash hamda o'zaro iqtisodiy munosabatlari shakllangan xalqlarning tillari bir-biriga ta'sir ko'rsatishi natijasida tillarning nafaqat leksik, balki grammatik jihatlariga ko'ra ham ta'sir natijasidagi o'zgarishlari kabi qator masalalar ijtimoiy tilshunoslik – sotsiolingvistikaning o'rganish vazifalaridan biri sanaladi.

Til va tafakkur. Fikr almashish quroli bo'lmish til tafakkur bilan uzviy bog'langan. Til milliy madaniyat shakli sifatida tafakkurning harakati, uning faoliyati natijasida yaratilgan ma'naviy boylikni zamonda va makonda abadiylashtiradi. Bizning asrimizda barcha fanlarning katta odimlar bilan rivojlanib borishi ba'zi masalalarga yangicha yondashishni taqozo qilmoqda. Keyingi yillardagi mantiq, psixologiya, odamning bosh miyasi faoliyatini o'rganishdagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, tafakkurning bir-biridan farq qiluvchi ikki ko'rinishi mavjud bo'lib, ularning biri — predmet tafakkuri, ikkinchisi esa — mavhum tafakkurdir. Predmet tafakkuri odam va hayvon uchun umumiy bo'lib, ularning kundalik amaliy hayotini belgilovchi, avloddan-avlodga instikt oraali o'tib ochlikni, xavf-hatarni, issiq-sovuqni ajratishni ta'minlaydigan tafakkurdir. Mavhum

tafakkur faqat odamlarga xos bo'lib, u til bilan birga paydo bo'lgan va u bilan birga rivojlanadi. Til bilan tafakkur orasidagi munosabat to'g'risida gap borganda, ana shu tafakkur nazarda tutiladi. Bu ikki ijtimoiy xodisa doimo bir-birini taqozo qiladi, bir-birining yashashiga va rivojlanishiga yordam kiladi. Ma'lumki, fikr yuritishning asosiy maqsadi narsa, hodisalarning bizni o'rab turgan muhit, borliqdagi o'rnini aniqlash, ular orasidagi munosabatni o'rganish, mavjud ilmiy farazlar yuzasidan fikr yuritish va ularni mukammallashtirishdir. Hozirgacha fan va texnika erishgan yutuqlar asosida tafakkurning ana shunday faoliyati yotadi. Lekin tafakkur erishgan ajoyib muvaffaqiyatlarni ilm olamiga yetkazish, abadiylashtirish tilsiz amalga oshmasligi tabiiy bir holdir. Til vositasi yordamida erishilgan amaliy, nazariy yutuqlar e'tirof etiladi, targ'ib qilinadi, son-sanoqsiz o'quvchi, eshituvchilarga yetkaziladi. Bu yangilikni o'qigan va eshitganlar ular yuzasidan yana fikr yuritib, ularning kamchiliklarini topishadi, e'tirof etishadi va mazkur g'oyani yanada rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shishadi. Shuning uchun til va tafakkur orasidagi munosabat to'g'risida gap borganda, ularni o'zaro bir-biriga har tomonlama bog'langan hodisalar deb yuritishadi. Bu ikki hodisa umuman mavjud bo'lishi uchun ular orasida doimo ana shunday hamjihatlik bo'lishi zarur; shu yo'l bilan ular bir-biriga doimo ta'sir o'tkazadi va bir-birini boyitib boradi. Shuni ham qayd etish kerakki, bu ikki juftlikdan birinchisi, ya'ni tafakkur doimo oldinda boradi, tilga nisbatan tezroq rivojlanadi. Ba'zi olimlar obraz tafakkuri, texnik hamda mantiq tafakkurlarini farqlashni tavsiya etishadi. Obraz tafakkuri o'z aksini adabiy asarlar nazm, navo va tasvirlarda, texnika tafakkuri texnikaga oid adabiyotlarda, mantiq tafakkuri esa tushuncha va muhokamalarning to'g'ri qo'llanilishida topadi. Til tafakkurning hamma turlarini aks ettirishda yagona qurol va vositadir. Tilshunoslik fanining markaziy muammosi bo'lmish til va tafakkur masalasida so'z yuritilganda ular bir-biriga tengmi yoki ular boshqa-boshqa narsalarni, degan savolga javob berish kerak bo'ladi. Bu masalaning o'rganilish tarixida mazkur savolga bir-biriga zid bo'lgan fikrlar izhor qilinadi. Ba'zi olimlar ularni bir-biriga teng deyishsa, boshqalar ularni bir-biridan umuman ajratib qo'yishadi. Shu mulohazalar ustida biroz to'xtalib o'tamiz. Til bilan tafakkurni bir-biriga teng deyish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki: 1) kishi uylab yurgan fikrini til orqali ifodalaydi deyish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Kishi fikrining boshqalarga aytish mumkin bo'lgan qisminigina til yordamida suhbatdoshiga yetkazadi; 2) til moddiy, tafakkur esa g'oyaviy hodisadir; 3) ikki narsani teng deyish uchun ularning tarkibini ham bir-biri bilan kiyoslash va ular bir-biriga mos kelsa, ularni teng deyishga asos tug'iladi. Ma'lumki, tafakkurni mantiq; fani, tilni esa tilshunoslik urganadi. Mantiq fani tafakkurni tarkibiy qismlarga ajratganda, u uch birlikdan: tushuncha, muhokama va xulosadan tarkib topganini qayd etadi.

Til va madaniyat. Til va tafakkur singari til va madaniyat ham o'zaro uzviy aloqada amal qiluvchi hodisalaridir. Til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig'i, madaniyatimizning ko'rinishidir; u milliy mentallikning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir. Til madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon bo'ladi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi.

«Til va madaniyat» masalasi ko'p qirrali bo'lib, unga madaniyatshunos, tilshunos, faylasuf, ruhshunos, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadilar. Madaniyat va olamning lisoniy manzarasini o'rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o'zaro munosabati, mavjudlik sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog'liqdir. Til madaniyat bilan doimiy aloqada ekan, til o'rganish jarayonlarini o'rganilayotgan til xalqi va madaniyati prizmasidan turib o'qitish masalasini ijobiy hal qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Hozirgi kun tilshunosligida "til va madaniyat" tushunchasini lingvokulturologiya o'rganadi. Lingvokulturologiyada tilning madaniyatda aks etishi emas, balki madaniyatning tilda aks etishi masalasi o'ta muhim sanaladi.

Davlat tili haqidagi qonun va uning tarixiy ahamiyati

XX asrning 90-yillari tariximiz zanjirining oltin halqasi bo'lib qoldi. Sababi 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi davlat tili sifatida rasmiy e'lon qilinishi usha davr uchun katta tarixiy voqea bo'ldi. Ana shu qonunning chiqishi tilimizning rus tili ta'siri doirasida siqilib, faqat ko'cha-ko'ya va oilada foydalaniladigan ikkinchi darajali bir tilga aylanib qolish xavfiga chek qo'ydi. O'zbek tili oliy darajadagi davlat anjumanlarida qo'llaniladigan, davlatning rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish istiqboli qonun bilan belgilangan tilga aylandi. Ana shu nuqtayi nazardan bu qonunning tarixiy ahamiyati kattadir.

Davlat tili haqidagi qonun qabul qilingandan ikki yil o'tgach respublikamiz o'z istiqbolini qo'lga kiritdi. Mustaqil respublikamizni bir yuz yigirmaga yaqin davlat tan oldi. Ularning ko'pi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi. O'zbekiston BMTga qabul qilindi. Bularning hammasi jumhuriyatimizning jahon hamjamiyati o'rtasidagi obro'-e'tiborini oshirdi. O'zbek degan millat va uning milliy tili jahon jamoatchiligining diqqatini tortdi. Ana shunday sharoitda mustaqillikni qo'lga kiritgunga qadar qabul qilingan qonunning ko'p moddalarida o'z kuchini yo'qotdi yoki tahrirtalab bo'lib qoldi. Shuning uchun mavjud qonunni isloh qilish zarurati tug'ildi. Natijada 1995-yil 21-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasi «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahririni qabul qildi.

Yangi tahrirdagi qonunning muhim jihati shunda bo'ldiki, bunda o'zbek tilining bugungi jahon hamjamiyatidagi mavqei hisobga olindi. Masalan, sobiq Ittifoq tarkibida bo'lganda O'zbekistonning boshqa mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlar olib borishi xayoliy bir narsa edi. Bugun esa bu narsa oddiy haqiqatga aylandi. Xuddi ana shu voqelik qonunning 23-moddasida o'z ifodasini topdi. Unda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnoma matnlari davlat tilida yozilishi ta'kidlanadi. Bu modda o'zbek tilining jahon miqyosida rasmiy davlat tili sifatida nufuzining ko'tarilishini ta'minladi.

Yangi tahrirdagi qonunda O'zbekiston Respublikasining demokratik, tinchliksevar siyosati aniq o'z ifodasini topgan. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tili sifatida tan olinarkan, bu respublika hududida boshqa tillarning faoliyat ko'rsatishiga, rivojlanishiga, O'zbekistonda yashovchi barcha millatlar va elatlarning o'z ona tillarida aloqa qilishlariga monelik qilmasligi (2-modda), ularning tillarida maktab-ma'orif va madaniy muassasalar (5-modda), noshirlik, pochta-telegraf, notarial idoralar, televideniye va radio bimalol faoliyat ko'rsatishlari kafolatlangan. Boshqa millat va elatlarning tillariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish (4-modda) ta'kidlanadi.

Boshqa millat vakillari uchun o'z ona tillarida o'rta maktabni bitirgach oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida ham o'z tillarida o'qish imkoniyati yaratiladi (6-modda). Shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritilishi bayon qilingani holda ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi ko'rsatiladi (10-modda).

Sobiq Ittifoqdan ajralib chiqqan ayrim mamlakatlarda, xususan, Boltiqbo'yi respublikalarining davlat tili haqidagi qonunlarida respublika hududida yashayotgan barcha fuqarolarning faqat davlat tilidagina ariza, shikoyatlar bilan murojaat qilishlari qayd etiladi. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi qonunida esa bu masala juda demokratik yo'l bilan hal qilingan. O'zbekiston hududida yashayotgan boshqa millat vakillari davlat tilini bilmasa, o'z ona tillarida murojaat qilishi mumkinligi belgilangan (14-modda).

Davlat tili haqidagi qonun qabul qilinayotgan paytda vaqtli matbuotda bir qator baynalmilal atamalarni tilimizdan quvib chiqarish, uni arab yoki fors-tojik tilidagi muqobili bilan almashtirish tendentsiyasi kuchaydi. Masalan, *radio* o'rniga *ovozni-gor*, *samolyot* o'rniga *tayyora*, *aeroport* o'rniga *tayyoragoh*, *institut* o'rniga *oliygoh*, *rayon* o'rniga *nohiya*, *student* o'rniga *ilmjo* va boshqalar. Atamalarni almashtirish shu darajaga yetdiki, hatto mutaxassislarning o'zlari ham yangi qo'llanayotgan atamalarni qaysi tushuncha uchun ishlatilayotganini izohlashga qiynalib qoldi.

Ana shunday sharoitda atamalarni tartibga solish ehtiyoji tug'ildi. Shuning uchun Vazirlar Mahkamasi qoshida Atamashunoslik Qo'mitasi tuzildi. Yangi tavsiya etilayotgan atamalar

atamakov tasdig'idan o'tgandan so'nggina hayotga yo'llanma oladigan bo'ldi. O'zbek tilining yangi atamalar bilan boyib borish yo'li yangi tahrirdagi qonunda aniq ifodasini topdi. 7-moddasida yangi atamalar jamoatchilik muhokamasidan o'tgandan keyin va Oliy Majlisning tegishli qo'mitasi roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etilishi belgilanadi.

Yangi tahrirdagi qonunning yana bir muhim tomoni shundaki, moddalar soni qisqartirilgan. Oldingisi o'ttiz moddadan iborat bo'lgan bo'lsa, yangi tahrirdagi qonunda ayrim o'z kuchini yo'qotgan moddalar chiqarib tashlangan.

Yangi tahrirdagi qonunning 9-moddasida davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritilishi ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasining oliy darajadagi anjumanlari davlat tilida olib borilyapti. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari rahbarlari turli darajadagi yig'ilishlarda davlat tilida chiqishlar qilishlari odat tusiga kirib qoldi. Har bir rahbar xalq oldida davlat tilida hisob bermoqda. Bu esa har qaysi rahbar oldiga davlat tilini yetarli darajada bilish talabini qo'ymoqda.

Ko'rinib turibdiki, yangi tahrirdagi «Davlat tili haqida»gi Qonun eski qonunning oddiy tahriri emas, balki bugungi tarixiy-ijtimoiy sharoitni hisobga olgan holda yangi mazmun bilan boyitilgan yangi qonundir. U O'zbekiston faqat o'zbeklarniki emas, bu yurtda yashayotgan, shu yurt rivoji, istiqboli uchun jon qo'ydirayotgan barchaniqi tamoyiliga amal qiladi. Shuning uchun ham bu qonun O'zbekiston Respublikasida yashovchi barcha xalqlarning manfaatlariga mos keladigan eng demokratik, eng xalqchil qonundir.

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” usuli orqali mavzuga oid tayanch tushunchalarga izoh bering.

Tushunchalar	Izohi
<i>Milliy til</i>	
<i>Adabiy til</i>	
<i>Qadimgi turkiy til</i>	
<i>Eski o'zbek tili</i>	
<i>Dialekt</i>	
<i>Sheva</i>	
<i>Singarmonizm</i>	
<i>Agglutinatativ til</i>	
<i>Flektiv til</i>	
<i>Jargon va argolar</i>	
<i>Kreol tillar</i>	
<i>Pijin tillar</i>	
<i>Sun'iy tillar</i>	

2-topshiriq. Matnni o'qing. Tilning ijtimoiy-ma'rifiy vazifalari ifodalangan gaplarni sharhlang

Dunyoga kelgan har bir bola haqiqiy inson bo'lib yetishishi uchun juda ko'p narsalarni bilishi kerak.

U o'ziga kerakli bilimni ko'rib, eshitib va o'qib o'rganadi.

Eshitib, o'qib o'rganish til vositasida amalga oshadi va uning imkoniyati cheksizdir. Agar til bo'lmay, har bir kishining tirikligi uning o'z tajribasiga asoslangan bo'lsa edi, inson shu kungacha hayvon qanday yashasa, shunday yashagan va bugungi moddiy-ma'naviy taraqqiyotga erishmagan bo'lardi.

Tilning birligi, ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Undan tashqari, til tufayli bilim avloddan-avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi.

Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'taradi.

U tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz va hatto kelgusiga oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi, shakli bir narsalarning aksi ongimizga o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz. Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini ham so'z shaklida o'zlashtiramiz va til vositasi bilan o'zgalarga tushuntiramiz.

Tilni o'rganish va o'rgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. So'z yordamida biz mavjudotni o'rganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalarini o'rganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tugldiradi.

Alibek Rustamov, «So'z xususida so'z» kitobidan.

2 topshiriq. Yuqoridagi matn asosida quyidagi savollarga javob bering:

1. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotida qanday o‘rin tutadi?
2. Til va madaniyat tushunchalari o‘rtasidagi bog‘liqlik nimadan iborat?
3. “Til robitayi vositayi olamiyondur” (Avaz O‘tar) jumlasini izohlang.
4. Bilim egallashda til qanday vazifani bajaradi?
5. Fikrlash bilan so‘zlash o‘rtasidagi bog‘liqlik va farqni ushunting.

3-topshiriq.

1-mashq. Gaplarni ko‘chirib, ajratilgan so‘z va so‘z birikmalarining ma‘nosini izohlang.

1. Har bir millatning **tili** ikki xil ijtimoiy vazifani bajaradi: bir tomondan, jamiyat **a’zolari** orasida o‘zaro **aloqa** uchun xizmat qilib, ularni birlashtiradi, ikkinchi tomondan, bir **millatni** boshqasidan ajralib turishini ta‘minlaydi. 2. Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on **oyinayi hayoti** til va adabiyotidir. Milliy tilni **yo‘qotmak**, millatning ruhini yo‘qotmakdur (A. Avloniy). 3. Tildagi har bir so‘z, uning har bir shakli inson tafakkuri va tuyg‘usining natijasidir, o‘sha tafakkur va tuyg‘ular orqali so‘z yordamida mamlakat **tabiati** va xalq tarixi ifoda etilgan (K.D.Ushinskiy). 4. Ki har neni bilmish **odamizot**, Tafakkur birla qilurush odamizot (Alisher Navoiy). 5. Kim **ravshan** fikrlasa, u ravshan bayon etadi (N.Bualo). 6. Til **fikrni** yaratuvchi a‘zodir. Aqliy **faoliyat** va til yaxlit butunlikni tashkil etadi (V.fon Gumboldt). 7. So‘zlash qobiliyati hodisalar ichiga kirishning yagona va bebaho **vositasidir** (L.N. Tolstoy). Inson faoliyatida til **borliqni** bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan **jang‘arilgan** bilimlar qayd etiladi, saqlanadi va avloddan-avlodga **yetkaziladi**. Til millat ruhining **ko‘zgusidir**. Tilda millatning bor-yo‘g‘i, o‘y-fikri, dunyoqarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg‘ulari **gavdalanadi**. Tildagi har bir so‘z, uning har bir shakli inson tafakkuri va tuyg‘usining natijasidir. Til yaxlit bir **tizim** sifatidagina ijtimoiy vazifani bajara oladi. Til asosiy birliklari: **tovush, so‘z, qo‘shimcha, gaplar** orqali grammatik jihatdan ohang vositasida va mantiqan o‘zaro bog‘lanishda borliq haqidagi hukmlarni ifodalaydi, nimanidir tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Til insoniyat tomonidan yaratilgan, unga xizmat qiladigan va har qaysi millatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga mos tarzda rivojlanib boradigan **ijtimoiy hodisadir**.

4-topshiriq. Qadimgi turkiy tilga mansub matndan hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llaniladigan va qo‘llanmaydigan so‘zlarni toping. Bunda matnning o‘zbek adabiy tilidagi tavsifidan foydalaning.

*Nekim kelsa erga, tilidin kelur, Bu tildin kim elgu, kim akir bo‘lur.
Ulug‘lar ne bersa, emasmen dema, Ilik sun, og‘iz ur, yemasang yema.*
(A.Yugnakiy)

Tavsifi: Yigit kishiga nimaiki kelsa tilidan keladi,
Bu tildan kim ezgu, kim baxtli bo'ladi.
Kattalar nima bersa, yemayman dema,
Suyakni ol, og'zingga tegiz, yemasang yema.
* * *

Tilin tugmishin tishin yazmas. (M.Qoshg'ariy)

Tavsifi: Til bilan tugilganni tish bilan yechib bo'lmas.

5-topshiriq. Vazirlar Mahkamasining quyida berilgan qarorini iszohlang. Fikringizni og'zaki bayon eting

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI

O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin;
2. Respublika vazirliklari, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar;
3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralarini ko'rsinlar;
4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va Fan hamda ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklansin.

Vazirlar Mahkamasining Raisi I.Karimov
1995-yil 24-avgust 339-son Toshkent sh.

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц
Ч ч	Ш ш	Ъ ъ	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	Ў ў

6-topshiriq. Eski o'zbek adabiy tilida bitilgan quyidagi Alisher Navoiy bitiklarini hozirgi o'zbek adabiy tiliga qiyoslang. Bunda "Navoiy asarlari lug'ati"dan foydalaning.

"Haq yo'lida kim sanga bir harf o'qitmish ranj ila,

Aylamak bo'lgan ado, oning haqin yuz ganj ila".

* * *

"Kishi ota rizosin hosil qilsa, tangri taolo rizosini hosil qilmish bo'lg'ay va ota g'azabiga uchrasa, tangri taolo g'azabiga uchramish bo'lg'ay. Munday bo'lg'ondin so'ngra kishi nechuk ota rizosidin ayru dam urg'ay yo qadam qo'yg'ay".

* * *

*Bir bo'lu, bir ko'ru, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.*

* * *

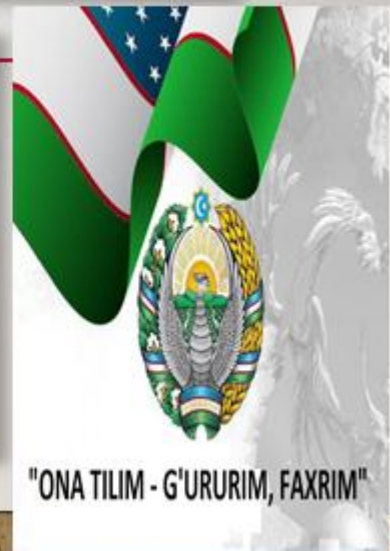
*Tikon kirska kafingga qiynasidin,
Chiqorsam erdi kiprik ignasidin.
Ko'rub xoru xas o'runngda nihoniy,
Sochim birla supursam erdi oni.*

7-topshiriq. Berilganlar asosida mushohada yuriting va fikrlaringizni og'zaki va yozna bayon eting.

O'ZBEK TILIGADAVLAT TILI MAQOMINING BERILISHI

- O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonun qabul qilindi (1989-yil, 21-oktabr);
- Jamiyatning barcha sohalarida davlat tiliga bo'lgan munosabat o'zgardi;
- Vazirlik, idora va tashkilotlarda o'zbek tilini o'rgatish kurslari tashkil qilindi;
- Vazirlik, idora va tashkilotlarda davlat tilida ish yuritish qat'iy belgilab qo'yildi.

DAVLAT TILI MAQOMINING TUSHISHIGA SALBIY TA'SIR KO'RSATGAN OMILLAR

- Davlat tiliga hukumat darajasida e'tiborning susayishi;
- "Davlat tili haqida"gi qonunning talab darajasida ishlanmaganligi;
- "Davlat tili haqida"gi qonun ijrosi nazoratining yo'qligi;

2019-YIL – MAMLUKATIMIZ MA'NAVY HAYOTIDA KESKIN BURILISH YASAGAN YIL

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qabul qilinganining 30 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilliga bag'ishlab o'tkazilgan tantanali yig'ilishda qatnashib, nutq so'zladi;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5850-son Farmoni imzolandi

O'ZBEK TILINING NUFUZI VA MAVQEYINI OSHIRISH BO'YICHA DAVLAT SIYOSATI

- Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil qilindi;
- Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 20-yanvardagi 34-son qarori asosida Davlat boshqaruvi organlari va xo'jalik birlashmalari rahbarlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchisi lavozimi joriy qilindi;
- 21-oktabrni o'zbek tili bayrami kuni sifatida nishonlash bo'yicha qonun qabul qilindi;
- O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi tashkil qilindi

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. "O'zbek tilining sohada qo'llanilishi" fanini o'qitishning maqsad va vazifalari.
2. Inson tilining paydo bo'lishi masalasi bilan bog'liq biologik farazlarni izohlang.
3. Tilning paydo bo'lishi bilan bog'liq ijtimoiy farazlarni izohlang.
4. Sanab o'tilgan farazlarga qanday munosabat bildir olasiz?
5. Tilning paydo bo'lishida imo-ishoralarning ahamiyati bormi?
6. Tilning paydo bulishi qanday faktorlar bilan chambarchas bog'liq?
7. Mustaqillik yillarida davlat tilimizga bo'lgan munosabat haqoda nimalar deya olasiz?

UYGA VAZIFA

1. Mavzuni o'qish va mavzu bo'yicha berilgan nazorat savollariga yozma javob berish.
2. Yuqorida berilgan 6-topshiriqni lug'atga tayanib qiyosiy tahlil qilib daftarga yozish.
3. «Davlat tili haqida»gi Qonun va 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonni o'rganish va konspektlashtirish.

📖 Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.
4. Lutfullayeva D. Mustaqillik davri rasmiy-idoraviy ish uslubi taraqqiyoti. (Monografiya.) – Toshkent, 2021.

✎ **Mustaqil ish topshiriqlari:**

1. “Tilning ijtimoiyigi” mavzusiga doir, slayd-taqdimot tayyorlash.
2. “O‘zbek tilining davlat tili sifatigagi nufuzi”ni reklama, banerlar, obyektlarning nomlanishi asosida tahliliy o‘rganing va xulosalaringiz asosida kichik videorolik tayyorlang.

O‘zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi: jamiyatdagi o‘zgarishlar va til rivoji (2 soat)

📖 **REJA:**

1. Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi.
2. Jamiyatning turli sohalarida o‘zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi.
3. Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so‘z semantik strukturasi ta‘sir.

Tayanch so‘zlar: *tilning ijtimoiy funksiyasi, so‘z semantik strukturasi, lingvistik omillar, ekstralingvistik omillar, vazifaviy uslublar, til birliklarining funksionallashuvi.*

Bilib oling!

Til birliklari ijtimoiy qo‘llanilishi nuqtayi nazaridan nutq sharoitiga bog‘liq ravishda vazifalanishni kasb etadi. Ayrim lug‘aviy birlik garchi sinonimik qator tarkibida turishiga qaramay, semantik tarkibidagi ma‘no nozikligiga ko‘ra og‘zaki yoki badiiy nutq uchun xoslanganligi bilan farqlanadi. Til birliklarining ijtimoiy funksionallashuvi lug‘viy birliklarning ayni mana shu xususiyatidan kelib chiqadi. O‘zbek tilida til ijtimoiy vazifalanishida beshta uslub turi farqlanib, ularning barchasi fonetik-fonologik, leksik-semantik hamda grammatik imkoniyati va o‘ziga xosligi bilan farqlanadi. Tilni funksional uslublarga ajratish masalasi munozarali jarayonlarni boshdan kechirgan bo‘lib, **so‘zlashuv, ilmiy, rasmiy, publitsistik uslub** turlari orasida **badiiy uslubni** ajratmaslik kerak, sababi bu uslubni, tom ma‘noda, o‘ziga xos lisoniy mezonlari yo‘q degan qarashlar bilan bog‘liqdir. Aslida esa unday emas, sababi bu uslub turi o‘ziga xos badiiylik, obrazlilik kashv etishi va eng asosiysi estetik tarbiya berishi va tashishi bilan boshqa uslub turlaridan tubdan farq qiladi. Uslublar ichida eng qadimiysi sanaluvchi uslub turi bu rasmiy uslub turi hisoblanib, u xalqimizning uzoq o‘tmish-tarixidan beri qo‘llanilin kelinayotganligini belgilash mumkin.

Jamiyatning turli sohalarida o‘zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi

Til birliklari ijtimoiy qo‘llanilishi nuqtai nazaridan nutq sharoitiga bog‘liq ravishda vazifalanishni kasb etadi. Ayrim lug‘aviy birlik garchi sinonimik qator tarkibida turishiga qaramay, semantik tarkibidagi ma‘no nozikligiga ko‘ra og‘zaki yoki badiiy nutq uchun xoslanganligi bilan farqlanadi. Til birliklarining ijtimoiy funksionallashuvi lug‘viy birliklarning ayni mana shu

xususiyatidan kelib chiqadi. O'zbek tilida til ijtimoiy vazifalanishida beshta uslub turi farqlanib, ularning barchasi fonetik-fonologik, leksik-semantik hamda grammatik imkoniyati va o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Tilni funksional uslublarga ajratish masalasi munozarali jarayonlarni boshdan kechirgan bo'lib, **so'zlashuv, ilmiy, rasmiy, publitsistik uslub** turlari orasida **badiiy uslubni** ajratmaslik kerak, sababi bu uslubni, tom ma'noda, o'ziga xos lisoniy mezonlari yo'q degan qarashlar bilan bog'liqdir. Aslida esa unday emas, sababi bu uslub turi o'ziga xos badiiylik, obrazlilik kashf etishi va eng asosiysi estetik tarbiya berishi va tashishi bilan boshqa uslub turlaridan tubdan farq qiladi. Uslublar ichida eng qadimiysi sanaluvchi uslub turi bu rasmiy uslub hisoblanib, u xalqimizning uzoq o'tmish-tarixidan beri qo'llanilib kelinayotganligini belgilash mumkin.

Yuqorida sanalgan uslublar adabiy tilning og'zaki va yozma shakli bilan xos bo'lgan tilning funkionallashuvi imkoniyatidan kelib chiqadigan hodisadir.

Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so'z semantik strukturasiga ta'siri

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarmas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi ham mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: **1) lisoniy (lingvistik) omillar** - til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari.

Masalan, tilning lug'at boyligidagi aniq va ochiq leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, *ammo* - *ochiq eshikl*ni —*aniq eshik* deb bo'lmaydi, bunga aniq va ochiq leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xosliklar, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi; **2) nolisoniy (ekstralingvistik) omillar** – ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, xalqlar o'rtasidagi madaniy-ma'rifiy aloqalar, ong, tafakkur rivoji, bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) kabi jarayonlar. Bunday omillar tilga, ayniqsa, uning leksikasiga doimiy ta'sir o'tkazib turadi, ayrim leksemalarning semantik tarkibida yangi leksik ma'nolarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi. Masalan, oyoq leksemasi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u *xontaxta*, *kursi*, *stol*, *stul*, *karavot* kabi *mebellarning* —*oyog'ini* ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i*, *kursining oyog'i*, *stolning oyog'i*, *karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman *mebel-jihozlarning* paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan.

Demak, so'z-leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xil: **ma'noning ko'chishi, kengayishi** va **torayishi**, bundagi **miqdor** va **hajm** o'zgarishlari shular jumlasidandir.

Ma'noning ko'chishi - bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, *nafas* leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi —o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havodir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda *nafas* leksemasi —*havo*ni emas, —*gapni* va —*niyat*ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-niyat o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish nafas leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan. Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari bor:

1. Metafora yo'li bilan ko'chiriladi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: **burun** (—*odamning burni* - bosh leksik ma'no) - **burun** (—*choynakning burni* - hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** (—*oz vaqt ichida*, *darrov* - bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) - **tez** (—*darrov* achchiqlanadigan, *jizzakil* - hosila ma'no: *tez odam*); **cho'qqi** (—*tik narsalarning eng yuqori nuqtasi* - bosh leksik ma'no: *tog'ning*

cho'qqisi) - *cho'qqi* (—erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja, ko'rsatkichl - hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*);

v) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtai nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** (—tananing bo'yindan yuqoridagi qismil- bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) – **bosh** (—tik narsaning tepa qismil - hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi* qimirlamaydi);

2. **Ma'no vazifasidagi o'xshashlik asosida ko'chiriladi** (funktional ko'chirish): **tomir** (anat. —qon tomirlaril – bosh leksik ma'no) – **tomir** (biol. —o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalaril – hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan —qon tomirlaril va —o'simlik tanasidagi to'qima naychalaril bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilganligini quyidagi leksemalar mazmunida ham kuzatish mumkin: **o'q** (—nayzaning **o'qil**- bosh leksik ma'no) - **o'q** (—miltiqning **o'qil**- hosila ma'no) - **o'q** (—zambarakning **o'qil**-hosila ma'no); **virus** (mikrobiologiyada: —kasallikni qo'zgatuvchi mikroorganizml- bosh leksik ma'no) – **virus** (axborot texnologiyasida: —kompyuter apparati faoliyatini ishdan chiqaruvchi programmal- hosila ma'no) kabi.

3. **Ma'no metonimiya yo'li bilan ko'chiriladi** (*metonimiya* - qayta tiklashl): Bunday ko'chirish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga nom qilib birlashtiriladi: **muskat** (uzumning bir navi)- **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o'simlikning bir turi) - **choy** (shu o'simlikning bargidan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) - **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq* (**piyola** o'z ma'nosida) - *bir piyola ichmoq* (**piyola** —ko'chma ma'noda);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: **sinf** (—oquv —xonasil) – **sinf** (—o'quvchilar guruhil), **shahar** (—yirik aholi punktil) - **shahar** (—shahar aholisil) kabi. Masalan: *Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi.* (T.M.);

4. **Ma'no sinekdoxa yo'li bilan ko'chiriladi** (yunon. —birga anglamoql, —qo'shib anglamoql). Bunday ko'chirish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi: a) butunning nomi qismga ko'chiriladi: **qo'l** (butun) - **qo'l** (qism—barmoql) ma'nosida: *Besh qo'l barobar emas*), **bosh** (butun) - **bosh** (qism—miyal, —aql-xushl ma'nosida: *Tog'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko'chiriladi: *olma* (qism- “meva”)- *olma* (butun – “daraxt”: *olma gulladi*), *eshik* (qism- —uyning eshigil, hovlining eshigi”)- *eshik* (butun- —uy, —hovli”: *Eshigimda juda ko.,p odamlar ishlagan. O.*), *tirnoq* (qism)- *tirnoq* (butun- —bolal, —farzand”: *Sizga og.,ir. Peshanangizga tirnoq bitmadi. Ko'nglingiz yarim. R.F.*), *tuyoq* (qism) - *tuyoq* (butun—uy hayvonil, —mol”: *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. O.*)

Ma'noning kengayishi - *leksemaning ma'no hajmida* tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, **yaylov** leksemasi dastlab —*tog'ning tepasidagi o'tloqda yozlash*larni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda **yay** leksemasi —yozlarni, **yayloq** leksemasi esa —*yozlaydigan joy* larni anglatgan: chorvadorlar yoz payti molni tog'ning tepasidagi o'tloqlarda (—yaylag'nlarda) boqishgan, qishda esa —yaylag'ldan —qishlag'lgaga tushib yashashgan. Hozirgi paytda **yaylov** leksemasi faqat —*tog'ning tepasidagi mol boqiladigan o'tloq*larni emas, balki umuman —chorva o'tlaydigan keng maydon, o'tloqlarni) anglatadi, bunday *o'tloq* tog'ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto past tekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Ma'noning bu tarzda kengayishi **qishloq** leksemasining mazmun jihatida ham sodir bo'lgan: u dastlab —*qish faslida yashaydigan joy*larni (< —chorva mollarining qishlab qolgan yeridagi boquvillarni) anglatgan, hozir esa u —aholisi kopincha qishloq xo'jalik ishlari bilan shug'ullanuvchi punktlar ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor. **Rizamat** (atoqli ot)- **rizamat** (mahalliy, xo'raki va mayizbob uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor nomi bilan atalgan (demak, **so'zning ma'no hajmi** kengaygan).

Ma'noning torayishi - leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, **vatan** (keng ma'noda: —kishi tug'ilib o'sgan mamlakat, ona-yurtl)- **vatan** (tor ma'noda: —kishi tug'ilib o'sgan shahar yoki qishloql). Turdosh otning atoqli otga o'tishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan, **bolta** (turdosh ot)- **Bolta** (atoqli ot), **lola** (turdosh ot)- **Lola** (atoqli ot) kabi.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) leksemaning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, **miqdor o'zgarishi** yuz beadi, bu hol polisemiya (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: *ko'z* (—*ko'rish a'zosil*) —*ko'z* (—*uzukning ko'zil*)— *ko'z* (—*taxtaning ko'zil*) —metafora; *tish* (—*odamning tishil*) —*tish* (—*arraning tishil*)—metafora va funksiyadoshlik; *gilos* (—*mevaning bir turil*) —*gilos* (—*gilos daraxtil*) — sinekdoxa.

Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chirilishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bog'lanish saqlanadi): *til* (—*nutq a'zosil*) —*til* (—*aloqa-aralashuv qurolil*); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bog'lanish kuchsizlanadi, bir-biridan uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki leksema yuzaga keladi. Masalan, *issiq* (sifat) leksemasi asosida *issiq* (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Buning —belgil kategorial semasi —predmetl kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida —*norma* (o'lchov)l, —*ortiql* semalari tashlangan; —*haroratl* semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida —*haroratl* predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar so'ngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan. Bu hol *issiq* (sifat) va *issiq* (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bunday omonimlashishni bir so'z turkumidagi *kun* (quyosh) va *kun* (—*sutkaning ertalabdan kechqurungacha bo'lgan qismil*) leksemalarida ham ko'ramiz; 2) leksemaning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lami kengayadi yoki torayadi, xolos.

1-topshiriq. Berilgan savollarga javob bering

1.Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.

2.Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.

3.Jamiatning turli sohalarida o'zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi haqida nimalar deya olasiz?

4.Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so'z semantik strukturasiga ta'siri haqida gapiring.

2-topshiriq. Berildan so'zlarni ma'no ko'chish turlari bo'yicha + ishorasini qo'yib belgilab chiqing va misollar asosida izohlang

So‘z semantik strukturasi o‘zgarishi						
	Metafora	Metonimiya	Sinekdoxa	Vazifadoshlik	Ma'noning kengayishi	Ma'noning torayishi
<i>burun</i>	+ (bosh ma'nosi – odamning burni)					
<i>qo'l</i>						
<i>sinf</i>						
<i>tomir</i>						
<i>o'q</i>						
<i>Muskat</i>						
<i>osh</i>						
<i>bosh</i>						
<i>shahar</i>						
<i>tuyoq</i>						
<i>qishloq</i>						
<i>tez</i>						
<i>qahva</i>						
<i>yaylov</i>						
<i>domla</i>						
<i>navkar</i>						
<i>qanot</i>						
<i>tirnoq</i>						
<i>cho'qqi</i>						
<i>choy</i>						
<i>pasport</i>						
<i>olma</i>						
<i>virus</i>						
<i>bir piyola ichmoq</i>						

3-topshiriq. Berilgan testlar asosida bilimingizni sinab ko‘ring

1.O‘zbek tiliga qachon “Davlat tili” maqomi berilganini bilasizmi?

- A. 1989-yil 21-oktabrda
- B.1991-yil 21-oktabrda
- S. 1989-yil 20-oktabrda
- D. 1991-yil 21-oktabrda

2.Nima uchun YUNESKO 21-fevralni “Xalqaro ona tili kuni” deb e’lon qilganligini bilasizmi?

- A. Yer yuzida har kuni kamida ikkita til o‘lik tilga aylanayotganligi bois.
- B. Yer yuzida har kuni kamida bitta til o‘lik tilga aylanayotganligi bois.
- S. Yer yuzida har kuni 10ta tillar o‘lik tilga aylanayotganligi bois.

D. Yer yuzida tillar qolmayotganligi bois.

3. “Ona tilim o‘lmaydi” she’rining muallifini bilasizmi?

A. Erkin Vohidov.

B. Abdulla Oripov

S. Muhammad Yusuf

D. Iqbol Mirzo

4. Sizningcha, til nima?

A. Til so‘zlashish jarayoni

B. Til fikr almashishi jarayoni.

S. Til millatning ulkan boyligi va bebaho mulkidir.

D. Aloqa vositasi, fikr almashish quroli.

5. O‘zbek tilini arab va fors tillaridan kam emasligini asoslab bergan mutafakkirni bilasizmi?

A. Zahiriddin Muhammad Bobur

B. Mahmud Qoshg‘ariy

*S. Alisher Navoiy.

D. Farobiy.

3-topshiriq. ♦ Mavzu bo‘yicha nazorat savollari

1. Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.

2. Jamiyatning turli sohalarida o‘zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi haqida nimalar deya olasiz?

3. Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so‘z semantik strukturasiga ta’siri haqida gapiring.

4. Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.

5. Jamiyatning turli sohalarida o‘zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi haqida nimalar deya olasiz?

6. Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so‘z semantik strukturasiga ta’siri haqida gapiring.

UYGA VAZIFA

1. Berilgan adabiyotlardan mavzuni o‘qib konspektlashtirish.

2. Ma’noning ko‘chish turlariga bagiiy adabiyotlardan 4tadan misol topib yozish va so‘z semantik tarkining o‘zgarishini tusuntirish.

 Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Mavzu bo'yicha slayd-taqdomot tayyorlash.

O'zbek adabiy tili me'yorlari (4 soat)

REJA:

1. O'zbek adabiy tili haqida tushuncha.
2. Fonetik va leksik-semantik me'yor.
3. Morfologik va sintaktik me'yorlar.

Tayanch so'zlar: *me'yor, adabiy til me'yori, fonetik-fonologik me'yor, leksik-semantik me'yor, orfagrafik, orfoepik me'yor, morfologik me'yor, sintaktik me'yor.*

Bilib oling!

O'zbek adabiy tili haqida tushuncha

Adabiy til haqida gap borganda, avvalo, adabiy til – xalq tilining, milliy tilning oliy shakli deyilgan ta'rifga duch kelamiz. Adabiy tilning oliy shaklligi bu tilning o'ziga xosligida, uning o'ziga xos belgilari va vazifasida ko'rinadi.

Adabiy til xalq tili negizida yuzaga keladi. Adabiy tilning paydo bo'lishi va uni yaratishdan maqsad umumxalq ommaviy aloqa vositasini yaratishdir. Adabiy tildan rasmiy davlat tili sifatida foydalanish bu tilning ijtimoiy-siyosiy sohalar tili, rasmiy muomala va yozishmalar tili, idoraviy ishlar va hujjatlar tili, diplomatik aloqalar tili, ilmiy uslublar tili, badiiy adabiyot va sahna tili, maorif, madaniy tili kabi ko'p yo'nalishlarda rivoj topishi uchun yo'l ochadi. Bu hol adabiy tilning ko'p vazifali xususiyatini yuzaga keltiradi. Adabiy tilning ko'p qirrali va murakkab vazifalari adabiy tilning usluban tarmoqlanishiga, adabiy til doirasida xilma-xil nutqiy uslublarning yuzaga kelishiga olib keladiki, bu milliy adabiy tillarga xos muhim xususiyatlardan biridir.

Adabiy til ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-madaniy hayotning barcha sohalarida aloqa quroli darajasiga ko'tariladi. Bu hol adabiy tilni madaniyat va sivilizatsiyaning vositachisiga, bunga doir tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi, o'zida saqlovchi va keyingi nasllarga yetkazuvchi qurolga aylantiradi. Adabiy tilda ijtimoiy va madaniy hayotning turli sohalariga oid boy bilimlar mujassamlangan bo'ladi. Shuningdek, adabiy til mavhum va mantiqiy fikrlashning amalga oshishida ham vosita vazifasini bajaradi. Adabiy tilga xos kltirilgan xususiyatlar adabiy tilning og'zaki nutq shakli uchun ham xosdir. Chunki hozirgi paytda so'zlangan og'zaki nutq matnlarini o'z holida yozib olish va uzoq davr saqlashning keng texnikaviy usul va imkoniyatlari mavjud.

Adabiy tilning lugʻat tarkibi, grammatik tuzilishi lahja va shevalardan farqli ravishda muayyan qonun-qoidalarga boʻysunadi, ular saralangan, ishlangan, baholangan boʻladi. Lisoniy meʼyor adabiy til uchun ham, lahja uchun ham, lahja va shevalar, turli ijtimoiy jargonlar uchun ham xosdir. Ammo adabiy til meʼyorli tilgina emas, meʼyorlashtirilgan - muayyan meʼyorlarga solingan tildir. Meʼyorlanganlik, meʼyorlashga muhtojlik adabiy tilning muhim xususiyatlaridan biridir. Adabiy tilning lugʻaviy (soʻz qoʻllash) meʼyorlari, morfologik va sintaktik meʼyorlari, imloviy va talaffuz meʼyorlari mavjud. Adabiy til meʼyori tabiiy shakllangan meʼyorlar bilan bir qatorda ongli ishlangan, ongli baholangan meʼyorlardan iboratdir. Adabiy til meʼyorlari doimo oʻz meʼyorlarining shakllanishi, turgʻun holatga keilishiga intiladi. Shu sabali boshboshdoqlik adabiy tilga ziddir.

Adabiy tilning meʼyorlanishi, bu meʼyorlarning muayyan qoidalarga olinishi aslida adabiy tilning umumxalq quroli, umumxalq mulki ekanligi bilan bogʻliqdir. Adabiy til oʻzaro aloqa vositasi sifatida oʻzi xizmat qilayotgan millatning barcha vakili uchun umumiydir. Adabiy tilning qabul qilingan, qoidalashtirilgan meʼyorlariga barcha joyda, barcha kishilar (yozuvda va soʻzlovchilar) tomonidan bir xilda amal qilinadi. Chunki adabiy til barcha tomonidan milliy tilning namunali va ishlangan shakli deb qabul qilinadi va tan olinadi. Shunga koʻra ham adabiy tilning koʻpchilik tomonidan qabul qilingan va maʼqullangan meʼyorlariga, bu meʼyorlarga doir qoidalarga amal qilish, unga boʻysunish hamma uchun majburiydir.

Bunday umummajburiy meʼyorlar va qoidalar adabiy tilning soʻz qoʻllash va soʻz yasash, gap tuzish, soʻzlarni yozish va talaffuz qilish kabi barcha sohalarida ham mavjuddir. Adabiy tilda toʻgʻri soʻzlash va yozish uchun mana shu meʼyorlar, ular haqidagi qoidalarni bilish, oʻzlashtirish lozim.

Baʼzan adabiy tilni bir yoqlama va notoʻgʻri tushunish va tushuntirish hollariga ham duch kelamiz. Bunda adabiy til deb faqatgina roʻznoma tili, ilmiy asarlar tili va badiiy adabiyot tili koʻzda tutiladi. Bunda adabiy tilning ogʻzaki shakli hisobga olinmaydi. Shuningdek, baʼzi hollarda adabiy til faqatgina yozma til orqali qolipga solinadi, adabiy til meʼyorlari yozma nutqdagina toʻla saqlanadi, deyilgan mulohazalar ham bildiriladi. Keltirilgan fikrlardan adabiy tilning ogʻzaki shakli meʼyorlangan emas ekan-da, adabiy til ogʻzaki shaklida adabiy til meʼyorlariga toʻliq rioya qilish shart emas ekan-da, deyilgan notoʻgʻri fikrga kelish mumkin.

Oʻzbek tilini ongli ishlash, bu til meʼyorlarining shakllanish va takomilida 1920-1940 yillarda ijod qilgan yetakchi oʻzbek yozuvchilari, jurnalistlar, turli fan olimlari, ayniqsa, tilshunoslar, shuningdek, radio muhim rol oʻynadi. Natijada oʻzbek adabiy tili takomillashgan milliy, adabiy til darajasiga koʻtarildi. Uning toʻgʻri yozish va toʻgʻri soʻzlash uchun lozim boʻladigan til vositalari takomillashdi va silliqlandi. Adabiy tilning mana shu holati til madaniyatini, yaʼni **madaniylashtirilgan tilni** bildiradi. Demak, tilni ongli ravishda qayta ishlash natijasida madaniy til yuzaga keladi. Bu madaniy til –adabiy tildir. Madaniy adabiy tilni yuzaga keltirish uchun olib boriluvchi faoliyat jarayoni adabiy til madaniyati uchun harakat, kurashdir. Shuning **uchun adabiy til madaniy til** deb ataladi. Adabiy, yaʼni madaniy tilni yuzaga keltirishdan maqsad – toʻgʻri soʻzlash, toʻgʻri yozish qurolini yuzaga keltirishdir. Bu qurol faol foydalanilgandagina va jamiyat aʼzolarining oʻzaro aloqasi uchun muvaffaqiyatli xizmat qila olgandagina uning haqiqatan ham madaniy til ekanligi tasdiqlanadi. Demak, madaniy adabiy til boʻlish bilan bir qatorda bu tildan foydalanish bilan bogʻliq boʻlgan nutqiy jarayon, faoliyat ham mavjuddir.

Adabiy nutq va u bilan bogʻliq boʻlgan adabiy til madaniyati – bu avvalo nutqiy koʻnikma, nutqiy malakadir. Adabiy nutq malakasiga - adabiy til meʼyorlarini egallash orqali erishiladi. Ular quyidagilar:

- 1) stilistik meʼyorlar;
- 2) talaffuz (orfoepik) meʼyorlari;
- 3) aksentologik (soʻz va formalarda urgʻuning;
- 4) fonetik meʼyorlar;
- 5) grammatik (morfologik va sintaktik) meʼyorlar;
- 6) soʻz yasash meʼyorlari;

- 7) orfografik me'yorlar;
- 8) grafik (grafika) me'yorlar;
- 9) punktuatsion me'yorlar;

Adabiy til me'yori tadqiqotchilari uning ko'rinishlari haqida ham mulohaza yuritganlar. E. Begmatov rus tilshunos olimlari R.A. Budagov, A.I. Yefimov, V.I. Koduxov, T.A.Degtereva, Y.S.Stepanov, N.A.Belchikov va boshqalarning qarashlarini tahlil qilib va umumlashtirib, o'zbek adabiy tili me'yorining quyidagi ko'rinishlari mavjudligini ko'rsatib beradi: «1. Umumiy tarzda: 1) yozma nutq me'yori - yozma adabiy til me'yori - yozma uslub me'yori; 2) Og'zaki nutq me'yori - og'zaki adabiy til me'yori - og'zaki uslub me'yori.

Nutqning bu ikkala shakli ham yagona adabiy til me'yorlariga tayanib ish ko'radi. Shu sababli ularda mushtarak lug'aviy me'yorlar, umumiy morfologik, sintaktik vosita mavjud. Ammo yozma nutq amal qiladigan imloviy, punktuatsion me'yorlar og'zaki nutqda, og'zaki nutq amal qiladigan talaffuz me'yorlari, ohangiy (intonatsion) me'yorlar yozma nutqda yo'q yoki yetakchi rol o'ynamaydi. Mana shunday farqli tomonlar yozma va og'zaki nutqning sitaktik qurilishida, so'z shakllarining to'liq va noto'liq qo'llanishlarida, imo-ishora bilan bog'liq qositalarning ishlatilish xususiyatlarida ham ko'rinadi. Bular yozma va og'zaki nutq madaniyatini egallashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud ekaniga dalildir.

Oddiy so'zlashuv nutqi o'zbek tilida tabiiy holda mavjud bo'lgan og'zaki nutq ko'rinishlaridan iborat. Masalan, turli o'zbek sheva va lahjalari tili, ya'ni dialektal nutq ko'rinishlari, shevachilik unsurlari ta'sirida bo'lgan kundalik so'zlashuvning boshqa xil ko'rinishlari va boshqalar.

Oddiy so'zlashuv nutqining til bazasini adabiy til tashkil etmaydi. Oddiy so'zlashuv oldiga qo'yiluvchi nutqiy talablar aniq lahja va shevalarning tabiiy me'yorlari bilan ko'proq lisoniy talablar bilan bog'liq bo'ladi.

1) og'zaki nutq bir butun hodisa (mant) sifatida cheksiz va son-sanoqsiz shaxsiy (individual) faoliyatdir. Uning ko'pgina qirralari turli sharoitlarda o'zicha kechadi va payqalmagan qolda beiz yo'qolib ketadi;

2) og'zaki nutq me'yorlarining barcha xususiyatlarini payqash, yozib olish, o'rgatish va o'rganish ancha qiyinchilik bilan kechadi;

3) og'zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalari muhim rol uynaydi;

4) og'zaki nutqda yozma nuqtadagi kabi o'ylab ish tutish imkoni kam bo'ladi. Chunki og'zaki nutq yozma nutqdan tezkor (avtomatik) jarayon ekani bilan farqlanadi;

5) og'zaki nutqda shevachilikning ta'siri kuchli bo'ladi;

6) og'zaki nutqning yuzaga chiqishi so'zlovchining kayfiyatiga, nutq so'zlanayotgan vaziyatga, so'zlovchi nutqiy a'zolarining me'yoriy va sog'lomligiga bog'liq;

7) og'zaki nutqning o'ziga xos grammatik tuzilishi, qurilish tartibi mavjud. Chunonchi gap bo'laklarining tushib qolishi, qisqarib ketishi, o'rin almashishi, aksincha, keraksiz unsurlarning, takrorlarning bo'lishi va hokazo;

Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, rasmiy nutq, publitsistik nutq, qisman badiiy nutq, shuningdek, radio va televideniye uchun tuzilgan yozma matnlar kiradi. Nutqning keltirilgan vazifaviy tiplari ba'zan ilmiy til, rasmiy til, badiiy til deb ham yuritiladi.

Fonetik va leksik-semantik me'yor

Talaffuz me'yorlari aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi – jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analari, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi.

Masalan, o'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q - jo'q, ko'z - go'z, ota - ata, aka - oka, anor - onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda *-yap(ti), -op(ti), -ut(ti), -vot(ti)* shakllarida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik me'yor) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning

uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

Leksik-semantik me'yor. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi til sathlari orasida leksik birliklar alohida o'rin tutadi va ularning o'ziga xos me'yoriy xususiyatlari mavjud. O'zbek tilidagi leksik-frazeologik birliklarning ana shu xususiyatlari yuzasidan A.E.Mamatov ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan va bu kuzatishlarning natijasi o'laroq doktorlik dissertatsiyasi himoya qilingan hamda «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida» leksik va frazeologik norma muammolari» nomli monografiya yuzaga kelgan.

«Tilshunos-normalist olimlar, - deb yozadi u, - leksik normaning maqomini haqida turlicha fikrlar aytganlar. Jumladan, O.S.Axmanova leksik normani «bu muayyan bir tilda so'z qo'llash normasidir», - deb ta'rif bersa, (Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. - M.), K.S.Gorbachevich esa «so'zni to'g'ri tanlash hammaga ma'lum bo'lgan va umumxalq tomonidan qabul qilingan, o'rinli so'z ishlatishdir», - deb yozadi. Demak, leksik normalarga rioya qilish so'zlovchi (yozuvchi) va tinglovchi (o'kuvchi) tomonidan o'zaro muloqotda bir-birini to'liq tushunishni taqozo qiladi.

Bizningcha, leksik normani ta'riflashda esa adabiy tilning quyidagi belgi va mezonlarini nazarda tuzmoq lozim:

1) uning og'zaki va yozma shaklda amalga oshirilishini; 2) hududiy va ijtimoiy qo'llanish doirasini; 3) ma'lum milliy tilning boshqa shakllari bilan adabiy til o'rtasidagi munosabatlar masalasini inobatga olish kerak. Shunday qilib, leksik norma bu og'zaki va yozuv tili oppozitsiyasi doirasida leksik vositalarning turlicha amalga oshirilishi o'rtasidagi munosibliklar, tengliklardir». Demak, tilda asosiy birlik sanalgan so'zning lingvostilistik birlik sifatida, aytaylik, ko'pma'nolilik, sinonimlar va variantlar shaklida bir tushuncha doirasida ma'no anglatish va farqlash imkoniyati tilning boshqa sathlaridagiga qaraganda keng ekan, leksik me'yorlarni belgilash birmuncha qiziqarli va munozarali bo'ladi. D.Z.Rozental ham «Qayerda tanlash imkoniyati bo'lsa, o'sha yerda stilistika boshlanadi», - deb bekorga yozmagan. Leksik birliklar doirasida tanlanish imkoniyatining ko'pligi uning xususiy me'yorlarining shakllanishiga ham sabab bo'lgan. Shuning uchun ham tilimizdagi dialektizm, neologizm va okkazionalizm, pleonazm va boshqa leksik birliklarning me'yoriy xususiyatlari yuzasidan mulohaza yuritish leksik me'yor to'g'risidagi tasavvurimizni, shubhasiz, kengaytiradi. Dialektizmlar va adabiy til me'yori doirasida me'yorni belgilash tilimizdagi mas'uliyatli masalalardan biri sanaladi. Ayni paytda, bu borada me'yoriy holatlarni belgilovchi o'lchovlar ham mavjud. «O'zbek adabiy tilining orfografiyasi, orfoepiyasi va grammatik kurilishi ma'lum tayanch shevalarga (asosan, Toshkent va Farg'ona shevalariga) asoslangan bo'lsa-da, leksik jihatdan esa barcha o'zbek shevalariga asoslangan»ligi qayd etilgan «O'zbek dialektologiyasi» darsligida ana shu o'lchovlar ko'rsatib o'tilgan. Adabiy til sheva leksikasidan ularning ko'pchiligi uchun umumiy bo'lgan so'zlarni tanlab olishi va uni o'z leksik tarkibiga kiritishi (mas., sigir-siir-inak; chakaloq-buvak; tuxum - moyak-yumurta, chumoli-murcha-udrinja-qumurusqa kabilar) ta'kidlangan. Ammo shevalarimizda shunday leksik birliklar mavjudki, ular adabiy tilimizga kirib ulgurmagani yoki shu holicha qolib ketgan. Bu kabi so'zlarning adabiy me'yori haqida nima deyish mumkin? A.Y.Aliyev «O'zbekiston jumhuriyatining davlat tili haqidagi qonuni va o'zbek tili nutq madaiiyati» nomli ma'ruzasida «Ayrim narsa va hodisalarning nomlari adabiy til va uning lug'atlarida uchramaydi. Lekin dialekt va shevalarda mavjud bo'ladi. Bunday vaqtda aniq narsa va hodisalarning nomlashni anglatuvchi so'z va atamalarni hech ikkilanmasdan shevalardan olib tilga kiritishimiz kerak», - degan fikrni aytib, uning tasdig'i sifatida quyidagi misollarni keltirgan edi: cho'kkala (laganbardor), o'tik (o'tadigan joy), kechik (kechib o'tadigan joy), sarimsok, madang (yog'ochdan qilingan eshik qulfi, tanba), qalang'i-qasang'i (yengil tabiat odam), arpabodiyon (ukrop turi) singari.

Morfologik va sintaktik me'yorlar

O'zbek tili grammatikasi tilshunoslik sohalari orasida nazariy jihatdan bir muncha yaxshi ishlanganligi, so'z shakllari, ko'shimchalar, so'z birikmalari va gap qurilishi bir qadar mukammal me'yoriy tavsiyalarga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi. Bu haqda ilmiy adabiyotlarda, darsliklarda, o'quv ko'llanmalarida tegishli mulohazalar aytilgan.

Morfologik me'yor haqida fikr yuritilganda gap aslida qo'shimchalar ko'llashning me'yoriy holatlari haqida boradi. Qaysi guruh qo'shimchalari bo'lishidan qat'iy nazar, ular o'rtasida variantdorlikning, sinonimiyaning mavjudligi nutqda bu qo'shimchalar me'yorlari yoki ularning buzilishlari haqida, ba'zan esa vazifaviy chegaralanishlari xususida mulohaza yuritishga sharoit yaratadi.

Demak, morfologik me'yor tushunchasi tilning ana shu qatlamini qamrab oladi va uning atrofida yuritiladigan fikr-mulohazalar har bir so'z turkumi doirasidagi ko'shimchalar hamda ularning nutq jarayonidagi me'yoriy ko'rinishlari, agar ular buzilgan bo'lsa, tuzatish yo'llari haqida bo'ladi.

Grammatikaning uzviy qismi bo'lgan morfologiya doirasida me'yor muammolarini anglashga intilish ona tilimiz salohiyatini yanada teranroq his qilishimizga ko'maklashadi.

Bu yo'nalishda me'yorlashish uzoq davom etadigan tarixiy jarayon ekanligi ma'lum bo'lib turadi. YA'ni tilimizning morfologik ko'rsatkichlari qat'iy bir holatga kelgunga qadar uzoq davrni bosib o'tganligi, hatto ularning ma'lum qismi hali ham me'yorlasha olmayotgani ba'zan ko'zga tashlanadi.

Ijtimoiy hayotda yuz berayotgan o'zgarishlar, o'tib borayotgan vaqt tilga o'z ta'sirini o'tkazmasdan, unda o'z aksini topmasdan qolmaydi. Masalan, XX asrning boshlari O'rta Osiyoga, jumladan, bizning yurtimizga ham g'arbdan sanoat, ishlab chiqarish, savdo, fan va madaniyatga oid yangiliklar shiddat bilan kirib kelgan bir davr edi. Shubhasiz, bu holatlar nafaqat tilimiz leksikasida, balki morfologiyasida ham o'z aksini topdi. Bu haqda G'ani Karimov tilimizda so'z yasash imkoniyatlari kengayib borayotganini ta'kidlab, olim shunday yozgan edi: «...boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar va ot yasovchi -izm, -ist; sifat yasovchi -ik; familiya ko'rsatkichi -ov, -yeva, -yevna kabi affikslar, rus tilidan qabul qilingan abbreviatura yo'li bilan ot yasalishi kabilar o'tgan davr mahsuli bo'lib, 20- va 30- yillarda juda keng avj olgan va o'zbek milliy adabiy tilining boyishiga, rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan».

Jarayonga ijobiy hodisa sifatida baho bersak, davr nuqgai nazaridan muallif haq. Lekin bu jarayon keyingi paytlarda tilimizni har tomondan o'rab kelib, siquvga olayotgan edi. Faqat mustaqillikkina uni to'xtatib qoldi, tilimiz rivojida boshqa bir muhit paydo bo'ldi. Yuqorida keltirilgan — ist qo'shimchasini misol tariqasida olganimizda, u asta-sekinlik bilan o'z o'rnini -chi, -navis, -shu, -nos so'z yasovchi qo'shimchalariga bo'shatib berayotganini kuzatamiz: ocherkist - ocherkchi - ocherknavis, royalist - rol- chi, pianist - pianinochi, romanist - romannavis, folklorist - folklorshunos, traktorist — traktorchi kabi. Shu qo'shimcha bilan qo'llaniladigan so'zlarning ko'p qismi esa tilimizdan chiqib bormoqda: ekonomist - iqtisodchi, reformist - islohotchi, shovinist - millatchi, utopist - xayolparast, lingvist - tilchi - tilshunos, yurist - huquqshunos kabi.

-chilik/- chilik qo'shimchasi me'yorlashuvida ham ayrim o'zgarishlarni, sezamiz. U paxtachilik, go'shtchilik, dehqonchilik kabi so'zlarda davom etgani holda ommachilik, idorachilik so'zlarida -viy qo'shimchasiga o'rnini bo'shatib berdi: ommaviy, idoraviy kabi. O'sha paytlarda arabcha -iyot affiksining bir muncha faolligi seziladi: muzaffariyot; mashzuliyyot; ruhiyyot, nazariyyot. Vaqt o'tishi bilan so'zlarning bu tarzda yasalishi me'yoriy tasdig'ini topmadi. Shu o'rinda, sintaktik yo'l bilan yasalgan ko'pmingchi, oktabroldi singari misollarga ham e'tiborimizni qaratsak yomon bo'lmaydi. Chunki 6u so'zlar ham yuqorida aytilgan fikrlarni, jumladan, so'z yasalishi, undagi yasovchi unsurlarning ishtirok etishi davri bilan hamoqang ekanligini tasdiqlaydi. Binobarnn, bugun ana shu so'zga yoki u ifodalaydigan tushunchalarga murojaat qilishga ehtiyoj yo'q. Ular bir umrga tarix bilan birga tilimiz xazinasiga ko'chirildi.

Kelishiklar me'yori borasida gap ketganda nimalarga e'tibor qilishimiz mumkin? Birinchidan, ularning turli variantlari va bu variantlarning vazifaviy uslublar doirasida

qo'llanish chegarasiga, ikkinchidan, bu ko'shimchalarning belgisi-belgisiz holatiga. Uchinchidan esa, ularning o'zaro va kelishik ko'shimchalari bilan sinonimiyasiga.

Shu talablar nuqtai nazaridan qaraganda qaratqich kelishigining -ning shakli adabiy tilimiz uchun me'yor sifatida qabul qilingan. Uning - -ting, -tshg, -ding, -d/ng. -ti, -i, -ni, -nung, -dung, -nng shakllari sheva va lahjalar uchun xos bo'lib, adabiy tilda ishlatilishi me'yorning buzilishi sanaladi. So'zlashuv uslubida ham bu buzilishlar sezilib turadi. Ilmiy va rasmiy uslublarda uning adabiy shakliga qat'iy rioya qilinadi.

Sintaksis doirasida me'yorning amal qilinishi deganda, avvalo, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan nutqni ko'z oldimizga keltiramiz. Grammatik jihatdai to'g'ri bo'lishlik gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro mazmuniy muvofiq kelishiga - valentligiga bog'liq bo'ladi.

Bu xususiyat, ayniqsa, so'z birikmalariga tegishli bo'lib, ular tarkibidagi semantik va grammatik aloqaning kuchliligi, ulardagi a'zolar yaxlit holda gap tarkibida paradigma hosil qilishi ana shu a'zolar o'rtasidagi aloqalarning turg'unligini, binobarin, me'yorning muntazamligini taqozo qiladi.

Ana shu muntazamlilik tilimiz boyligining turg'un birikmalar deb ataladigan qismida mavjud va ular asrlar davomida tilimizda deyarli o'zgarishga uchramasdan *abjagini chiqarmoq, avjiga minmoq, avzoyi buzilmoq, adabini yemoq, adi-badi aytishmoq, amalga oshirmoq asabga tegmoq* tarzida qo'llanilib kelinmoqda. Shuni ham esdan chikarmasligimiz kerakki, ular ham o'rni bilan o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Badiiy nutq va so'zlashuv nutqida shunday holatlarga duch kelamiz. Masalan, badiiy nutqda muallifni tilda mavjud bo'lgan turg'un birikmaning aynan shu holati qanoatlantirmaydi, deb xisoblaylik. Shunday paytda u o'z fikri yoki hissiyatini to'laroq ifoda etish uchun birikmani qisman o'zgartarishlarga uchratib ishlatadi yoki mavjud qolip asosida yangilarini yaratadi. «Odatda, - deydi A.Mamatov, - tilda mavjud frazeologik birliklar obrazi asosida yaratilgan frazeologik xarakterdagi so'z birikmalarida norma doirasidagi frazeologizmlarning strukturasi va uning umumiy komponentlari saqlanib qoladi. Shuningdek, asl frazeologik birlikning umumiy ma'nosi ham okkazional variantda o'z ifodasini topadi». Shundan so'ng ular qiyoslanadi:

me'yoriy variant - muallif varianti: *xotin deb ko'ynimga solganim ilon bo'lib chikdi - bulbul deb qafasga solganim olaqarg'a bo'lib chikdi; bildim dedim tutildim, bilmadim dedim qutildim -- qatiq ichgan qutuldi, ayron ichgan tutildi; tili qichimoq - tilini burqa chaqmoq; janjal boshlagan Turdali, kaltak yegan Berdali - aravani ot tortarkan-u; it hansirarkan; jonim-jonim deb jonini olmoq - boshini qashlab turib qorniga mushtlamoq* kabi.

Bu holatlarni grammatik me'yorning buzilishi deb bo'lmaydi. Demak, so'z birikmalaridagi me'yoriy o'zgarishlarni turg'un birikmalar tarkibidan axtarish to'g'ri emas. Ayni paytda, yuqoridagi o'zgarishlarni frazeologik me'yorning buzilishi deb qarashga ham shoshilmaslik kerak. Chunki uni ko'llanish jarayonining o'zi belgilab beradi. Agar tavsiya etilgan, yaratilgan yangi variant nutqda erish tuyulsa, muomalada ommalashmasdan, lug'atga kirmasdan qolib ketaveradi. Binobarin, tilimiz me'yoriy buzilishdan saqlanib qoladi. Mobodo qabul qilinib, ommalashsa, uni me'yorlashdi deb hisoblashga asos paydo bo'ladi.

Erkin so'z birikmalarining bitishuvli, boshqaruvli, moslashuvli shakllari mavjud. Ular orasida bitishuvli birikmalar me'yorga munosabati bilan ajralib turadi. Ot+ot tipidagi birikmalarni olib qaraylik: *kumush qoshiq, movut chakmon, chilvir belbog', zar do'ppi, g'isht devor* kabi. Bu birikmalar ongimizda kumush (metall)dan yasalgan qoshiq, movut (material)dan yasalgan chakmon, chilvir (arqon)dan bo'lgan belbog', zardan tikilgan do'ppi, g'ishtdan qurilgan devor tarzida shakllanadi. Ammo ularni aynan shu tarzda qo'llash me'yor sanalmaydi. Tildagi tejamkorlik, qisqalikka intilish qoidalari ularni dastlab ko'llagan shakllarda aytish va yozishni taqozo qiladi.

Nisbiy sifat + ot tipidagi birikmalar orasida ularning yuzaga kelishiga xizmat qiluvchi -li qo'shimchali shakllari mavjud: *mazali ovqat, aqlli odam, kulgili holat, g'ayratli yigit* kabi. Bu birikmalarining aniqlovchi qismi ikki a'zodan iborat bo'lgai ko'rinishlari ham uchraydi: *o'tkir tig'li pichoq, qora ko'zli bola, jigari rangli sumka, o'ta aqlli odam, juda g'ayratli ayol, nihoyatda kuchli shamol* singari. Ularning bir qismini belgisiz - *o'tkir tig'li pichoq, qora ko'z*

bola, jigar rang sumka tarzida ko‘llash mumkin bo‘lgani holda, ikkinchi qismini bunday ko‘llash mumkin bo‘lmaydi, me’yor buziladi.

Shuni ham aytish kerakki, belgili-belgisiz holatlarning nutqda o‘zaro o‘rin almashinib qo‘llanishi grammatik me’yor nuqtai nazardan mumkin bo‘lsa-da, uslubiy me’yor jihatdan ular bir-biridan farqlanadi. «O‘zbek tili grammatikasi» da bu fikrni tasdiqlovchi bir tahlil keltirilgan: qora ko‘zli (bola) umuman bolaning ko‘zi qora, lekin qora ko‘z (bola) birikmasi o‘zaro jipslashganda, rangni emas, butun bir tushuncha - go‘zallikning belgisini ifodalovchi qo‘shma so‘zdir. Bu o‘xshatishni boshqa misollar asosida ham davom ettirish mumkin.

Boshqaruvli va moslashuvli birikmalarda ham belgli va belgisiz holatlarga duch kelamizki, ularga grammatik me’yor qoidalari asosida munosabat bildirish mumkin. Masalan, jo‘nalish kelishigi uchun asosan belgili holat me’yor sanaladi: *vatanga muhabbat, do‘stga ishonch, xo‘jalikka rahbar, oilaga bosh* kabi. Faqat ayrim holatlardagina belgisiz ko‘llanishi mumkin: *Kunlarimiz jilg‘alarday o‘tdi oqib, / Maktab bordik - og‘ir bo‘lib qoldik daf’at.* (A. Oripov) kabi.

1-topshiriq. Berilgan savollarga yozma va o‘g‘zaki javob bering.

1. Me’yor nima?
2. Adabiy tilning me’yoriyligiga oid belgilarni sanang?
3. Fonetik-fonologik me’yor nima?
4. Leksik-semantik me’yor deganda nimani tushunasiz?
5. Morfologik va sintaktik me’yorlarni izohlang.

2-topshiriq. Berilgan testlarni yeching va bilimingizni sinab ko‘ring

1.Metafora nima?

- a) Grekcha so‘z bo‘lib, ko‘chim degan manoni bildiradi
- b) Nutqda obrazlilik, ekspressiv buyoq berish niyatida narsa va hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, so‘z yoki iboralarni ko‘chma ma’noda ishlatish metaforadir.
- c) Metafora narsalarning son yoki butun va qismlari orasidagi munosabat nazarda tutiladi.
- d) A va B javoblar to‘g‘ri

2.Mubolag'a so‘zi o‘rnida ba'zan qaysi so‘z ishlatilishi mumkin?

- a) Metafora
- b) metonimiya
- c) Trop
- d) Giperbola

3.Qaysi qatorda orfografik jihatdan xato yozilgan so‘zlar mavjud?

- a) Dastarra, dastmol, inshoat, ishyoqmas, landovur
- b) Dollor, ish bay, kinojurnal, oinaijahon, dastgoh
- c) Jigar rang, kongress, ahil, avtomat, izhor
- d) Yangiyo‘l, taassurot, serharakat, grammatika, manba

4.Qaysi qatorda talaffuzi va yozilishi farq qiladigan so‘zlar berilgan?

- a) Do‘stona, pashsha, taraqqiyot, ballada, shaxta

- b) Doira, zabardast, akkordeon, taasurol, apparat
- c) Aktsiya, bayonnoma, ballon, signal, zaif
- d) Uchta, shanba, tugun, telefon, g'alaba

6.Qaysi qatorda adabiy talaffuzdan chetlashgan so'z shakllari mavjud?

- a) Moshina yo'l chetidagi atrofii uch paxsa devor minan o'ralgan eski mina oldig'a kelib to'xtadi.
- b) Mendan ko'p xavotirlanma, Robiya
- c) Tohir Boburning qarshisiga kelib yukundi.
- d) Unvoningiz ham bordir?

7. Qaysi qatorda adabiy normadan tashqari so'zlar mavjud?

- a) Aziz farzandimiz, j igargo' shamiz Azizxon!
- b) Yakun, biz bu mollarni sotmoq uchun urus bozorlarini iljimizga olmog'imiz zarur.
- c) O'zingni bos, Zahro kel, yonimga o'tir
- d) Kechagina biz dunyodan ozmi-ko'pmi xabardor edik

8.Qaysi qatorda orfoepiyaga noto'g'ri ta'rif berilgan?

- a) Adabiy talaffuz qoidalarining to'plami
- b) Milliy til doirasida yagona talaffuz normalari
- c) O'zbek tili kursining lug'at sostavini o'rganadigan fan
- d) Unli, undosh tovushlar talaffuz normalarini belgilaydi

9.Qaysi gap tarkibida ham sinonim, ham antonim so'zlar qatnashgan?

- a) Osh ko'p-u, lagan yetishmaydi
Farzand umr bog'ida hayotdek aziz, shirin
- b) Shoir tinim bilmas ijod davrida
- c) Kunduzi bedor, tunlari uyg'oq
- d) Yaxshiga aytsang, uqar

10.Predmet yoki hodisalarning makon va zamondagi o'zaro doimiy bog'lanishlari asosida birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi. Ushbu ta'rif qaysi qatordagi hodisaga xos?

- a) Vazifadoshlik
- b) Metafora
- c) Metonimiya
- d) Sinekdoxa

3-topshiriq. Berilgan jadvalnu adabiy til me'yorlariga mufofiq misollr bilan to'ldiring

Adabiy til me'yorlari	Misollar
1) stilistik me'yorlar;	
2) talaffuz (orfoepik) me'yorlari;	
3) aksentologik (so'z va formalarda urg'uning aks etishi;	
4) fonetik me'yorlar;	
5) grammatik (morfologik va sintaktik) me'yorlar;	
6) so'z yasallish me'yorlari;	

7) orfografik me'yorlar;	
8) grafik (grafika) me'yorlar;	
9) punktuatsion me'yorlar;	

4-topshiriq. Berilgan matnlarni o'qing va adabiy til me'yorlari bo'yicha tahlil qiling

* * *

33. Бир бар экэн, бир джоғ экэн, бир Көчәрвэй минэн бир Көч-мәсвэй вэр экэн. Көчәрвэй көчүпти бир йақа, Көчмәс қалавирипти. Көчмәс сен көччэнг мендә көчәга:йын, депти. Бирисиннән көчүп кеткән джә:йында, бир улағы қәпты; бирисинән бир қозы қәпты; Уну сонг иккисийәм э:ч болупты; йипни тәнлап узупту, өлүп қәпты. маслығыны бери джепти.

Көчәрбәйдыңг бәласы йонгәғы джуртуна қайтып келәди; Көчмәс-бәйдыңг улуна уләқман биздинг қозы қайда, ди:ди; уны сонг ул-әйтады, бери джеп кетти, ди:ди, ун сонг Көчәрбәй әйтады, муну бәри джеп кеткән джоқ, ди:ди; муну сен сәтып йепсән ди:ди; йо:қ, ди:ди, мен сәтқә:м (сатқаным) йоқ, ди:ди. Сен йәлған сәйләпсән, сәтқан сен, ди:ди; шу ердә болады уруш. А:хырда Көчмәсвай Көч-әрвайдыңг бәласыны йығады. Йығып енди турғуссам мени өлтүрәди, деп йәш джигитти өлтүрдү. (Проф. Ғәзи Олим ёзиб олған.)

МАҚОЛЛАР

34. Эккән хырман әтәр,
 Экмәгән әрман әтәр.
 Гәрәк дашынг ағрамы (оғирлиги) йоқ.
 Дәк йургән динч йурәр.
 Дил йараси битмәс, ты:ғ йарась битәр.
 Ат мингнән атасини данимас.
 Пәси гәрсәнг шукир эт,
 Бәләнти гәрсәнг пақыр эт.
 Бал тутқан бармақыни йалар.
 Аши йоқ, роза тутар,
 Иши йоқ, ит қырқар.

Адамынг ләбзиннән. хәйванынг шахыннан.
 Қы:зи варынг, на:зи вар.
 Қыйықосам қы:з йахши,
 Э:йривосам йол йахши.
 Қалп қазани қайнамас.
 От олмәсә тусә (тутун) волмас.
 Ургәнгән урд (одат) өлгәнда қалар.
 Оз қадрини билмәгән, киши қадринам билмәс.
 Оғрини қарақчи урипти.
 Сәвдиргәнәм - дил, гуйдиргәнәм - дил.
 Гөззәнг ағрәса әлингги дий,
 Ичинг ағриса нәпсингги.
 (Ю. Жуманазаров ёзиб олган.)

5-topshiriq. Adabiy-orfografik me'yor ta'inlagan manlarni o'qing va yuqoriagi matnlarga iyosla xulosa chiqaring, fikringizni og'zaki va yozma bayon eting.

Voqea bundoq bo'lgan edi. Yangi sotib olingan besh tonnalik yuk mashinasi maydonni bir aylanib, pravleniye oldiga ko'ndalang bo'lganda, Qalandarov juda xursand bo'lib ketdi; hali g'ubor qo'nmagan yam-yashil mashinani aylanib ko'zdan kechirdi, kapotini ochtirib, motorini ko'rdi; so'ng rulga o'tirib, startyorni bosdi. Motor bir pishqirib ravon gurillay ketdi. Qalandarov mashinani oldinga, orqaga yurgizdi, maydonni bir aylandi, ko'prikdan o'tib, katta yo'lga chiqqanida, shofyorni chaqirib yoniga o'tqizdi-da rayonga tomon yo'l oldi. Uning mo'ljali besh-olti kilometr yurib qaytish edi, biroq yangi mashina, to'g'ri va ravon asfalt yo'l havasini keltirdi-yu, rayon markaziga tushib chiqishga qaror berdi. Qalandarov yo'l bo'yidagi tiniq yashil daraxtlar, barra o'tlardan ko'zi quvonib, kishining vujudini yayratadigan may havosidan mast bo'lib, xirgoyi qilib ketayotgan edi, yo'l bo'yida turgan mshshsioner qo'lidagi ola tayoq bilan yo'lning chetini ko'rsatdi. Qalandarov militsioner ko'rsatgan joyga kelib to'xtadi. Ma'lum bo'lishicha, yo'lning bahorgi yog'ingarchilikdan cho'kkan, buzilgan kichik bir uchastkasi remont qilinayotgan bo'lib, rayon tomonga o'tadigan bo'sh yuk mashinalari bu yerga yarim kilometr keladigan karyerdan shag'al olib, o'sha uchastkaga to'kib o'tishi kerak ekan. Qalandarov bir oz sabr qilsa, yonida o'tirgan shofyor militsionerga mashina yangi ekanini, og'ir yuk ortib bo'lmasligini aytib, ortiqcha so'zga o'rin ham qolmas edi. Qalandarov birdan tutaqdi, shofyorni og'iz ochgani qo'ymay, shovqin soldi. (A.Qahhor).

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Uzus va me'yor tushunchasini o'rganing va ularning xos va farqli tomonlari xususida fikr bildiring.
2. Me'yor tushunchasini tilning barcha sathlariga tatbiq etgan holda tushuntiring.

UYGA VAZIFA

1. Fonetik-fonologik me'yorning buzlishiga 10ta misol topib dataringizga yozing.
2. Leksik-semantik va grammatik (morfologik) me'yorning buzlishiga 10ta misol topib dataringizga yozing.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Mavzu bo'yicha slayd-taqdimot tayyolangan.

O'zbek-lotin alifbosining imlo qoidalari (4 soat)

REJA:

1. Asos va qo'shimchalar imlosi.
2. Qo'shib va ajratib yozish.
3. Bosh harflar imlosi.
4. Ko'chirish qoidalari.

Tayanch so'zlar: alifbo, imlo qoidalari, asos va qo'shimchalar, qo'shib va ajratib yozish, bosh harflar imlosi, ko'chirish qoidalari.

Bilib oling!

Yangi (lotin) o'zbek yozuvining imlo qoidalari 1995-yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning o'zida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan.

Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan imlo qoidalari 7 bo'lim 82ta qoidani o'z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi: Unlilar imlosi. Undoshlar imlosi (1-7-qoidalar).
2. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-qoidalar).
3. Qo'shib yozish (38-50-qoidalar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51-56-qoidalar).

5. Ajratib yozish (57-65-qoidalar).
6. Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar).
7. Ko'chirish qoidalari (75-82-qoidalar).

Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-qoidalar)

Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga **-v, -q, -qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: *sayla — saylov, sina — sinov, aya — ayovsiz; so'ra — so'roq, bo'ya — bo'yoq; o'yna — o'ynoqi, sayra — sayroqi* kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga **-v, -q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi — o'quvchi, qazi — qazuvchi, sovi — sovuq* kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri — og'riq, qavi — qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: *ol — oluv, yoz — yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz — uzuq, yut — yutuq* kabi. Lekin **uyushiq, burushiq, uchuriq, bulduriq** (shuningdek bulduriq) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

k, q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, bek, yo'q kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak — tilaging, yurak — yuragim, kubok — kubogi, bek — begi; tayoq — tayog'i, qoshiq — qoshig'i, yaxshiroq — yaxshirog'i, yo'q — yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: *ishtirok — ishtiroki, ocherk — ocherki, erk — erki, huquq — huquqim, ravnaq — ravnaqi, yuq — yuqi* kabi.

Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'uin, ko'ngil kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, qayir, ayir kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi qo'shilganda, ikki, olti, yetti so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi:

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi; buningiz, o'shanisi kabi;

3) **o, o, u, ye** unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi, bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **u** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'zlariga **-yi** shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi **u** undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: *dohiysi* kabi);

4) men, sen olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi darvozabon, masxaraboz kabi. Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) o‘rin kelishigi va chiqish kelishigi qo‘shimchasining, o‘tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko‘rsatkichi **-di** qo‘shimchasining boshidagi undosh ba‘zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi; ishda, misdan, ketdi, kelmabdi kabi.

Quyidagi qo‘shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so‘zlardan fe‘l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo‘shimchasi so‘z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo‘lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga (kel so‘zidan boshqa), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo‘shiladi: *quvdir, egdir, kuldir, yondir; o‘tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo‘shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining ikkinchi shaxs ko‘rsatkichi **-gin**, shuningdek **-gina** qo‘shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo‘lakkacha, ko‘nikkach, zerikkuncha, to‘kkani, kechikkudek, bukkani, ekin, kichikkina* kabi;

6) **q** undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo‘rqqudek, achchiqqina* kabi;

v) qolgan barcha hollarda, so‘z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat’i nazar, **g** yoziladi: *bargga, pedagogga, bug‘ga, sog‘ga, og‘gan, sig‘guncha* kabi.

Qo‘shib yozish (38-50-qoidalar)

Xona, nota, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug‘doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab* kabi.

-(a)r (inkor shakli — **-mas**) qo‘shimchasi bilan tugaydigan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *o‘rinbosar, otboqar, cho‘lquvar, ishyoqmas, qushqo‘nmas* kabi.

Takror taqlid so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shish bilan yasalgan ot va fe‘llar qo‘shib yoziladi: *pirpirak (pir-pir+ak), bizbizak (biz-biz+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)* kabi.

Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o‘xshatish yo‘li bilan bildiruvchi qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *karnaygul, qo‘ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg‘iyko‘z* kabi.

Narsani uning rangi, mazasi, o‘zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *olaqarg‘a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq* kabi.

Narsaning biror maqsad, ish uchun mo‘ljallanganligini bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo‘ra, nosqovoq, ko‘zoynak* kabi.

Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *tog‘olcha, cho‘lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *kiryuvdi, kelintushdi, qoryog‘di, Urto‘qmoq, Ochildasturxon* kabi.

Qaratuvchili birikmaning bir so‘zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *mingboshi, so‘zboshi, olmaqqoqi* kabi.

Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki obod so‘zi bilan ifodalangan joy nomlari qo‘shib yoziladi: *Yangiyo‘l, To‘rtko‘l, Mirzacho‘l, Sirdaryo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo‘lgan joy nomlari ajratib yoziladi: O‘rta Osiyo, Ko‘hna Urganch, O‘rta Chirchiq kabi.

Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika; teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti* kabi.

Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SamDU, ToshDUning* kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: O'zXDP MK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

Bir tovush ikki va undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yo'o'q, nima, himm, uff* kabi.

Ajratib yozish (57-65-qoidalar)

Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

Ko'makchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi* kabi. Lekin **bilan** ko'makchining **-la** shakli, **uchun** qo'shimchasining **-chun** shakli chiziqli bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon* so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, **qay** so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan ishlatilganda bir **u** tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan *to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq* kabi.

Murakkab son qismlari ajratib yoziladi *o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *ko'pdan ko'p, tekidan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga **yi** shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar)

Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov* kabi.

Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyo'l* (shaharlar), *Naymancha, Buloqboshi* (qishloqlar), *Bodomzor, Chig'atoy* (mahallalar), *Zavraq* (dara), *Yarqoq* (yaylov), *Qoratog', Pomir* (tog'lar), *Oqtepa, Uchtepa* (tepalar), *Zarafshon, Sirdaryo* (daryolar), *Yoyilma* (kanal); *Turkiya, Hindiston* (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix* (yulduz va sayyoralar nomi), *Tinchlik dengizi* (Oydagi relyef nomi) kabi. *Yer, quyosh, oy* turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi*.

Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, *transport vositalari*, *sport* inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: «*Tong*» (mehmonxona), «*Saodat*» (firma), «*Navro'z*» (xayriya jamg'armasi), «*Kamalak*» (matbaa birlashmasi), «*G'uncha*» (bog'cha), «*Botanika*» (sanatoriy), «*Paxtakor*» (stadion), «*Qutlug' qon*» (roman), «*Dilorom*» (opera), «*Tanovar*» (kuy), «*Ozodlik*» (haykal), «*Jasorat*» (yodgorlik), «*Sino*» (sovutgich) kabi.

Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni*, *Xotira kuni*, *Ramazon hayiti*, *Navro'z bayrami* kabi.

Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *O'zbekiston Respublikasi*, *Rossiya Federatsiyasi*, *Misir Arab Respublikasi*, *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti*, *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi*, *O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi*, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti*, *Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning o'rinbosari*, *Mudofaa vaziri*, *Yozuvchilar uyushmasi*, *O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog'liqni saqlash vazirligi*, *Fan va texnika davlat qo'mitasi*, *Fanlar akademiyasi*, *Tilshunoslik instituti* kabi.

Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: «*O'zbekiston Qahramoni*» (unvon), «*Oltin Yulduz*» (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: «*Sog'lom avlod uchun*» (orden), «*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi*» (faxriy unvon), «*Matbaa a'lochisi*» (nishon) kabi.

Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi. *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim* (O. Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: «Bu men», — qo'rqibgina javob berdi ko'laga (O.Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

— mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

— ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so'zlar, 2) o'zbekcha so'zlar, 3) tojik tilidan kirgan so'zlar, 4) arab tilidan kirgan so'zlar, 5) rus tilidan kirgan so'zlar («O'zbek tili» darsligidan).

Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: *AQSh* (Amerika Qo'shma Shtatlari), *BMT* (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), *AES* (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: *ToshDTU* (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko'chirish qoidalar (75-82-qoidalar)

Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: *to'q-son*, *si-fatli*, *sifat-li*, *pax-takor*, *paxta-kor* kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi. *va'-da*, *ma'-rifat*, *mash'-al*, *in'-om* kabi.

So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) soʻz boshidagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy emas, aba-diy, ye-shikdan emas, yeshik-dan* kabi;

2) soʻz oxiridagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi keyingi satrga koʻchirilmaydi: *mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa* kabi.

Oʻzlashma soʻzlarning boʻgʻinlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha koʻchiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda koʻchiriladi *dia-gramma, mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga koʻchiriladi: *silin-drik* kabi.

Bir tovushni koʻrsatuvchi harflar birikmasi (**sh, ch, ng**) birgalikda koʻchiriladi: *pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz* kabi.

Bosh harflardan yoki boʻgʻinga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartmalar, shuningdek koʻp xonali raqamlar satrdan satrga boʻlib koʻchirilmaydi. *AQSh, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX* kabi.

Harfdan iborat shartli belgi oʻzi tegishli raqamdan ajratib koʻchirilmaydi: 5-«A» *sinfi, V «V» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm* kabi.

Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga koʻchirilmaydi: «Navroʻz—92» (festival), «Oʻqituvchi—91» (koʻrik tanlov), «Andijon—9», «Termiz—16» (gʻoʻza navlari), «Boing—767» (samolyot), «Foton—774» (televizor) kabi.

A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib koʻchirilmaydi. Shuningdek, v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy oldingi soʻzdan ajratib koʻchirilmaydi.

1-topshiriq. Berilgan soʻzlarni “Asos va qoʻshimchalar imlosi”ga rioya qilgan holda unilarni belgilab va daftaringizga yozing

a)-v, -q, -qi qoʻshimchasi qoʻshilganda ___ unlisi ___ aytiladi va shunday yoziladi: *sayla -, sina -, aya -; soʻra -, boʻya -; oʻyna -, sayra -*.

b) i unlisi bilan tugagan koʻpchilik feʼllarga -v, -q qoʻshimchasi qoʻshilganda.... bu unli ___ aytiladi va shunday yoziladi: *oʻqi —, qazi —, sovi —* kabi.

Lekin i unlisi bilan tugagan ayrim feʼllarga -q qoʻshimchasi qoʻshilganda bu unli ___ aytiladi va shunday yoziladi: *ogʻri —, qavi —*.

2-topshiriq. Qay biri toʻgʻri yozilgan? Toʻgʻri yozilgan soʻzga belisini qoʻying

☐ Uzuq	☐ Uziq
-------------------------------	-------------------------------

☐ yutiq	☐ yutuq
☐ uyushuq	☐ uyushiq
☐ burushuq	☐ burushiq
☐ uchuriq	☐ uchuruq
☐ bulduruq	☐ bulduriq

3-topshiriq. Berilgan soʻzlar ishtirokida “Asos va qoʻshimchalar imlosi”ga rioya qildgan holda gaplar tuzing va daftaringizga yozing

Tilak, yurak, kubok, bek; tayoq, qoshiq, yaxshiroq, yoʻq, ishtirok, erkrki, huquq, ravnaq, yuq.

4-topshiriq. Berilgan matnni oʻqing, imlo qoidalariga muvofiq tekshiring oʻz xulosangizni bering

— Oʻtiring, aka! Hangomalashe-ye-yeb ketamiz! Shu jiyrontoyimning yoshiyam oʻttizdan oshdiyov! Kunimga yarab turibdi, tirikchilikning aybi yoʻq. Ishdan boʻsh paytimda yoʻlga chiqaman. Bir zamonlar bitta taksi toʻxtasa, oʻnta odam yugurib borardi. Hozir bitta odam qoʻl koʻtarsa, oʻn mashina gʻiyqillab toʻxtaydi. Shoʻpiralar orasida “kliyentimni obqoʻyding” deb yoqa boʻgʻishadiganlari ham bor! “Hoy, baraka topgur, karvon koʻp, rizqi boshqa, oʻlar yerdamisan”, desangiz, “nasihatingni ukangga qil” deydi. Voy, tavbangday ketay! Mol bozor kunlari Shoʻrabozorga tushib turaman. Orasi yaqin. Qoʻy-poʻy xarid qilganlarni eltib qoʻysam, harna besh-oʻn soʻm tushadi, nasibaga yarasha... Bir kuni saharlab bozorga bordim. Bahor edi. Shivalab yomgʻir yogʻib turibdi. Jiyrontoyini toʻxtatib, razm solsam, daraxt tagida bir chol turibdi. Bozordan xarid qilgan qoʻyining arqonini ushlab olgan. Cholning oldiga hali u shoʻpir boradi, ikki ogʻiz gaplashadi-da, burilib ketadi. Hali bu shoʻpir boradi, qoʻl siltab nari ketadi. Oxiri men ham bordim. Odatda, yoʻlovchi “falon joygacha qancha soʻraysiz”, deb aniqlashtirib oladi. Shoʻpir kira haqini aytadi. Bir xillari bor. Otasining xunini soʻraydi-da, “kami bor” deb ham qoʻyadi. Bozordagi chayqovchi boʻp ket-e, shovvoz!

5-topshiriq. Qay biri “Ajrati yozish” qoidalariga muvofiq toʻgʻri yozilgan? Toʻgʻri yozilgan soʻzga belgisini qoʻying

☐ Hammavaqt	☐ Hamma vaqt
------------------------------------	-------------------------------------

☐	Har kun	☐	Har kun
☐	Hech kim	☐	Hechkim
☐	Bir pas	☐	Birpas
☐	qay kuni	☐	qaykuni
☐	uyer	☐	u yer
☐	buyar	☐	bu yer
☐	shu kuni	☐	shu kuni
☐	o'sha payt	☐	o'sha payt
☐	qayyoq	☐	qay yoq
☐	qay yer	☐	qayyer

6-topshiriq. Qay biri "Bosh harflar imlosi" qoidalariga muvofiq to'g'ri yozilgan?
To'g'ri yozilgan so'zga belisini qo'ying

☐	Hammavaqt	☐	Hamma vaqt
☐	O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi	☐	O'zbekiston respublikasi, Rossiya federatsiyasi
☐	O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi	☐	O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining raisi
☐	O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi	☐	O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi
☐	qay kuni	☐	qaykuni
☐	Birlashgan millatlar tashkiloti	☐	Birlashgan Millatlar Tashkiloti

☐	Jahon tinchlik kengashi	☐	Jahon Tinchlik Kengashi
☐	Sog'liqni saqlash vazirligi	☐	Sog'liqni Saqlash Vazirligi
☐	Fanlar Akademiyasi	☐	Fanlar akademiyasi
☐	Fan va texnika Davlat Qo'mitasi	☐	Fan va texnika davlat qo'mitasi
☐	«O'zbekiston Qahramoni»	☐	«O'zbekiston qahramoni»
☐	«Oltin yulduz»	☐	«Oltin Yulduz»
☐	«Sog'lom Avlod uchun»	☐	«Sog'lom avlod uchun»
☐	«O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi»	☐	«O'zbekistonda Xizmat Ko'rsatgan Fan Arbobi»
☐	AQSh	☐	AQSH
☐	ToshDTU	☐	ToshDTU
☐	BMT	☐	Bmt

7-amaliy ish. "Blis-so'rov" uchun savollar

1-guruh	2-guruh
Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining alifbosi qachon qabul qilingan? Unda nechta harf bor?	Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining qaysi jihatlari kirillcha o'zbek yozuviga o'xshaydi?
Yangi (lotincha) va amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvlarining grafik tizimlarida qanday tafovutlar bor?	Har ikkala yozuv tizimlarining optik-grafik, pedagogik imkoniyatlari va estetik jihtlarini siz qanday baholaysiz?
Bu alifbo O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining nechanchi yilgi qarori bilan tasdiqlangan?	<i>Sintetik</i> va <i>sinonim</i> grafemalar yangi (lotin) o'zbek yozuvining grafik tizimida bormi?
Yangi (lotin) o'zbek yozuvida o'zbek tilining 6 ta unli fonemasi 6 ta grafema vositasida ifodalanadi... Ular qaysilar?	Rus-o'zbek yozuvida esa bu 6 unli uchun 10 ta grafema qo'llanmoqda... Ularni sanang
Noharfiy belgilarning aksariyati (signalizatorlardan boshqalari) rus-o'zbek yozuvidagidan farq qiladimi?	Mazkur yozuvda signalizatorlik funksiyasida qaysi belgi qatnashadi?

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" qachon qabul qilingan.
2. Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" necha bo'lim va nechta qoidadan iborat?
3. "Asos va qo'shimchalar imlosi" bo'limiga doir qoidalarni izohlang.
4. "Qo'shib va ajratib yozish" bo'limiga doir qoidalarni izohlang.
5. "Bosh harflar imlosi" bo'limiga doir qoidalarni izohlang.
6. "Ko'chirish qoidalari" bo'limiga doir qoidalarni izohlang.

UYGA VAZIFA

1. Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"dagi "Harflar imlosi" bo'limini o'rganib chiqing. Yonma-yon keldan unlilar imlosiga 10ta, yonma-yon kelgan undoshlar imlosiga 10ta misol yozing.
2. Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"dagi "Chiziqcha bilan yozish" bo'limini o'rganib chiqing. Juft so'zlar, takror so'zlar, rus tilidan o'zlashgan so'zlarning yozilisiga 10tadan misollar yozing.

📖 Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

✍️ Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Lotin-o'zbek yozuviga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"ning har bir bo'limini aks ettiruvchi slayd-taqdimotlar tayyorlang.

O'zbek tilining leksik qatlami (4 soat)

📋 REJA:

1. Sohaviy leksikaning xususiyatlari.

2.Sohaviy leksikada ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik munosabatlarining namoyon bo'lishi

Tayanch so'zlar: *sohaviy leksika, ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik.*

Bilib oling!

Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra uning *umumiy leksikologiya, xususiy leksikologiya, qiyosiy leksikologiya, nazariy leksikologiya va amaliy leksikologiya* kabi turlari o'zaro farqlanadi:

1.Umumiy leksikologiya. Leksikologiyaning bu turida barcha tillarning lug'at boyliklariga xos umumiy jihatlar ko'riladi.

2.Xususiy leksikologiyada muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, ingliz tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya ham o'z navbatida ikki turga - tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiyalarga bo'linadi:

a) **tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi *statik holatda* - shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda- tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u *diaxron leksikologiya* hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, leksemalarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday

3.Qiyosiy leksikologiya-leksikologiyaning qardosh yoki noqardosh tillar leksikasini qiyosiy aspekta tadqiq etuvchi turi.

4.Nazariy leksikologiyada asosan leksikaning lison va nutq bilan bog'liq jihatlarini, shuningdek, tilning lug'at boyligidagi struktura va sistema munosabatlari, leksik sathning tizim sifatidagi taraqqiyotini belgilaydigan qonuniyatlar tadqiq qilinadi.

5.Amaliy leksikologiya - leksikologiyaning lug'atchilik, leksik stilistika, nutq madaniyatining leksikaga aloqador tomonlari bilan shug'ullanadigan amaliy turi.

Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida o'rganiladi, chunki bu boylik so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, ular (lug'aviy birliklar) bu tizimda ma'no va vazifalaridagi o'xshashliklar va farqlar asosida ma'lum paradigmalarni hosil qiladi, umumiylik-xususiylik-alohidalik, butun-bo'lak va boshqa shu kabi ma'no munosabatlari asosida ham ma'lum guruhlariga birlashadi, demak, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir —organizmlning —to'qimalaril va —hujayralaril munosabatida bo'ladi, ulardan birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini ham taqozo qiladi.

Sohaviy leksikada ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik munosabatlarining namoyon bo'lishi

Ilm-fan, texnika, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklar sohaviy leksikani tashkil etadi. Bunday birliklar muayyan sohaga yo'nalganligi va unga xos tushunchalarni anglatishiga ko'ra tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda termin tushunchasi ostida qoraladi va chegaralanganlik kasb

etadi. *Gulkosa, shona (botanikada); to'rtburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim (tilshunoslikda), qofiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda)* kabi.

Terminlarning mazmun tomonida (ichki formasida) muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan: **boshqoq** terminining mazmun tomonida **“poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili”** tushunchasi ifodalangan.

Shaklan so'zga teng termin aslida leksemaning o'zidir, chunki u ko'pincha til sistemasida mavjud bo'lgan yoki shu tilning so'z yasash modellari asosida shakllangan leksemaning terminlashishi tufayli yuzaga keladi, natijada terminning ifoda tomoni ham, mazmun tomoni ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: tish (**leksema**: “odamning tishi”, “hayvonlar tishi”) – tish (**termin**: “odamning tishi”, “hayvonlar tishi”). Bunda leksemaning mazmun tomoni (leksik ma'nosi) terminning mazmun tomoniga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bo'ladi.

Ba'zi sohalarda leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul** – botanikada “o'simlikning urchish (ko'payish) organi”: **gul** – amaliy san'atda: “biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh”. Bu misollarda **gul** leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan.

Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiyaning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, urug' leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) “o'simlikning urug'i” (ruscha: “semya”); 2) “turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya” (ruscha: rod). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi urug' terminining turkum termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. **Ba'zan termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi**. Xususan, radio, televizor, telefon so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo'llanadigan, barchaga tushunarli bo'lgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda determinlashish (determinalizatsiya) deyiladi.

Shuningdek, leksemaning lisoniy va nutqiy ma'nolari mavjud:

1. Uzual ma'no (lisoniy ma'no) –leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'no. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'nodir. Masalan, kompyuter leksemasining mazmun mundarijasida “hisoblarni bajarish, shu jumladan, elektron shakldagi axborotni oldindan belgilangan algoritm bo'yicha qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va ishlov berish uchun mo'ljallangan mashina” ma'nosi bor (Axborot kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati. Toshkent-2004, 151-b.). **Kompyuter** so'zining bu ma'nosi barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham uzual ma'no sanaladi, chunki u shu tilda so'zlashuvchi xalq tomonidan tan olingan, demak, til ixtiyoriga o'tgan ma'nodir.

2. Okkazional ma'no (nutqiy ma'no) – leksemaning tildagi ma'nosiga (yoki ma'nolariga) xos bo'lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha “tus” berish maqsadida yuzaga keltirgan sun'iy ma'nosidir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda (nutqda) anglashiladi. Kompyuter so'zining quyidagi matnda anglatgan ma'nolari bunga yaqqol misol bo'ladi. Unda shunday deyilgan: “Azlar emas , Ajdar bu, Ajdar! Yoshi qirqqa chiqib qilcha aqli kirmagan noinsof, umrimni xazon qildi! Uchta bola nima yeb, nima ichayapti, demasa, ro'zg'or nochorligidan uyda sichqonlar xassa tayanib yursa. U yoqda kunora elektrchi kelib chirog'ingni o'chirib ketaman, gazchi kelib gazingni quvurini kesib tashlayman, desa... bu Ajdarning parvoyi-palak! Qizimizning bo'yi yetib qoldi, munday odamlarga o'xshab bisot-misot yig'ayapsanmi, deyish o'rniga Xudoning bergan kuni bo'kib ichsa! Ichaverib, ichaverib, kompyuteri sinib qolgan buning! ” (**O'tkir Hoshimov. “Ajdar”ning tavbasi // So'qqabosh bevagina. -2008,41-b.**). Bu matnda yozuvchi O'tkir Hoshimov **kompyuter** so'zining ma'nosiga yangi “tus” bergan – uni insonning (ya'ni Azlarning) **“miyasi”, “aqli” ma'nolarida qo'llagan**. Aslida **kompyuter** so'zining mazmun mundarijasida bu ma'nolar yo'q, ular yozuvchi **O'tkir Hoshimovning badiiy tafakkuri mahsuli**, shuning uchun ular

faqat mazkur matn ichida (demak, kontekstda)gina anglashiladi va **okkazonal ma'nolar** deb qaraladi.

1-topshiriq. Berilgan savollarga javob bering

1. Terminning soʻzdan nima farqi bor?
2. Leksikografiyaning tilshunoslikdagi oʻrni qanday?
3. Oʻzbek lugʻatchiligiga asos boʻlgan qanday asarlarni keltira olasiz?
4. Oʻzbek terminologiyasi qaysi manbalar hisobiga shakllangan?
5. Leksemalarda sinonimya hodisasini tushuntiring.
6. "Sohaviy leksikologiya" tushunchasini izohlang.
7. Sohaviy leksikada maʼnodoshlikni tushuntiring, misollar keltiring.
8. Sohaviy leksikada shakldoshlik masalasini tushuntiring, misollar keltiring.
9. Sohaviy leksikada koʻp maʼnolilik munosabatlarining namoyon boʻlishini tushuntiring, misollar keltiring.

2-topshiriq. Berilgan nostandart testlarni yeching va bilimingizni sinab koʻring

1-test. Leksikologiyaning obyektni belgilang

1) lugʻat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari; 2) muayyan tilning lugʻat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari; 3) lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini oʻrganish; 4) lugʻat boyligidagi eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlar; 5) tilning lugʻat boyligi

Toʻgʻri javob:	1	2	3	4	5
-----------------------	---	---	---	---	---

2-test. Leksikologiyaning predmetini belgilang

1) lugʻat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini oʻrganish; 2) taraqqiyot qonuniyatlarini oʻrganish; 3) tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish; 4) lugʻat boyligidagi eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlar; 5) tilning lugʻat boyligi

Toʻgʻri javob:	1	2	3	4	5
-----------------------	---	---	---	---	---

3-test. Leksikologiyaning vazifalarini belgilang

1) muayyan tilning lugʻat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini oʻrganish; 2) lugʻaviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, ularning lisoniy va uslubiy vositalar sifatidagi xususiyatlarini yoritish; 3) tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish; 4) lugʻat boyligidagi eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarni, tematik guruhlar va mikrosistemalarni aniqlash; 5) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil koʻnikmalarini shakllantirish.

test		To'g'ri javob:	1	2	3	4	5
1.	Umumiy leksikologiyada	A	ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi static holatda - shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u sinxron leksikologiya sanaladi				
2.	Tavsifiy leksikologiya	B	barcha tillarning lug'at boyliklaridagi umumiy holatlar, bu tizimlarning taraqqiyotini belgilovchi umumiy qonuniyatlar ko'riladi.				
3.	Xususiy leksikologiya	C	ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda-tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi				
4.	Tarixiy leksikologiyada	D	muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi				
			1-	2-	3-	4 -	

3-topshiriq. Tushunchalarning mosini tutashtirib, bilimingizni sinab ko'ring

1.	Terminlarning mazmun tomonida		leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'no.
2.	Uzual ma'no (lisoniy ma'no)		so'zga (hujayra, to'qima) yoki turg'un birikmaga (o'q ildiz, popuk ildiz) teng bo'ladi.
3.	Terminlarning ifoda plani (tashqi formasi)		leksemaning tildagi ma'nosiga (yoki ma'nolariga) xos bo'lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha "tus" berish maqsadida yuzaga keltirgan sun'iy ma'nosidir.
4.	Okkazional ma'no (nutqiy ma'no)		muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi

4-topshiriq. Keltirilgan leksemalar nima uchun sinonim sanalishini izohlang. Sinonimik qatorini keltiring. Dominantani aniqlang

1. Arzimaganga, arzimasga, salga, saldan-salga, bo'lar-bo'lmasga, unar-unmasga. 2. Asil, sara, sarxil, xil, mumtoz, zupta, poshshaxon. 3. Ataylab, atay, atayin, ataydan, jo'rta, jo'rtta, maxsus, azza-bazza. 4. Attang, afsus, esiz, taasuf, darig', (vo) hasrato. 5. Ashqol-dashqol, lash-lush, laq-luq, qaqir-ququr, mayda-chuyda. 6. Badnom, uyatli, sharmanda, sharmsor.

5-topshiriq. Keltirilgan soʻzlarning koʻpmaʼnoliligini hisobga oling va har bir leksemaning antonimik maʼnosi keltiring. Antonimlarning turli maʼnolari asosida soʻz birikmalarini tuzing va semalarini koʻrsating.

Kuchsiz, yaqin, kasal, muhim, qattiqqoʻl, yetuk, qisqa, yengil, semiz, issiq, ahmoq, jasur, toza, butun, azob, ajratmoq, ayyor, baxtli, bemaza, boʻshatmoq, dangasa, dushman, yer, yosh, zabardast, zarar, zotli, ilgʻor, iflos, yoʻq, kamgap, kamtar, katta, sogʻ, kasallanmoq, kech, kuchli, koʻp, lapashang, muloyim, muhtojlik, notanish, obod, ozod, savlatli, sadoqatli, sekinlashmoq, tez, chin, tajribali, toʻgʻri, uzoq, uyatchang, farosatli, xabardor, xafa, xunuk, chidamli, shafqatli, shodlik, lapashang, erinchoq.

Namuna:

XAFA	HURSAND
Gʻamgin	Shod
Gʻamli	Xurram
Gʻussali	Xushnud
Qaygʻuli	Vaqt chogʻ
Qovogʻidan qor yogʻadi	Ogʻzi qulogʻida

6-topsiriq. Satrlarga misollar keltirib yozing

Antonimiya hodisasi quyidagi holatlarda kengroq tarqalgan:

1. “Belgi-xususiyat” maʼnoli leksemalar doirasida: _____ (hajm belgisi), _____ (harorat belgisi), _____ (yosh belgisi), _____ (xarakter-xususiyat belgisi), _____ (shakl belgisi), _____ (maza-taʼm belgisi) kabi.
2. “Payt”, “holat”, “miqdor” maʼnoli leksemalar doirasida: _____ (payt belgisiga koʻra), _____ (holat belgisiga koʻra), _____ (miqdor belgisiga koʻra) kabi.
3. “Predmet” va “belgi” semalari mujassamlashgan leksemalarda: _____ kabi.
4. “Harakat” maʼnoli leksemalarda: _____ kabi.

❖ Mavzu boʻyicha nazorat savollari

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining soʻz turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida maʼlumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya oʻrtasidagi bogʻlanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bogʻliq qanday munozarali masalalarni bilasiz?

UYGA VAZIFA

1. Sohangizga doir 10ta sinonim soʻzlar va uning turlariga (matnlar asosida) misollar yozing. Sohaviy sinonim ekanligini isbotlang.
2. Sohangizga doir 10ta antonim soʻzlar va uning turlariga (matnlar asosida) misollar yozing. Sohaviy antonim ekanligini isbotlang.
3. Sohangizga doir 10ta omonim soʻzlar va uning turlariga misollar (matnlar asosida) yozing. Sohaviy omonim ekanligini isbotlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qoʻllanma). – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yoʻldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Choʻlpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. Oʻzbek tili (oʻquv qoʻllanma). – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

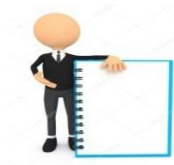
1. Mavzu yuzasidan muayyan sohani tanlab, oʻsha soha va leksikani aks ettiruvchi slayd-taqdimot tayyorlash.

Sohaviy terminlarning qoʻllanish xususiyatlari va yasalishi (2 soat)

REJA:

1. Sohaviy terminlarning qoʻllanish xususiyatlari.
2. Sohaviy terminlarning morfologik, sintaktik, semantik usullarda yasalishi.

Tayanch soʻzlar: *termin, soha terminlari, determinlashish, morfologik usul, sintaktik usul, semantik usul.*

Bilib oling!

Sohaviy terminlarning qoʻllanish xususiyatlari

Oʻzbek tilida hozirgi ilmiy-texnikaviy terminologiya keng qamrovda oʻz aksini topgan. Oʻzbek adabiy tilining ajralmas boʻlagi hisoblanmish terminologiya hozirgi oʻzbek tilshunosligi fanining oʻta shahdam va dinamik tarzda taraqqiy etayotgan kategoriyalardan biri boʻlib, til lugʻat boyligining muttasil oʻsib hamda kengayib borishida tuganmas manba rolini bajaradi. Oʻzbek tili ilmiy terminologiyasida terminlarning uch turi farqlanadi (Begmatov 1988; 140): 1) tarixiy-

an'anaviy terminlar. Bu turga taalluqli so'zlar juda qadimdan termin vazifasida qo'llanib keladi va o'zbek terminologiyasining o'zagini tashkil qiladi. Masalan, *to'siq, yulduz, soliq, kirim, pul, oldi-sotti, so'roq, tomir, oqsillar, isitma* singari ko'pgina terminlar shular sirasidandir; 2) terminologik tizimning boyishiga bois bo'lgan nisbatan yangi termin-o'zlashmalar: *skaner, sayt, karate, Internet auksion, tomografiya, spektr, respirator, psixolingvistika, pragmatika, lingvokulturologiya, semema, parodontoz, bakteriya, videotelefon, katapult, radiolokator, tatami, pley-off* va h.k.; 3) o'zbek tili so'z yasovchi qoliplari negizida hosil qilingan terminlarni ikki guruhga taqsimlash mumkin: a) ona tili materiallari negizida paydo bo'lgan terminlar: *bog'lovchi, to'ldiruvchi, kesim, tenglik, qayta saylov, to'lov, boshqaruv, bo'g'ilish, titrash, boshqarma, yasama, qo'nish, qurilma, ko'chish, ikkilamchi bozor, qo'shimcha qiymat solig'i, terma jamoa* va h.k.; b) o'zlashmalar ishtirokida yuzaga kelgan terminlar: *raketaeltgich, avtomobilsozlik, eshelonlashtirish, shturmchi, shifrlash, fotohujjat, kompyutirlashtirish, kateterlash, bombaqidirgich, dzyudochi* va h.k. Shubhasiz, o'zbek terminologiyasi ilmiy-texnikaviy inqilob davri deb nom olgan XX asrda ham miqdor, ham sifat tomondan jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Bunday o'zgarishlar intralingvistik va ekstralingvistik omillar ta'siri ostida umumo'zbek adabiy tilida sodir bo'lgan jarayonlar yordamida aniqlanadi. Mubolag'asiz ta'kidlash lozimki, o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) hamda O'zbekiston Respublikasining Istiqlolni qo'lga kiritishi (1991) ilm-fan tilining keng qamrovli taraqqiyotini ta'minladi. O'zbek tili terminologik leksikasining faollashish jarayoni respublikaning davlat qurilishi, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyoti, shuningdek, ijtimoiy turmushning turfa jabhalariga doir talaygina yangi hodisa va tushunchalarni ifodalash zaruriyati bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli hozirgi paytda o'ta tezlik bilan to'lishib borayotgan qator terminologik tizimlarni yana ham takomillashtirish, yuqori bosqichga ko'tarish o'zbek terminologiyasi oldida turgan dolzarb, kechiktirib bo'lmaz masalalardan hisoblanadi. Sir emaski, har qanday tilning lug'at tarkibi uch nisbatan mustaqil, ya'ni noterminologik (mustaqil ma'noli so'zlar va yordamchi so'zlar), umumilmiy (ilmiy soha vakillariga xos maxsus leksemalar) hamda terminologik (aniq terminologik tizimlarga oid maxsus leksemalar) qatlamdan tashkil topadi (Mol 1973; 41; Danilenko 1977; 27-20). Boshqa tillarda kuzatilgani kabi o'zbek tili terminologik leksikasi asl o'zbekcha (turkiycha), o'zlashma (sug'dcha, xitoycha, arabcha, forsha – 6 6 tojikcha, mo'g'ulcha, ruscha-baynalmilal), sodda, oddiy, barcha tomonidan kunda ishlatiladigan va azaldan qo'llanishda bo'lgan umum adabiy til so'z yasash modellari hamda termin yasash qoliplari asosida shakllangan. Shuni alohida urg'ulash kerakki, o'zbek tilining hozirgi soha terminologiyasi tizimida nisbatan ancha keyin yuzaga chiqqan terminlar safida qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida qayd etilgan leksik birliklarning mavjudligi muhim ahamiyatga molikdir. Ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial-siyosiy jabhalarga doir hodisa va tushunchalarni ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminologiya xalq kundalik hayotida sodir bo'luvchi turfa voqealar bilan yaqindan bog'langan. Davlatning siyosiy-ma'muriy qurilishi, tashqi siyosiy faoliyati, ijtimoiy tuzilishi va sinfiy tabaqalanishi, jamiyat a'zolariaro savdo moliyaviy munosabatlar bilan mustahkam aloqaga ega ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminologiya tizimidagi leksik-semantik guruhlariga kiruvchi termin hamda termin-birikmalar o'zbek tili lug'at tarkibini to'ldirgan va boyitgan. XI-XII asrlarga xos qoraxoniylar davri qo'lyozma manbalari qarindosh turkiy tillar, chunonchi, o'zbek, uyg'ur, turkman, qozoq, qirg'iz va h.k. tillar tarixi bilan bevosita bog'liq. XII-XIV asrlarda Markaziy Osiyo va O'rta Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo'yi, Qirim hamda mamlyuklar hukmronlik qilgan Misrning keng mintaqalarida turfa mazmundagi, rang-barang janrdagi dunyoviy va diniy turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan va shuhrat topgan. Mazkur nodir yozma obidalarining tili ulkan hududa istiqomat qiluvchi turkiy xalq (o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz, tatar, turk, ozarbayjon va h.k.)lar adabiy tillarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etganligi turkologiyada isbotini topgan. Qoraxoniylar davlati, Jo'ji ulusining sharqiy qismi, ya'ni Xorazm va Chig'atoy ulusi adabiy tillari zaminida shakllangan, hozirgi o'zbek adabiy tilining o'tmishdoshi hisoblanmish eski o'zbek adabiy tili lisoniy xususiyatlari nuqtai nazaridan XI-XIV asr turkiy yozma manbalari tiliga juda yaqinligi bilan xarakterlanadi. Hozirgi o'zbek harbiy

terminologiyasi qadimiyligi VII-XIX asrlarga borib taqaluvchi ko'pgina so'zlarni o'z tizimida saqlab qolishga erishgan. Bunday terminlar sirasiga: 1) askariy qism va qo'shilmalar, jangchilar, asosiy harbiy harakat va amaliyotlar nomlarini ifodalovchi *qamal, yurish, kechuv, ko'rik, pistirma, qo'shin, ilg'or, soqchi, qorovul, ayg'oqchi, to'pchi, dengizchi, chopar, mergan, qochoq* va h.k.; 2) qurol-yarog' va anjomlar nomini anglatuvchi *to'p, qurol-yarog', kema, o'q, qo'ndoq, qalqon, sol, kiyim, quloqchin* va h.k.; 3) urush, tinchlik, g'alaba, mag'lubiyat kabi mavhum ma'noni ifodalovchi leksik birliklar o'ldir. Tarixiy qadimiyligi bir necha yuz yillar bilan o'lganuvchi zoologik terminologiya ham hozirgi kunlarga qadar ma'lum sondagi so'zlarni tizimida asrab qolishga muvaffaq bo'lgan. Tilshunos Hamidulla Dadaboyev tomonidan sinchkovlik bilan qilingan tahlilga muvofiq XI-XIV asr eski turkiy til yozma obidalarida qo'llangan 432 ta zoonimning 365 tasi asl turkiycha, 33 tasi forsha-tojikcha, 26 tasi arabcha, 5 tasi mo'g'ulcha, 3 tasi esa hind-yevropacha ekanligi aniqlangan. Sof turkiycha 365 zoonimlar tub (158) hamda yasamalarga (207) taqsimlanadi. Yasama zoonimlarning 132 tasi morfologik, 59 tasi sintaktik, 5 tasi esa semantik yo'l bilan hosil qilingan. Chunonchi, *to'ng'iz, bo'rsiq, biya, kiyik, quyon, shunqor, g'oz, o'rdak, burqa, qo'ng'iz singari talay* leksik birliklar hozirgi o'zbek zoologik terminologiyasi tarkibida faol qo'llanmoqda (Abdushukurov 1998; 1). Ilk marta VII-XIV asrlar yozma yodgorliklari matlarida qayd etilgan *elchi, elchilik, elchixon, yorliq, sulh, sulhnoma, xabar, josus, tashrif, ijizat, qabo'l, noma, muhr, dushmanlik, nishon* va boshqa asl o'zbekcha (turkiycha) hamda boshqa tillardan o'zlashgan so'z va so'z birikmalari zamonaviy o'zbek diplomatik terminologiyasi tizimida keng ishlatilmoqda (Dadabayev 1994; 4-13.). Ayni chog'da, hozirgi o'zbek diplomatik terminologiyasi taraqqiyotini uning tarkibiga kirib kelayotgan, bugungi jahon dimlomatiyasi sohasida mavjud tushuncha va mazmunlarni ifodalovchi leksemalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Hozirgi o'zbek dimlomatik terminologiyasi genetik jihatdan turli-tumandir. Uning safida azaldan qolib kelgan, umumturkiy terminlar qatori, sharq va Yevropa (rus, ingliz, nemis) tillaridan turli zamonlarda kirib kelgan o'zlashmalar ham o'z aksini topgan. Ma'lumki, juda qadim zamonlardan insonlarning vaqtni aniqlash, bir makondan boshqa joyga harakat qilish, sayohatlarga borish ehtiyoji natijasida osmon va undagi jismlar, yoritqichlar harakatini o'rganuvchi maxsus fan, ya'ni astronomiya shakllangan. Astronomiya fanining asrlar mobaynidagi taraqqiyoti natijasida ushbu sohaga tegishli leksemalar mikrotizimi shakllandi. Hozirgi o'zbek tili astronomik terminologiyasi tizimi X-XIV asrlardan e'tiboran muomalaga kirgan *nijum ilmi, munajjim, yulduz, sayyora, usturlob, Hulkar, Arslon, burj, Qovg'a, Yetagan, Cho'lpon, Mushtariy* singari qadimiy astroponim (kosmonim)larni saqlab qolishga erishgan (Dadabayev 1994; 32-43). Astronomiya va kosmonavtika fanlarining so'nggi vaqtlarda jadal rivojlanishi, tabiiy, o'z ifodasini hozirgi o'zbek adabiy tili so'z boyligida ham topdi. *Uran, Neptun, Pluton, asteroid, Ulug'bek asteroidi, Osiyo asteroidi, Galley kometasi, Neuymin kometasi, selenonim, Kirill krateri* kabi astroponimlar ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarda faol ishlatilmoqda, darslik, qo'llanma hamda turli xarakterdagi lug'atlarda qayd etilmoqda (Primov 2009). Xullas, genetik ko'rinishi nuqtai nazaridan o'zbek tilida qo'llanuvchi terminlar: a) terminologiya tizimiga tayyor til birligi sifatida qabo'l qilingan so'zlar; b) maxsus nom tarzida yasalgan so'zlarga taqsimlanadi. Bunday ko'rinishni muayyan lisoniy hodisa va vaziyatlarning mahsuli, deb baholash kerak bo'ladi.

Sohaviy terminlarning morfologik, sintaktik, semantik usullarda yasalishi

O'zbek terminologiyasi tizimida tub terminlar qatori derivativlarning ham roli salmoqlidir. Tub terminlar o'zbek terminologiyasi tizimining barcha shakllanish va rivojlanish bosqichlarida ko'zga tashlanadi. Xususan: *el, yurt, yoq, o'q, to'ra, tamg'a, qin, boy, kung, qul, yov, qorin, jag', o'pka* kabi tub terminlar deyarli barcha terminologik tizimlar uchun xosdir. Yasama terminlar, shubhasiz, o'zbek terminlogiyasining ulkan qismini tashkil etadi. Yasama terminlar morfologik va sintaktik yo'l bilan hosil qilinishi jihatidan umumleksikadan farqlanmaydi. Affiksatsiya termin yasashning eng mahsuldor usuli bo'lib, bu usul o'zbek terminlogiyasi qaror topishining biz bilan yuqoridagi bosqichlarida yetakchilik qilgan. Fikrimizni quyidagi faktik misollar bilan tasdiqlaymiz. Affiksatsiya usuli bilan yasalgan sifat – terminlar. Ma'lumki, ot so'z turukumiga xos leksik

birliklarning termin tarzida qo‘llanishi bo‘yicha so‘z turkumlari qatorida yetakchilikka egaligi hech kim uchun yangilik emas. Shu bilan birga, ilm-fan tilida (ya‘ni mavjud ilmiy adabiyotda qo‘llangan) maxsus tushunchalarni ifodalaydigan hamda terminologik nomlarga doir barcha talablarga jabob beradigan terminlar o‘rnida ham fe‘l (fe‘ldan yasalgan bir o‘zakli ismlar), ham sifat, ham ravishlarning erkin ishlatilishi mumkinligini ta‘kidlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Morfologik usul bilan hosil qilingan sifat – terminlar quyidagi ikki guruhga taqsimlanadi: 1) ismlardan yasalgan sifat-terminlar; 2) fe‘llardan yasalgan sifat-terminlar. 1. Ismlardan sifat-terminlarning yasalishi -li affiksli so‘z yasovchi model cof o‘zbek (turkiy)cha -li affiksli so‘z yasovchi model tubandagi ma‘noli terminlarni yuzaga chiqaradi: a) boshlang‘ich asosda nomlangan egalik, majudlik, borlikni ifodalaydi: *zaharli (zahar)*, *misli(mis)*, *sharikli(sharik)*, *kislotali (kislota)*, *tuzli (tuz)*, *yaroqli (yaroq)*, *fosforli (fosfor)*, *dukkakli (dukkak)* va h.k.; b) dastlabki asosning predmetlik nomini bildiradi: *zararli (zarar)*, *muddatli (muddat)*, *maqsadli (maqsad)*, *qimmatli (qimmat)*, *nuqsonli (nuqson)*, *foydali (foйда)* va h.k.; v) nimagadur yaroqlilikni bildiradi: *yaroqli (yaroq)*, *yeyimli (yeyim)*, *yeyishli (yeyish)*, *xavfli (xavf)*, *ichimli (ichim)* va h.k. – siz affiksli so‘z yasovchi model -siz affiksli sifat-terminlar –li affiksli sifat-terminlarning antonimi, ya‘ni ziddi (gilzali-gilzasiz, stvolli-stvolsiz, mo‘ynali – mo‘ynasiz, gazli – gazzsiz, temirli-temirsiz va h.k.) bo‘lib, quyidagi ma‘nolarni ifodalashga xizmat qiladi: a) boshlang‘ich asos orqali ifodalangan narsaning mavjud emasligi: *ishsiz (ish)*, *aybsiz (ayb)*, *gunohsiz (gunoh)*, *nikohsiz (nikoh)*, *xavfsiz (xavf)*, *dalilsiz (dalil)*, *jarangsiz(jarang)*, *qurolsiz (qurol)* va h.k.; b) dastlabki asosning oz miqdordaligini ko‘rsatadi: *jirsiz (jir)*, *tuzsiz (tuz)*, *suvsiz (suv)* va h.k. - chan affiksli so‘z yasovchi model –chan qo‘shimchali ushbu kammahsul model tub hamda fe‘llardan yasalgan ot turkumli so‘zlardan “qat‘iy ravishda namoyon bo‘luvchi fazilat, xarakter belgisi va moyillik”ni ifodalaydigan terminlarni hosil qiladi: *yashovchan (yashov)*, *o‘zgaruvchan (o‘zgaruv)*, *sezuvchan (sezuv)*, *uchuvchan (kimyo.uchuv)*, *eruvchan (eruv)*, *ko‘rinuvchan (harb.ko‘rinuv)*, *tovlanuvchan (tovlanuv)*, *sochiluvchan (fiz.sochiluv)*, *egiluvchan (egiluv)* va h.k. – chil affiksli so‘z yasovchi model -chan qo‘shimchasining fonetik turi bo‘lmish kammahsul –chil affiksli so‘z yasovchi bu model biror narsaga bo‘lgan “moyillik, berilganlik” ma‘nosini anglatuvchi chegaralangan miqdordagi terminlarni yasashda qatnashadi: *dardchil (dard)*, *izchil (iz)*, *xalqchil (xalq)*, *epchil (ep)* va h.k. – simon affiksli so‘z yasovchi model. Mazkur model hozirgi o‘zbek tili zoologiya hamda biologiya terminlari tizimida o‘xshashlik, bir xillik ma‘nosini ifodalovchi nisbatan salmoqli miqdordagi leksemalarni hosil qilishda o‘z ifodasini topgan.–simon affiksli sifat-terminlar ma‘no jihatidan rus tilidagi ikkinchi komponenti «...podobniy», «...obrazniy», «vidniy» elementlaridan tashkil topgan qo‘shma sifatlarga muvofiq kelib, boshqa terminologik tizmlarda ham faol ishlatilishi bilan ajralib turadi: *ivasasimon (kit)* («kit) *ivaseviy*»; «seyval»), *odamsimon (odam)*, *tumshuqsimon (tumshuq)*, *zanjirsimon (biol.zanjir)*, *qisqichbaqasimon (qisqichbaqa)*, *kitsimon (kit)*, *krotsimon (ko‘rsichqonlar)* (*krot*), *o‘rgimchaksimon (o‘rgimchak)*, *maymunsimon (maymun)*, *ishkomsimon (maxs.. (ishkom)*, *bargsimon (med.barg)*, *gazzsimon (gaz)*, *qalqonsimon (anat.qalqon)* va h.k. – aro so‘z - affiksli so‘z yasovchi model asl turkiycha –aro (“promejutok”) so‘z - affiksli ushbu sermahsul model ilmiy va texnikaviy sohaga xos terminlarni yasashda faol ishtirok etadi: : *xalqaro (xalq)*, *qit‘alararo (harb.qit‘a)*, *planetalararo (planeta)*, *fanlararo (fan)*, *millatlararo (millat)*, *xo‘jaliklararo (xo‘jalik)*, *hujayralararo (biol.hujayra)*, *qobirg‘alararo (tib.qobirg‘a)*, *turlararo (biol.tur)*, *zonalararo (zona)*, *banklararo (bank)* va h.k. be- prefiksli so‘z yasovchi model. Kelib chiqishi jihatidan fors-tojik tiliga xos be- prefiksli ushbu kammahsul model asosdan anglashilgan sifat, fazilatning mavjud emasligi, yo‘qligini ifodalaydi: *betaraf (taraf «storona»)*, *bevosita (harb.vosita)*, *begunoh (gunoh)*, *bexatar(xatar)* va h.k. no- prefiksli so‘z yasovchi model fors-tojik tilidan ancha barvaqt o‘zbek adabiy tilga kirib kelgan be- old qo‘shimchali mazkur kammahsul model ishtirokida inkor ma‘nosini bildiruvchi sifat-terminlar yasaladi: *nomamahfiy (mahfiy)*, *noqonuniy («nezakonniy»)*, (*qonun*), *noma‘lum (harb. ma‘lum)*, *nodavlat (davlat)*, *notijorat (tijorat)*, *noaniq (lingv.aniq)*, *nochiziqli (chiziqli)*, *norasmiy (rasmiy)*, *nostandart (standart)*, *nokontakt (kontakt)*, *nobiologik (biologik)*, *nokristallilik (kristallilik)* va h.k. ser- prefiksli so‘z yasovchi model forscha–tojikcha ser – prefiksli bu mahsuldor model ot so‘z turkumli so‘zlardan asosda voqelangan mo‘l-ko‘llik ma‘nosini ifodalovchi sifat-terminlarni yuzaga chiqaradi: *sersuv (suv)*,

sergo'sht (go'sht), seryomg'ir (yomg'ir), serdaromad (daromad), serildiz(ildiz), serkepak (kepak), sersut (sut), sertola (tola), serchiqit (chiqit), sermahsul (mahsul), serunum (unum) va h.k. ser – prefiksli modelning nafaqat sof o'zbekcha (turkiycha) shuningdek, forsha-tojikcha, arabcha va ruscha-baynalmilal leksik birliklardan ham sifat-terminlar yasashini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi. kam - prefiksoidli so'z yasovchi model kam- o'zbek tili grammatikasiga tegishli ba'zi bir asarlarda qo'shma sifatlarining birinchi komponenti tarzida baholansa, boshqa birlarida esa prefiksoid sifatida belgilanadi. Ilmiy terminologiyada ancha mahsuldor hamda faol hisoblanuvchi kam- prefiksoidi qatnashgan model boshlang'ich asosdan anglashilgan miqdorning ozligi ma'nosini ifodalovchi sifat-terminlarni yasaydi: kamqon (qon), kamsut (sut), kamsuv (suv), kamhosil (hosil), kamdaromad (daromad), kamxarj, kamxarajat (xarj, xarajat), kamquvvat (quvvat), kamchiqim (chiqim), kammahsul (mahsul) va h.k. – (v) iy affiksli so'z yasovchi model Arab tilidan o'zlashgan - (v) iy affiksli model ot turkumidan sifat-terminlarni yasash uchun xizmat qiladi. -(v) iy affiksli model unli fonemalar bilan tugagan otlardan tubandagi terminlarni hosil qiladi: konstitusiyaviy (konstitusiya), yadroviy (yadro), kimyoviy (kimyo), fizikaviy (fizika), ma'noviy (ma'no), fuqaroviy (fuqaro), samoviy (samo), kolliziyaviy (kolliziya) va h.k. Undosh fonema bilan tugagan otlardan nisbiy sifat-terminlar yasaydi: miqdoriy (miqdor), ma'muriy (ma'mur), harbiy (harb), tibbiy (tib(b)), qonuniy (qonun), intizomiy (intizom), iqtisodiy (iqtisod) va h.k. -(v)iy affiksi qo'shilishi natijasida –a, -at bilan tugaydigan arabcha otlar ushbu qo'shimchlarini tushirib qoldiradi: milliy (millat), siyosiy (siyosat), ijtimoiy (ijtimoiyot), moddiy (modda), ma'naviy (ma'naviyat), intizomiy (intizom), ma'rifiy (ma'rifat) va h.k. Yuqorida keltirilgan ashyoviy misollar o'tgan asrning 60-yillarida kammahsul deb topilgan -(v)iy affiksining (Kononov 1960;152) hozirgi vaqtga kelib nisbatan unumli affiksga aylanganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, terminologiyaning shakllanish va taraqqiy etish jarayoni tilga xos so'z yasalishi qonuniyatlari hamda tilning leksikasi asosida sodir bo'ladi. Umumiste'molga oid leksikaning terminlashuvi voqeasi tarixiy hisoblanadi. Bu hodisa til va terminologiya orasidagi ikki tomonlama munosabatni ko'rsatadi. Mazkur jarayon shuningdek, umumadabiy leksika va terminologik leksika o'rtasidagi jips aloqalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Umumadabiy so'zlar so'zlashuv tili, dialektlar, lahjalar va sotsial jargonlarning leksik boyligi va meyorini tashkil qiladi. Ayni zamonda, umumxalq so'zlari har qanday milliy til terminologiyasini hamisha to'ldirib, kengaytirib boruvchi manbalardan biri tarzida e'tirof etiladi. Umumadabiy so'zlarning terminologik leksika tizimiga ko'chishi (transterminlashuv)ning ikki turi mavjudligi aniqlangan. 1. Terminologiyaga ko'chgan umumadabiy leksik birliklarning ma'lum qismi o'z ma'nosini saqlab qolgan holda ishlatiladi: ildiz («koren»), suv («voda»), shamol («veter»), dengiz («more»), daryo («reka»), oy («luna»), quyosh («solnse»), bug'doy («pshenitsa»), tol («iva»), uzum («vinograd»), shimol («sever»), janub («yug»), yer («zemlya»), ayg'ir («jerebets»), baliq («riba») va h.k. Bu o'ta keng qamrovli leksika qatlami bo'lib, mavzu jihatdan jamiyat, inson, tabiat, hayvonot va o'simlik dunyosi bilan mustahkam aloqaga kirgan. Qayd etilgan so'zlar keng umumadabiy hamda o'z navbatida, tor maxsus sohaga taalluqlidir. Mazkur so'zlarning ifodalanuvchisi va ifodalovchisi turli sohalarida mos tushadi, ammo ular ma'no obyekt, axborot ko'lam, mazmunma'no turi bilan farqlanadi. 2. Umumadabiy leksikaning boshqa bo'lagi yuz bergan ma'noviy o'zgarish oqibatida terminlar safiga o'tadi. Qoidaga ko'ra umumadabiy tildan terminologik tizimga olingan so'zlar muayyan ilmiy tushunchani ifodalash uchun xoslanadi, ilmiy termin maqomiga ega bo'ladi. Masalan, o'zbek tili texnik terminologiyasi tizimida detallar, mexanizmlar, mashina qismlari hamda turli buyum-asboblarni anglatish uchun xoslangan *ko'z, oyoq, qadam, barmoq, qo'ltiq, to'siq, qobirg'a, og'iz, tirnoq, quloq, pichoq, quti, taroq, qozon, qoshiq, barmoq, panja, musht* singari so'zlar talay miqdorni tashkil qiladi. Ilmiy matnlarda bu so'zlar o'zlarining birlamchi (denotativ) ma'nosini yo'qotib, yakka ma'noli ilmiy terminga aylanadi. Ushbu maxsus tushunchalarni atash usuli an'anaviy, obyektiv hamda juda sermahsul hisoblanadi. Yangi terminlarni hosil qilish hisobiga mavjud ehtiyojlarni qondirish mushkul kechgan hollarda majburiy chora sifatida til lug'at fondidagi so'zlarga murojaat etiladi. Mazkur guruhga tegishli so'z-ot va termin-otlar har xil denotatlarni ifodalashi bilan o'zaro farq qiladi. Ba'zi bir leksik birliklar misolida maxsus ma'noning shakllanish jarayonini kuzatish mumkin. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida chanaq so'zi 1) o'yib yasalgan

kichik hajmdagi yog‘och idish; 2) kosa, tovoq, lagancha ma’nolarida qo‘llanangan. Bu leksema eski o‘zbek adabiy tilida “hayvonlar suv ichadigan idish” ma’nosini anglatgan. Fanning keyingi rivoji bosqichlari davrida kuzatilayotgan so‘z tibbiyot terminologiyasi tizimiga maxsus ma’noni ifodalovchi termin sifatida kirgan hamda “tos suyagi, dumg‘aza suyagi” va “kosasimon o‘yiqli suyak” ma’nolarini ifodalashga yo‘naltirilgan. Yuqorida qayd etilgan vaziyatda hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘zining dastlabki ma’nosini yo‘qotgan umumiste’mol so‘z ma’nosidan metaforik ko‘chim asosida maxsus terminning yasash jarayoni yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunonchi, chanoq tibbiy termini quyidagi sintagmatik birikmalar tarkibida faol qo‘llanishi bilan diqqatni tortadi: katta chanoq («taz bolshoy»), bolalar chanoq‘i («taz detskiy»), infantil chanoq («taz infantilniy»), kichik chanoq («taz maliy»), karlik chanoq («taz karlikoviy»), yassi chanoq («taz ploskiy»), yorilgan chanoq («taz razsheplenniy»), keng chanoq («taz shirokiy»), tor chanoq («taz uzkiy») va h.k. Qoraxoniylar davri eski turkiy tilga sof turkiycha kuch leksemasining sinonimi sifatida arab tilidan o‘zlashgan quvvat so‘zi mavhum “kuch, qudrat, mador” ma’nosini ifodalash uchun kirib kelgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ushbu o‘zlashma umum tomonidan qo‘llanuvchi so‘z sifatida nafaqat o‘z o‘rnini mustahkam saqlab qolishga erishgan, balki fizika fani sohasida “energiya, quvvat” ma’nosini anglatuvchi termin tarzida ham keng ishlatiladi. Asl turkiycha kuch so‘ziga kelsak, u ko‘lam chegalari keng ko‘pma’noli so‘z sifatida “kuch-qudrat, quvvat” ma’nosida umumadabiy tilda hamon qo‘llanib kelmoqda. Umumilmiy leksika tarzida kuch fizika, texnika, harbiy ish, iqtisodiyot, huquqshunoslik sohalorida “qudrat”, “kuchlar, qo‘shinlar”, “quvvat, qonuniy huquqqa egalik” kabi ma’nolarni ifodalashga xizmat qilmoqda - iroda kuchi («sila voli»); Yerning tortish kuchi («sila prityajeniya Zemli»); ish/ishchi kuchi («rabochaya sila»); mamlakatning harbiy kuchlari («voorujenniye sili gosudarstva»); yangi qonun kuchga kirdi («noviy zakon vstupil v silu») va h.k. Umumadabiy leksik birlikning terminlashuvi jarayoni natijasida omonimlashish sodir bo‘ladi, ya’ni yangi ifodalanmish uchun ilgari ma’lum bo‘lgan qobiqdan foydalaniladi. Mana shunday usulda, masalan, burun («mis»), qo‘ltiq («zaliv») va h.k. geografik terminlar shakllangan. Terminologik lug‘atlarning salmoqli ulushini tashkil qiluvchi transterminlar o‘z ifodasini shuningdek izohli, ensiklopedik hamda tarjima (umumiy va xususiy) lug‘atlarda ham topadi. Terminologik leksika va umumadabiy leksika o‘rtasidagi munosabat ikki yoqlama kechadi. Terminlarning umumadabiy leksika doirasiga o‘tishi ham ikki belgiga ega: a) bir qism terminlar umumiy kundalik hayotga o‘zlarining denotativ ma’nosida kiradi – *kompyuter, Internet, kosmos, kosmik kema, SMS, bayonnoma, mavze, viloyat, tuman, fermer, birja, deputat, fakultet* va h.k.; b) boshqa guruh terminlar tub ma’noviy o‘zgarishlar bilan o‘zlashtiriladi. Masalan, botanikada qo‘llanuvchi bo‘tako‘z («vasilek priplyusnutiy, vasilek siniy») termini umumadabiy tilda ham “ulkan chiroyli ko‘zlar” ko‘chma ma’noni, ham katta chiroyli ko‘zli erkak yoki ayol kishini anglatadi. Azaldan bez anatomik termini umumiy adabiy tilda “o‘jar, qaysar” insonga nisbatan qo‘llanib keladi. Bo‘ta zoologik termini umumiy adabiy tilda “o‘g‘il, bola, o‘g‘lon” majoziy ma’nosini ifodalaydi va h.k. Bu xildagi terminologik leksikaning umumiy qo‘llanuvchi til tomonidan o‘zlashtirilishi subyektiv omil hisoblanib, u nutqda ekspressivlikka bo‘lgan muayyan ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo‘ladi. Terminologiyada faqat fan tili leksikasi tarkibida o‘zining asl, nominativ-denotativ vazifasida istifoda etilishi aniqlangan. Ba’zi bir terminlarning umumadabiy leksikaga suqilib kirishi (va umumadabiy til lug‘atlarida qayd etilishi), turli adabiyotlarda ommabopligi, yoyilganligi, qo‘llanuvchanligi ularning adabiy til tomonidan o‘zlashtirilishini ta’minlaydi

1-topshiriq. Berilgan savollarga yozma va og‘zaki javob bering

1. O‘zbek tili ilmiy terminlarining nechta turi mavjud?
2. Istiqloldan keyin ilm-fan tilining taraqqiyotida “Davlat tili haqida”gi Qonunning roli bormi?
3. O‘zbek tili diplomatik terminologiyasi tizimida ko‘hna so‘zlarning ulushi qay darajada?

2-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing, sohaviy terminlarni aniqlang, qaysi sohaga tegishliligini ayting va sohaviy terminlarning mazmun-mohyatini tushuntiring

Hadis ilmi bilimdoni – Ziyovuddin Maqdisiy

Ziyovuddin Muhammad ibn Abdulvohid ibn Ahmad Maqdisiy Sa’diy Solihiy hijriy 579-yili tug‘ilgan. U kishi Damashq, Bag‘dod, Isfahon, Naysaburiy, Haravayn kabi shaharlarga ilm talabida tashrif buyurgan va hadislar eshitgan. Shu bilan birga besh yuztadan ko‘proq olimdan hadis yozib olgan. Bir qancha kitoblar tasnif etgan, hadislarini sahihga, roviylarni adolatli va adolatsizga ajratgan. U kishining shogirdlari Umar ibn Hojib aytadi: “Ustozimiz Abu Abdulloh vaqtlarini ulamolar bilan o‘tkazar, shuningdek, ibodatga juda tirishqoq edilar”.

U zot ko‘p ilmlarni tasnif etgan. Hadis ilmiga qiziqqani sababli ko‘proq hadis ilmida kitoblar yozgan. U kishining mashhur kitoblaridan biri “Ahadiysu muxtora”dir. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, Ziyovuddin Maqdisiy oldin tekshirilmagan hadislarini birinchilardan bo‘lib tekshirib, sahih yoki zaifligini aniqlagan. U kishining sahih hadislarini hamma tasdiqlagan. Zarkashiy aytadilarki: “Ziyovuddinning hadislarini Ibn Hibbon hamda Imom Termiziylarning hadislariga yaqindir”. Bu kitobda asosan, shar’iy amallarning fazilatlarini to‘g‘risida bahs yuritiladi. Asar o‘n bobdan iborat bo‘lib, birinchi bobda tahorat va namoz amallarining fazilati to‘g‘risida baxs yuritiladi. Ikkinchi bobda Ramozon ro‘zasining fazilati haqida, uchinchi bob zakot amalining fazilati haqida, to‘rtinchi bob Islom dinining beshinchi farzi bo‘lmish haj amalining fazilati to‘g‘risida, beshinchi bobda Islomdagi nikoh amalining fazilati haqida, oltinchi bobda Alloh yo‘lida infoq qilish amalining fazilati haqida, yettinchi bob Qur’oni karim fazilati haqida keyingi bobda janoza namozining fazilati to‘g‘risida, keyingi bobda ilm fazilati haqida baxs yuritiladi. Shu bilan birga boshqa amallarning ham fazilatlarini to‘g‘risida baxs yuritiladi.

Bu kitob qayta – qayta chop etilib, undan ko‘p xalqlar foydalandi. Muallif targ‘ib-tarhib (rag‘batlantirish va qo‘rqitish), axloq va amallar fazilatida boshqa mualliflar yo‘lini tutib, ba’zi lozim joylarni kengaytirdi. Nafslarga ta’sir o‘tkazuvchi, qalblarni yumshatuvchi solih kishilarning hikoyalariga qattiq ahamiyat berdi va unga yangicha ilmiy foydalar kiritib, oxirgi asr mashoyixlari hamda hozirgi avlod solihlarining hikoyalari qo‘shildi. Umrini ilmga baxshida etgan olim hijriy 643-yilida vafot etgan.

3-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing, sohaviy terminlarni aniqlang, qaysi sohaga tegishliligini ayting va sohaviy terminlarning mazmun-mohyatini tushuntiring

Samoniylar tarixi

X asr davomida siyosiy boshboshdoqlik avjga chiqib markaziy hokimiyat mavqeiga putur yetadi. «Daraxtning bo‘shini qurt yeydi» deganlaridek, somoniylar zarbining pasayishi mintaqaning Yettisuv va Koshg‘ar qismida boshqa bir siyosiy sulola — qoraxoniylarning kuchayib borishi bilan bir vaqgga to‘g‘ri kelgandi. Natijada X asr oxirida hokimiyat ularning qo‘liga o‘tadi. Krraxoniylar mintaqaning Yettisuv, Koshg‘ar, Movarounnahr kabi qismlari ustidan hukm-ronlik qila boshlaydilar. Xuroson, G‘azna kabi viloyatlar esa xuddi shu davrdan boshlab mintaqada yetishib chiqqan yana bir siyosiy sulola — g‘aznaviylar tobeligiga o‘tgan edi.

Ta'kidlaganimizdek, Ismoil o'z davri uchun ilg'or hisoblanmish markazlashgan boshqaruv tizimini jo-riy etishga muvaffaq bo'lgan. Bu tizim asosini oliy hukmdor dargohi (saroyi) va devonlar (vazirliklar) majmui tashkil etgan. Oliy hukmdor amir unvoniga ega edi. Shuning uchun manbalarda Amir Ismoil, Amir Ahmad kabi ta'kidlarni uchratish mumkin. Oliy hukmdor hukmlarining ijrosi horis amiriga yuklatilgan. Dargoh hamda boshqa qator muhim davlat idoralarining xavfsizligini amalga oshirish xizmatini bosh hojib va uning xodimlari olib borganlar. Dargohning xo'jalik yumushlari bilan bog'liq faoliyat vakil tomonidan boshqarilgan. Bundan tashqari dargohda dastur-xonchi, eshikog'asi, sharbatdor kabi xizmatlar ham bo'lgan.

Devonlar (vazirliklar) boshqaruviga kelsak, ularning umumiy soni 10 ta bo'lib, poytaxt Buxoroda har biri uchun alohida binolar qurib berilgandi. Quyida devonlar haqida batafsil ma'lumotlar keltiriladi.

1. Bosh vazir devoni. Butun ijroiya hokimiyati hamda qolgan to'qqiz devon ustidan rahbarlik va nazorat xuddi shu vazirlik tomonidan amalga oshirilgan. Somoniylar davrida ushbu lavozimga zamonaning atoqli xonadonlari namoyandalari tayinlangan. Chunonchi, bosh vazirlik jayhoniylar, bal'amiylar, utbiylar sulolalari orasidan chiqqan shaxslarga nasib etgani ma'lum.

2. Moliya (kirim-chiqim) ishlari devoni. Davlatning moliyaviy ishlari, sarf-xarajatlariga oid hisob-kitob ishlari bilan shug'ullangan.

3. Davlat rasmiy hujjatlarini ishlab chiqish devoni. Bu maxsus devon sanalib, uning xizmatchilari davlat ahamiyatiga molik barcha hujjatlarni tayyorlab berganlar. Bundan tashqari mazkur devonga diplomatik tadbirlarni tayyorlash va amalga oshirish kabi vazifa ham yuklatib kelingan.

4. Soqchilar boshlig'i devoni. Ushbu muassasa maxsus saralangan harbiy qismlarga boshchilik qilib, ularning tayyorgarligi, tartib-intizomi, oziq-ovqati, umuman, xo'jalik ta'minoti, maoshi masalalari bilan shug'ullanib kelgan. Masalan, maosh bir yilda to'rt marta — har uch oyda to'lab turilar ekan.

5. Xat-xabarlar mutasaddisi devoni dargoh, hukumat, mahalliy hokimiyat bilan bog'liq xabardorlik ishlari bilan mashg'ul bo'lib, poytaxtda qabul qilingan muhim qarorlar, hujjatlar va boshqa rasmiy ko'rsatmalarni viloyatlar, shaharlarga yetkazish hamda joylardagi shu qabildagi ma'lumotlarni markazga yetkazib berish kabi tadbirlar bilan band bo'lgan. Shu bilan birga mazkur devonning joylardagi bo'limlari mahalliy davlat idoralari, hokimlar faoliyati haqida haqqoniy ma'lumotlarni to'plab, to'g'ridan-to'g'ri dargohga yuborish imkoniga ham ega bo'lganlar. Shu tariqa oliy hukmdor joylardagi bor ahvoldan voqif bo'lib turgan va tegishli choralar ko'rgan.

6. Saroy ish boshqaruvchisi devoni. Dargoh ta'minoti bilan bog'liq sarf-xarajatlar ustidan nazorat olib borish shu devonga yuklatilgan.

7. Davlat mulklari devoni hukmdor sulolaga tegishli mol-mulk boshqaruvi, nazorati, hisob-kitobi bilan shug'ullangan.

8. Muxtasib devoni jamiyat va davlat hayotida muhim o'rin egallab kelgan xizmatlar sirasiga kirgan. Uning xizmatchilari qiladigan asosiy ish shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda tartibni nazorat qilish, diniy marosimlarni amalga oshirishda chegaradan chiq-maslikni ta'minlash, savdo-sotiq ishlarida xaridorlarga xiyonat qilmaslik, mahsulotlar sifatini qat'iy ko'rsatilgan darajada tutishni tekshirish, narx-navoni belgilangan miqdordan (ayniqsa go'sht, non kabi birlamchi oзуqalarga) oshirmaslikni nazorat qilishdan iborat bo'lgan. Bunday mas'uliyatli vazifaga ko'pchilikning e'tiborini qozongan, hammaga birday turadigan kishilar tayinlangan.

9. Vaqflar devoni, ya'ni turli yo'llar bilan diniy muassasalar ixtiyoriga o'tkazilgan mol-mulk, yer-suv ishlari bilan shug'ullanuvchi vazirlik.

10. Qozilik ishlari devoniga qozilarning faoliya-tini nazorat qilish yuklatilgan. Ba'zi hollarda, ya'ni ishi qoziga oshirilganlar orasida yuqori lavozimda ishlaydiganlar bo'lsa, qozilik qilishni oliy hukmdorning shaxsan o'zi, yo uning tarafidan tayinlangan hukmdor sulola vakili amalga oshirgan. Bundan maqsad martabadorlarning qozilarga tazyiq qilishlariga yo'l qo'ymaslik bo'lgan, albatta.

3-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, sohaviy terminlarni aniqlang, qaysi sohaga tegishlilikini ayting va sohaviy terminlarning mazmun-mohyatini tushuntiring

Din sotsiologiyasi nimani o'rganadi?

Din sotsiologiyasi XIX asrning o'rtalaridan sotsiologiyaning mustaqil yo'nalishi sifatida rivojlana boshladi. Uning rivojlanishi uchun yevropa jamiyatida ma'naviy uyg'onish jarayonlari va antifeodal burjua inqiloblarining sodir bo'lishi asos sanaladi. O'n sakkizi nchi asr faylasuflarining feodal ijtimoiy munosabatlar va g'arb jamiyatidagi cherkovning tanqidi dini sotsiologiyasining rivojlanishida asosiy sabablardan biri bo'ldi.

O'rta asrlar yevropasi va yangi davrning boshlanishi ko'plab diniy asosdagi mojarolarga to'la bo'ldi. Mazkur davrning qator mutafakkirlari, jumladan, Gobbs, Lokk, Yum din asosidagi nizolar va notinchliklar tufayli uning jamiyatni birlashtiruvchi, tinchlantiruvchi, kompensatorlik kabi xususiyatlari borasida shubha bilan qaraydigan bo'lishgan. Gobbs xristianlik tarixida yuz bergan voqeya va hodisalarga tayangan holda o'z asarlarida dinning jamiyat uchun xavf tug'diruvchi xususiyatlarini yoritgan. Ba'zi olimlarr katolik cherkovini feodalizm tuzumining poydevori sifatida baholagan. Fransuz ma'rifatchilari Golbax va Didro jamiyatdagi dinning o'rnini "tabiiy insonning" aqli va ahloqi egallashi kerak, degan g'oyani ilgari surishgan. Faqat ayrim ma'rifatchilar tomonidan din jamiyatning normativ tizimini ushlab turuvchi sotsial institut sifatida juda muhim, degan fikrlarni bildirgan.

Yuqorida keltirilgan barcha qarama-qarshi fikrlarning sababi yangi davr yevropasining hayotida din tinchlik va barqarorlik garovidan ko'ra, baxs va sotsial konfliktlarning sababi bo'lib qolganligida edi. Shuning uchun jamiyatda din uchun shunday joyni ajratish kerak ediki, u sotsial tartibga tahlil solmasligi, aksincha, uni o'rnatishga ko'maklashishi zarur bo'lgan. Buning uchun jamiyatda dinga nisbatan diniy qarashlarni shakllantirish lozim edi.

Lokkning fikricha, mazkur maqsadga faqat dinni davlatdan ajratish, ya'ni "xususiyalashtirish" orqali amalga oshirish mumkin. Shu orqali din har bir shaxsning o'z shaxsiy ishi va tanloviga aylanishi kerak bo'lgna. Davlat o'z navbatida fuqarolarning mulkini va mulkiy munosabatlarini himoya qilgan holda ularning e'tiqodi masalasiga aralashmaydi. Cherkov – bevosita insonning tanlovi va xohishiga ko'ra birlashadigan tashkiloti bo'lib, yaratguvchiga umumiy ishonch hissi asosida insonlarni birlashtiradi.

J.J.Russo esa mazkur muammoning boshqacha yechimini ishlab chiqqan. U o'zining "Ijtimoiy hamkorlik to'g'risida"¹⁴⁴

(1762) nomli asarida dinni jamiyatni birlashtiruvchi omil sifatida talqin qilgan. U shunday yozadi: "Har bir fuqaro o'z burchlarini yaxshi ko'rishi uchun davlat dindan foydalanadi va unga ehtiyoj sezadi". Ammo Russo tarixiy jihatdan jamiyatda qaror topgan dinlarni nazarda tutmagan. U ma'lum "fuqarolik dini"ning yaratilishini nazarda tutgan. Uning nazarida fuqarolik dini o'zining ijtimoiylik xususiyatidan kelib chiqib, fuqarolik burchlarining amalga oshirishini ta'minlashi kerak bo'lgan. Mazkur fuqarolik dinining dogmatlariga triada deizi xos bo'lgan, ya'ni yaratguvchining mavjudligiga ishonch, abadiy hayot va ezgulikka ishonch, ijtimoiy hamkorlik va qonunlarning muqaddasligiga ishonch.

Jamiyatda dinga bo'lgan munosabatning o'zgarishi, olimlarr tomonidan yangi dinning yaratilishi borasidagi fikrlar va dinning jamiyatdagi o'rnini shakllantirish talablari mavjud bo'lgan diniy talablar, an'analarni qayta ko'rib chiqish, din fenomenini o'rganish va ilmiy asoslash ehtiyojini tug'dirdi. Mazkur ehtiyoj asosida sotsiologiyada yangi yo'nalish shakllanib o'z rivojini boshladi.

"Ma'rifatli inson" obrazi bogan sari yevropa ilmiy olamida ustunlikka ega bo'la bordi. Unga ko'rsa, inson o'z aqli, ongiga va ilmga tayangan holda o'z hayotini ratsional to'g'ri va adolatli asoslarga tayangan holda qurishi mumkin. Shu o'rinda ongli ratsional insonning din va yaratguvchiga ishonchi masalasi o'rta qoldi. Natijada dinga nisbatan an'ana va urf-odatlardan

xoli bo'lgan ratsional qarash shakllana boshladi. Yangi davrda yevropa jamiyatida qator sotsial o'zgarishlar dindagi talab va qoidalarini yangidan ko'rib chiqish va sotsial muhimlik nuqtai nazaridan baholash imkonini berdi.

I.Kant (1724-1804) yangi davrning faylasuf olimlaridan biri bo'lib, dinni turli dogma va diniy-teologik nuqtai nazardan emas, balki din falsafasi va ratsionallik nuqtai nazaridan o'rgangan. Uning fikricha, inson ongi cherkov doktrinalari va muqaddas yozma manbalariga qaraganda ishonchliroq va kuchliroq argumentlarni keltirib bera oladi. Ma'naviy yuksak inson o'z aqliga tayangan holda yashashi kerak. Shu kabi dinni falsafiy talqin qiluvchi nazariyalar dinni rad etishni emas, balki uning ratsional mohiyatini ajratib olishni o'zining asosiy maqsadi qilib olgan. Ratsional din ratsional davlat va huquqiy tartib bilan birgalikda insonning tolerant bo'lishi, jamiyat bilan uyg'unlikda yashashi, dindagi dogmatizm va fanatizmni yengib o'tishi kerak bo'lgan. Shuning asosida "ahloqiy din" tushunchasi shakllandi.

G'arbiy yevropa mamlakatlarining mazkur davrdagi rivojlanishi, ya'ni sotsial dinamikasi ijtimoiy institutlarning differentsiatsiyasi jarayoni bilan birgalik kechdi. Undan tashqari jamiyatda segmentatsiya va plyuralizmning o'sishi kuzatildi. Natijada dinning iqtisod, oila, ta'lim, siyosat kabi sohalar bilan aloqasi masalalari dolzarblik kasb eta boshladi.

XVIII asr fransuz inqilobi va XIX asrning 30-40yillarida sinflar o'rtasidagi antoganizmning paydo bo'lishi dinning sotsial vazifalari, jamiyatdagi o'rni, jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi roli kabi masalalarni o'rganishga da'vat etdi. Dinning fan bilan muknosablari ham atroflicha o'rganila boshladi. Chunki fan jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan biri edi. Fan va din o'rtasidagi qarama-qarshiliklar XIX asrning o'rtalarida o'zining eng baland nuqtasiga yetdi. Bunda Darvinning evolyusion nazariyasi asos bo'ldi.

Radikal tanqidchilar sanalgan Feyerbax va Marks dinning taraqqiyot yo'lidagi to'siq, tormoz sifatida baholagan. Dinning tarafdorlari esa uni jamiyatning kuchini qaytadan tiklovchi omil sifatida baholashgan.

4-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, sohaviy terminlarni aniqlang, qaysi sohaga tegishlilikini ayting va sohaviy terminlarning mazmun-mohiyatini tushuntiring

Internetda axborot xavfsizligi

Jamiyatda axborotlashtirish sohasidagi munosabatlarning kengayishi bilan bir qatorda, mamlakatimizda ushbu sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan yangi ijtimoiy munosabatlar — axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalalardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi "Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi" davlat muassasasi O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlar to'g'risida" 2013-yil 27-iyundagi PQ-1989-sonli va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo'mitasi huzurida "Elektron hukumat" tizimini rivojlantirish markazi hamda Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlar to'g'risida" 2013-yil 16-sentabrdagi 250-sonli qarorlariga muvofiq tashkil qilingan.

Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi kompyuter hodisalari bo'yicha axborotni yig'ish va tahlil qilish, axborot xavfsizligini ta'minlashga texnik va konsultativ yordam berish bo'yicha O'zbekistonda yagona davlat muassasasi hisoblanadi.

Markaz faoliyatining asosiy maqsadi — iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarida axborotni muhofaza qilishning zamonaviy vositalari va metodlarini yanada rivojlantirish va keng joriy qilishni ta'minlash, shuningdek, Internet milliy foydalanuvchilarini hamda davlat va xo'jalik

boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarini axborot xavfsizligiga tahdidlar to'g'risida ogohlantirishdan iborat.

“Axborot xavfsizligiga tahdid manbalari tasodifiy va oldindan ko'zlangan bo'lishi mumkin”. Dastur ta'minotidagi kamchiliklar, texnik vositalarning nosozligi, malakaning yetishmasligi yoki foydalanuvchining xatolari tasodifiy tahdidlar hisoblanadi. Oldindan ko'zlangan tahdidlar esa axborot zahiralarga zarar yetkazish maqsadida atayin amalga oshiriladi. Ular faol(aktiv) va nafaol(passiv) bo'ladi. Nafaol tahdidlarga axborot zahiralardan ularning vazifalariga ta'sir ko'rsatmagan holda ruxsat berilmagan foydalanishga bo'lgan intilishlar kiradi. Texnik va dastur vositalariga, axborot zahiralarga ta'sir qilish yo'li bilan tizimning mo'tadil faoliyatini buzishga qaratilgan tahdidlar faol tahdidlar hisoblanadi.

Tajribadan ma'lumki, xavfni bartaraf etishning eng oson yo'li, shu xavfni oldindan aniqlab, unga qarshi ehtiyot choralarini qo'llash hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, axborot xavfsizligini ta'minlash borasida ham sohaga nisbatan potensial tahdid manbalarini aniqlash va himoya choralarini qo'llash birlamchi vazifalardan hisoblanadi.

Axborot xavfsizligiga tahdid manbalari ichki va tashqi manbalarga bo'linadi. Mutaxassislarning e'tirof etishicha, axborot xavfsizligining dolzarb muammoga aylanishiga asosan tashqi manbalar sabab bo'lgan. Chunki, bugun zamonaviy dunyoga egalik qilish uchun kurashning asosiy vositasi sifatida axborot tilga olinmoqda. Bunday vaziyatda axborot texnologiyalari va axborot boshqaruvi yuksak darajada taraqqiy etgan davlatlar o'zidagi bu ustunlikdan ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatish yo'lida foydalanishdan tom ma'noda manfaatdor hisoblanadi.

Axborot xavfsizligiga tahdidning tashqi manbalari:

- chet el josuslik va maxsus xizmatlarining faoliyati;
- chet el ommaviy axborot va global kommunikatsiya vositalari;
- xalqaro guruhlar, tuzilmalar va alohida shaxslarning noqonuniy harakatlari;
- axborot tarqatish va foydalanish bo'yicha xorijiy davlatlar siyosatining amalga oshirilishi
- tabiiy ofatlar va fojealar.

Axborot xavfsizligiga tahdidning ichki manbalari:

- siyosiy, iqtisodiy va jamoat tashkilotlarining, alohida shaxslar va guruhlarning axborot to'plash, tarqatish va foydalanish sohasidagi noqonuniy faoliyatlari;
- axborot sohasida fuqarolar va tashkilotlar huquqlarining buzilishiga olib keluvchi davlat tizimlarining qonuniy harakatlari va ko'zda tutilmagan xatolari;
- axborot tizimlarining dasturiy-texnik vositalarining bazaviy texnologiyalarini yaratish, sinash va ishlab chiqarish bo'yicha mahalliy sanoatning talab darajasida emasligi.

Axborot makonining vujudga kelishi nafaqat uni bo'lib olish, balki unda kechayotgan jarayonlarni nazorat qilish va boshqarishni hoxlovchi tomonlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu guruhlarning kurash vositasi ham aynan axborot qurolidir. Tahlilchilar axborot quroli deganda odamlarga ruhiy ta'sir ko'rsatadigan va ularning ustidan nazorat qilish imkonini beruvchi vositalarni, kompyuter viruslarini, mantiqiy bomba, telekommunikatsiya tarmoqlarida axborot almashinuvini bostiruvchi moslamalarni, davlat va harbiy sohalarni boshqarishda axborotlarni soxtalashtirish kabi harakatlarni nazarda tutishadi.

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Ismlardan sifat-terminlar yasovchi mahsuldor qo'shimchalar xususida mulohaza yuriting.
2. Sifat-termin yasashda o'zlashma qo'shimchalarning o'rni qay darajada?
3. -(v)iy qo'shimchasining hozirgi paytda termin yasashdagi ishtirokiga to'xtaling.

UYGA VAZIFA

1. Soha terminlari aks ekan mantlardan namunalar topib daftaringizga yozing.
2. Soha terminlarining morfologik, sintaktik, semantik usullarda yasalishi bo'yicha tahlil qiling.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

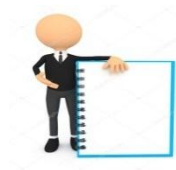
1. O'zingizning sohangizga oid terminlar va ularning yasalishiga doir slayd-taqdimot tayorlang va namoyish eting.

Nutq uslublari va ularning xususiyatlari (4 soat)

REJA:

1. Nutq uslublari shakllanishi, turlari.
2. Ilmiy, badiiy, so'zlashuv uslublari.

Tayanch so'zlar: *nutq uslublari, ilmiy, badiiy, so'zlashuv uslublari.*

Bilib oling!

Nutq uslublari shakllanishi, turlari

Nutq uslublari har biri alohida-alohida tizimni tashkil qiladi. Bu jihat aloqa-aralashuv quroli bo'lgan tilning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. To'g'ri, tilning fonetik tuzilishi,

grammatik qurilishi va lugʻat tarkibining har biri ham alohida bir tizimni, tilning oʻzi esa yaxlit holda butun bir tizimni tashkil etadi. Tilning vazifaviy uslublari mana shu fonetik, leksik va grammatik tizimlarga xos barcha vositalarning maʼlum kommunikativ maqsadga koʻra uyushishi tufayli vujudga keladi. Demak, nutq uslublari tilning vazifasi bilan bevosita bogʻliq. Shu bois, ular vazifaviy uslublari deb yuritiladi va tilda uslubiy hodisalar kommunikativ vazifasi hamda umumiy uslubiy buyogʻiga koʻra oʻzaro aloqador tizimni tashkil qiladi. Olingan soʻz, ibora va grammatik qurilish uslubiylik prinsipining qaysi turiga mansubligini aniqlash birmuncha qiyin, boshqacha qilib aytganda, bularning uslubiy boʻyogʻi nutq ichida yoki - matn ichidagina maʼlum boʻladi. Yuqoridagi fikrlarga tayanib aytish mumkinki, tildagi leksemalar nutq uslubiga munosabatiga koʻra uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan turlarga ajraladi.

Uslubiy betaraf leksika. Uslubiy betaraf leksema barcha uslublarda birdek va bab-baravar ishlatilaveradi va uning ifoda semalarida uslubga munosabat «uslubiy betaraf» deb beriladi: [kel], [bor], [oʻt], [ket], [kitob], [qalam], [stol], [mashina], [oq], [qora], [tez], [sovuq], [faqat], [lekin] va hokazo. Lekin nutqda koʻchma maʼnoda ishlatilganda, bu maʼnosi bilan ayrim uslubga xoslanib qoladi. Masalan, [sovuq] leksemasi «xunuk» maʼnosida (*sovuq rangli*) faqat soʻzlashuv yoki badiiy uslubga xos.

Uslubiy xoslangan leksika. Uslubiy xoslangan leksikani uchga boʻlish mumkin: a) **kitobiy leksika**; b) **badiiy leksika**; v) **soʻzlashuv leksikasi**.

Ilmiy, rasmiy va publitsistik leksikaga mansub birliklar umumlashtirilib, *kitobiy leksika* deb yuritiladi:

1) ilmiy leksikaga oid birlik: [integral], [meridian], [tangens], [olmosh], [boʻlish], [koʻpaytirish];

2) rasmiy leksikaga oid birlik: [bayonnoma], [buyruq], [farmon], [qoʻmita], [sessiya], [tashkilot];

3) publitsistik leksikaga oid birlik: [jangovar], [mafkura], [ilgʻor], [ittifoq], [jahon], [afkor].

Bunday leksemaning uslubga xoslikni koʻrsatuvchi ifoda semasi «ilmiy nutqqa xos», «rasmiy nutqqa xos», «publitsistik nutqqa xos» deb belgilanadi. **Badiiy leksikaga** ifoda semalari sirasida «badiiy nutqqa xos» semasi mavjud, badiiylik boʻyogʻiga ega boʻlgan leksik birliklar kiradi: *Mehnat bilan topadi iqbol* (YO.Mirz.). *Uning odobida, uning xulqida, insoniy kamolot mavjud, barqaror* (Uygʻ.). *Tabiatan serzavq va har narsaga qiziquvchi boʻlgan Sodiq uchun har hunar zavq baxsh etar, koʻnglini koʻtarar, sogʻligʻini saqlardi* (Shuhr.). *Kundan kunga yashnamoqda koʻrking, jamoling.* (ayr.) *Bahorning fikri bulut bosgan osmonday qorongʻilashdi-yu, koʻz oldini tuman chulgʻadi* (SH.Rash.). *Yaxshi qoling, sevgan yurtu diyorim* (Hamz.).

Badiiy nutqda ilmiy, rasmiy, publitsistik va soʻzlashuv uslubiga xos birlik ham bimalol ishlatilaveradi.

Soʻzlashuv leksikasiga oddiy soʻzlashuv nutqiga xos, erkin muomalada qoʻllaniladigan, adabiy til uchun meyor boʻlmagan leksema kiradi: [ketvorgan], [poʻrim], [qitday], [mullajiring] kabi. Misollar: *Oʻylab koʻrsam, sarkotib odamga shundan bop sovgʻa yoʻq ekan. Ruchkaning poshshaxoni, perosi oltindan* (N.Saf.). *Shomahdiyevning qiligʻi maʼlum: jahli chiqib bir sannab ketsa, uning chakagini bosish asov tuyani choʻktirishdek mashaqqat* (A.Muhid.). *Qizlaringizni jerkiysiz, soʻkasiz... Xoʻsh, nima uchun Toʻlani yumshoq paxtaga oʻrab papalaysiz?!* (M.Ism.) *Jillaqursa juvoldiz bilan qarashay dedim* (Oyb.). *Enang besh-oʻn tanga pul soʻrab yubordi. Boʻlsa, chiqarib ber, boyoqishlar chaynab tursin.* (Oyb.) *Maza qilib kartoshkani tushirib tursang...* (Say.)

Soʻzlashuv leksikasiga kiradigan leksemaning tegishli ifoda semasi «soʻzlashuv nutqiga xos» deb yuritiladi. Leksemaning uslubiy xoslanganligi ularning boshqa bir uslubda qoʻllanmasligidan dalolat bermaydi. Masalan, soʻzlashuv uslubi erkin uslub sanaladi va unda boshqa uslub unsurini bimalol ishlatish mumkin. Ammo leksemani maʼlum bir uslubda qoʻllash nutq meyoriga muvofiq boʻlishi lozim.

Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan maʼlum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqda

xilma xil ko‘rinishlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Bunday xilma-xil nutq ko‘rinishlari nutq uslublari deb yuritiladi.

Nutq uslublari ifoda vositalari tizimining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq ko‘rinishlaridir.

Nutq uslublari tilning vazifasi – funksiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababi ular funksional uslublari deb yuritiladi.

Og‘zaki nutq uslubi. Og‘zaki nutq, ma’lum bir modal munosabatlarni ifodalash uchun asos bo‘lsa, uslub fanining obyekti bo‘ladi. Bu holat – gap bo‘laklari tartibining “buzilishi” bilan, soda gap, to‘liqsiz gaplarning bo‘lishi, dialog nutqning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Shunisi xarakterliki, og‘zaki nutqning ba’zi shakllari yozma nutqda o‘z o‘rnini topadi: (*keluvdi, kelardi*). Og‘zaki nutq uslubida qisqa hajmli bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar ko‘p ishlatiladi, badiiy vositalar kam qo‘llaniladi. Ayniqsa, ko‘p ma’noli so‘zlar ko‘proq ishtirok etadi. Og‘zaki nutqda qochirma, piching, hazil-mutoiba, askiya uchun keng imkoniyat mavjud bo‘ladi. Og‘zaki nutq rasmiy – ish yuritish va ilmiy uslubda qo‘llanilmaydi.

Og‘zaki so‘zlashuv uslubi ikkiga ajratiladi:

1. Adabiy so‘zlashuv uslubi. 2. Oddiy so‘zlashuv uslubi.

Adabiy so‘zlashuv uslubi tilning adabiy meyorlariga mos, tartibga solingan va ishlangan bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Oddiy so‘zlashuv uslubida esa betakalluflik bilan erkin muomala – aloqa qilish xarakterli xususiyatdir.

So‘zlashuv uslubning yuqoridagi darslarda aytib o‘tganimizdek, fonetik, leksik-frazeologik hamda grammatik xususiyatlari bor.

Ilmiy uslub. Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog‘liq vazifaviy uslubdir. U o‘z ichida yana ilmiy texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommabop, o‘quv-ilmiy kabi bir necha sof ilmiy turlarga bo‘linadi.

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlari bor:

- 1) axborotning obyektivligi, aniqligi;
- 2) nutqning ma’lumotlarga boyligi;
- 3) fikrning lo‘nda, qisqa ifodalanishi;
- 4) muallif individualligining sezilmasligi;
- 5) emotsionallik, obrazlilikning bo‘lmasligi;
- 6) atama, chizma, ramz va jadvallarning bo‘lishi;
- 7) matnning siqiq sintaktik qurilmalardan tuzilishi;
- 8) adabiy til meyorlariga qat’iy amal qilinishi;
- 9) fikrlarning mantiqiyli va qat’iy tartibda bo‘lishi;
- 10) ellipsis hodisasining bo‘lmasligi (nazarda tutilgan birorta so‘zning tushib qolishi);
- 11) turli xil tushunchalarni ifodalovchi otlarning ko‘p ishlatilishi;
- 12) otlarni, asosan, birlikda ishlatish;
- 13) matnda fe‘lning majhul nisbatidan foydalanish;
- 14) maxsus bog‘lash uchun xizmat qiladigan so‘z, so‘z birikmalarining qo‘llanishi.

Badiiy uslub. Badiiy nutq uslubi inson amaliy faoliyati va hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi: umumga taalluqligi, barcha barobarligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy nutq uslubi juda xilma-xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Bu uslub muallifga asarning estetik ta’sirini kuchaytirish uchun tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan ustalik bilan foydalanish, tanlash, shuningdek, yangidan-yangi, ifoda vositalari yaratish imkonini beradi. Badiiy nutq uslubida til obraz, xarakter va manzaralar yaratish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu uslub o‘zining obrazlilik bilan adabiy tilning boshqa funksional uslublari bilan ajralib turadi.

1-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, nutqning qaysi uslubiga tegishlilikini aniqlang, til xususyatlarini belgilang va matnga xos so'z va birkmalarni yozib chiqing

Tush (etyud)

Ilk hikoyalar yozib yurgan o'smirlik chog'larim. Qiziq voqealar o'ylab topishga urinaman, chiroyli so'zlar axtaraman... «Quyoshning oltin nurlari daraxt yaproqlarini zar bilan o'radi, tubsiz osmonning moviy gumbazi mitti tilla sirg'achalarga to'ldi», kabi jimjimador jumlar tuzaman. Bu tasvirlar o'zimga yoqsa ham ko'nglimning bir chetida ularning allaqanday sovuqligini, yasamaligini, dilimdagi tuyg'ularimni ifoda qilishga ojiz ekanini sezib, qiynalaman, iztirob chekaman... Bir kuni qo'limga «Hojimurod» tushdi. Qissaning muqaddimasi, ya'ni qariqiz haqidagi hikoya ezmalikday tuyuldi. Men undan «sakrab» o'tdim, o'tdimu qissaning ilk misralarini o'qib g'alati bo'lib ketdim...

Menga shunday tuyuldiki, go'yo Tolstoy olis chechen ovulini emas, bizning qishloqni tasvirlagan. Ko'z oldimga qishloq o'rtasidagi machit, machitning yonidan soyga buriladigan tor ko'cha keldi. Ko'chaning ikki tomonidagi pastqam uylarning tomolarida chollar bog' qo'rib yotishadi. Kechqururlari qirdan pada qaytadi, borliqni qo'y-qo'zilarining ma'rashi to'ldiradi, mo'rilaridan tutun ko'tarilib, havoda tezak hidi burqsiydi. Xuddi Tolstoy tasvirlagan manzara!.. Nazarimda Hojimurod shu machit tomondan kelib, bizning tor ko'chaga burilgan, burilganu birinchi pastqam uyning tomidagi cholni (bu uyning tomida yong'og'ini qo'rib doim badjahl bir chol yotardi) uyg'otgan...

Meni ayniqsa «tezakning qo'lansa hidi» — degan so'zlar hayratga soladi. Tanish manzaralarni ko'z oldimga keltirgan, dilimda ajib hislar uyg'otgan narsa ham shu oddiy so'zlar, azon aytgan so'fining ovozi, mo'rilaridan ko'tarilgan tutunu tezakning qo'lansa hidi edi!..

Bu oddiy so'zlarning allaqanday teran siri bor edi. Bu sir sizni sehrab qo'yar, ko'z oldingizga siz olis chechen ovuli emas, o'z qishlog'ingiz, bolalikdan tanish manzaralar kelishining sababi ham shu

sehrda

edi!

Kitobni bir o'tirishda o'qib tugatdim. Hojimurodning o'limidan ko'nglim vayron, xo'rligim kelib, xo'roz qichqiriqlariga, itlarning vovullashiga quloq solib uzoq yotdim. So'ng, kitobning birinchi sahifasidagi ulug'vor cholning suratiga, paxmoq qoshlar ostidagi o'tkir ko'zlarini kitobxonga qadab turgan Tolstoyning suratiga tikildim. Bu suratni qaysi rassom chizgani hozir esimda yo'q. Shunisi esimdaki, Tolstoyning uzun soqoliga, do'ng peshanasiga, qudrat yog'ilib turgan miqti gavdasiga, allaqanday shafqatsiz chehrasiga tikilib uzoq yotdim, hayolimda esa undan yordam tilar, oq yo'l tilashini iltijo qilardim. (Odil Yoqubov)

2-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, nutqning qaysi uslubiga tegishlilikini aniqlang, til xususyatlarini tushuntiring va matnga xos so'z, birikmalarni yozib chiqing

Tuproqning morfologik belgilari, tuzilishi va mexanik tarkibi

Tuproq donadorligi deganda uning qattiq qismining makroagregat tuzilishi tushuniladi. Tuproq agregatlari mayda zarrachalarning bir-biri bilan birlashishi (yopishishi) natijasida (1 mm dan 10 mm gacha) donadorlik shakllanadi. Donadorlik makroagregatlarning kattaligi va shakliga

qarab quyidagilarga bo‘linadi: mikrodonadorlik — zarrachalar diametri 0,25 mm dan kichik; makrodonadorlik — zarrachalar diametri 0,25 mm dan 10 mm gacha; megadonadorlik – zarrachalar diametri 10 mm dan katta. Tuproq donadorligi o‘zgaruvchan ko‘rsatkich bo‘lib, agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida va sifatli o‘tkazish, dehqonchilik madaniyatining holati bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

3-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing, nutqning qaysi uslubiga tegishliligini aniqlang, til xususyatlarini belgilang va matnga xos so‘z, birikmalarni yozib chiqing

Mutaxassislar: ko‘zoynak taquvchi kishilar kamroq koronavirusga chalinadi

Hindistonlik olimlar koronavirus pandemiyasi paytida ko‘zoynak taqadigan odamlar taqmaydigan kishilarga qaraganda ko‘proq himoyalangan bo‘ladi degan xulosaga kelishdi, deb yozadi The Sunday Telegraph.

Tadqiqotchilar COVID-19 bilan kasallangan 304 bemor o‘rtasida so‘rov o‘tkazdilar va ularning 19 foizi asosan ko‘zoynak taqib yurishlarini aniqladilar. Olimlarning ta’kidlashicha, bunday aksessuarlarni kuniga sakkiz soat davomida olib yuradiganlar koronavirus infeksiyasini kamroq yuqtirishadi, shu bilan birga ular yuz va ko‘zlarga kamdan-kam qo‘l bilan tegishadi.

Shuningdek, ular ko‘zoynaklar shilliq qavat orqali COVID-19 infeksiyasini oldini oluvchi himoya omil bo‘lishi mumkinligini isbotladilar.

Avvalroq mataxassis koronavirus yuqishi xavfini oshiruvchi zararli odatlar haqida fikrini aytib o‘tgan edi.

4-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing, nutqning qaysi uslubiga tegishliligini aniqlang, til xususyatlarini belgilang va matnga xos so‘z, birikmalarni yozib chiqing

Prezident Shavkat Mirziyoyevning BMT Inson huquqlari bo‘yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqi

Hurmatli rais Najot Shamim Xon xonimlari!
Hurmatli Oliy komissar Mishel Bachelet xonimlari!
Xonimlar va janoblar!

Bugun O‘zbekiston Inson huquqlari bo‘yicha kengash a‘zosi sifatida ushbu uchrashuvda birinchi marta ishtirok etmoqda.

Biz so‘nggi yillar davomida Kengashga a‘zo bo‘lish uchun butun mas’uliyatni anglagan holda intilib kelganimizni ta’kidlamoqchiman.

Demokratik islohotlarimiz yangi O‘zbekistonni bunyod etishga qaratilgan bo‘lib, bu o‘zgarishlar ortga qaytmaydigan tus oldi.

Biz Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Inson huquqlari yo‘lida harakatga da’vat” tashabbusini ilgari surish uchun Kengash a‘zolari, barcha sheriklarimiz bilan yaqin hamkorlikni davom ettiramiz.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari!

O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va Kengash doirasidagi faoliyatimizning ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, insonning asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlash O'zbekistondagi islohotlarda eng muhim o'rinda turadi.

2030-yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlari mamlakatimizda har bir insonning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlashni ko'zda tutadigan "hech kimni e'tibordan chetda qoldirmaslik" tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Bu o'rinda so'z Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissar boshqarmasi ekspertlarining faol ishtirokida ishlab chiqilgan Inson huquqlari bo'yicha milliy strategiyani amalga oshirish to'g'risida bormoqda.

Ikkinchidan, biz gender siyosati masalalari borasida mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida va ishbilarmonlik sohasida ayollarning rolini tubdan oshirishga qaratilgan ishlarni qat'iy davom ettiramiz.

Joriy yilda O'zbekistonda Markaziy Osiyo mamlakatlari yetakchi ayollarining muloqoti va xotin-qizlarning mintaqaviy biznes-forumini o'tkazishni rejalashtirmoqdamiz.

Uchinchidan, alohida ehtiyojga ega bo'lgan shaxslarning huquqlarini ta'minlashga jiddiy e'tibor qaratiladi.

Yaqinda Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risidagi yangi qonun kuchga kirdi. O'zbekiston Parlamenti Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilishi kutilmoqda.

Biz imkoniyati cheklangan shaxslarning o'z qobiliyatini to'la ro'yobga chiqarish masalalari bo'yicha Mintaqaviy kengash tuzishni taklif etamiz.

To'rtinchidan, aholimizning yarmidan ko'pini tashkil etadigan yoshlar huquqlarini himoya qilish doimo e'tiborimiz markazida bo'lib kelmoqda.

Joriy yil O'zbekistonda "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili", deb e'lon qilindi.

Bu borada biz:

- Birlashgan Millatlar Tashkiloti shafeligida Yoshlar huquqlari bo'yicha butunjahon konferensiyasini o'tkazish;

- BMT Iqtisodiy va ijtimoiy kengashining o'ninchi forumida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya loyihasini taqdim etish;

shuningdek, Yoshlar huquqlari bo'yicha maxsus ma'ruzachi institutini ta'sis etish masalasini kiritishga tayyorgarlik ko'rmoqdamiz.

Beshinchidan, biz Xalqaro mehnat tashkiloti va Jahon banki bilan hamkorlikda majburiy mehnat va bolalar mehnatiga barham berish bo'yicha katta ishlarni amalga oshirdik. Bu islohotlarimizdagi eng asosiy yutuqlarimizdan biri bo'ldi.

2021 yilda, ya'ni Bolalar mehnatiga barham berish xalqaro yilida Bolalar Ombudsmani to'g'risidagi qonunni qabul qilamiz.

Oltinchidan, "Inson huquqlari sohasida ta'lim" deklaratsiyasining 10 yilligiga bag'ishlab biz Oliy komissar boshqarmasi bilan birgalikda global forum o'tkazishni taklif etamiz.

O'qitish tizimini rivojlantirish maqsadida BMTning inson huquqlari sohasidagi Ixtiyoriy badallar jamg'armasiga o'z hissamizni qo'shmoqchimiz.

Yettinchidan, Bosh kotib Antoniu Guterrish Janobi Oliylarining fuqaroligi bo'lmagan shaxslar sonini kamaytirish bo'yicha qat'iy choralar ko'rish to'g'risidagi taklifini qo'llab-quvvatlaymiz.

Birgina o'tgan yilning o'zida 50 ming nafar vatandoshimiz O'zbekiston fuqaroligiga qabul qilindi, bu yil yana 20 mingdan ziyod kishi fuqarolikka ega bo'ladi.

5-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, nutqning qaysi uslubiga tegishlilikini aniqlang, til xususyatlarini belgilang va matnga xos so'z, birikmalarni yozib chiqing

Toshkent villoyati shevalari
(Айрим сўз ва жумлалар)

ТУРК ҚИШЛОҒИ. Шерда туруп қағанәкән; тәшкил олды; Ханаватқа кетти; тапшырық берәтуған болды, тор кәлхәз тәшкил олыб бәри биттә олды, уч йилдән бери райанға қарайды, шерда йәшәйәппиз; болйатқан иш шу хәзир; әйрим ортағланы мукәпатләди; Мен билгәним шу; енди баратуған болды; ата минан енә барады; қызды хәләп (хәхләб) көрсә уйгә әпкеләтурған болды; гуруч, мевә қылып ашпарып берәди; йенггәсә қалади; әкә-Үкәләри; өнсин-өссин дәйди; оғлыныҗ УйләйтҮған боса; биттә-йәримтә йанггәси әпкеләд-дә; оғлыныҗ уйләриди, у замонды әйтмәнг; елликиләғалла аса; хәсилди абарыб кувәдә пишәди.

ҚОРАХИТОЙ ҚИШЛОҒИ. Ата-енәдән өзҮвҮз йәш. қағамбиз; у қышлағ, бу қышлағ будәй екиб; мәнәшунәкә дәвурләр боғанәкән; қағанйоқ (қолған эмас) сенггә; мәнәшунәкәмән куни өтәдигән адамлар боларды; биз ушәннән уч киши қалди енди; минг тевагә биринчи сув чиқыздириб экин әх'тик; чарвағлары өзини қолыда турувурды; мәнә шу қышлағ бөйинчә төрттә асақал боған; маллар ачқаған; төр йҮз вәгәндән йҮвәргән; сәккистә қозан қурған хә:р кун баққан; мәнә, енди адамлар қахаччылық нимә эккәнлигини (эканлигини), ачарчылығ нимә эккәнлигини билмийди; бизди халқ; хәр бир ханаданийдән (хонадонингдан), ким әлдин борғанға қызыл берәсән, кейин чиққанға көк берәсән дәди; биринчи оқыш тәшкил оғанда диний мәхтәптә оқырдық; еттәләп келәвуз (келар эдик маъносида); биргәдәвур әпкигәннән кейин; әмәкиләрувуз оқытмай қойды; со:райапты диди; мени йувәрди өйгә; мәни эккөзим байрағ-да; боғаннан кейин; қонағ-понағланы йығйәпсәмми, диди.

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Tilning uslubiy xoslanishi deganda nimani tushunasiz?
2. Funktsional uslub turlarini sanang?
3. Nutqning og'zaki va yozma turlarini qayd eting?

UYGA VAZIFA

1. Ilmiy va badiiy uslubni qiyosiy tahlil qiling va slayd-taqdimot tayyorlang.
2. Og'zaki va badiiy uslubni qiyosiy tahlil qiling va slayd-taqdimot tayyorlang.

📖 Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. "So'zlashuv uslubi va uning til xususiyatlari" mavzusida slayd-taqdimot tayyorlang.
2. "Badiiy uslub va uning til xususiyatlari" mavzusida slayd-taqdimot tayyorlang.

Rasmiy va publitsistik uslubga xos xususiyatlar (2 soat)

REJA:

1. Rasmiy uslubning shakllanishi, xususiyatlari.
2. Publitsistik uslubning shakllanishi, xususiyatlar.

Tayanch tushunchalar: *uslub, rasmiy uslub, publitsistik uslub, stil.*

Bilib oling!

Rasmiy uslubning shakllanishi, xususiyatlari

Rasmiy uslub jamiyat a'zolarining iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, ijtimoiy sohalarida rasmiy doirada o'rnatiladigan aloqa-munosabatlarini ifoda etish va qayd etishga xizmat qiluvchi nutq uslubidir.

Rasmiy uslubda kishilarning o'zaro munosabati tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Ammo boshqa nutq uslublaridan farqli tarzda ushbu uslubda munosabat tushunchasi rasmiy muloqot doirasidagi aloqa-munosabat sifatida tushunilsa, boshqa nutq uslublarida, xususan, badiiy, publitsistik, ilmiy uslublarda ko'proq nutq egalarining borliqqa, tahlil obyektiga subyektiv munosabati, salbiy yoki ijobiy bahosi tarzida yuzaga chiqadi.

O'zbek tilshunosligida rasmiy uslubga deyarli bir xil tavsif berilishi kuzatiladi. Jumladan, N.Mahmudov, A.Rafiyev, I. Yo'ldoshevlar tomonidan akademik litsey o'quvchilari uchun yozilgan «Davlat tilida ish yuritish» darsligida rasmiy uslubga quyidagi tavsif berilgan: «Rasmiy-idoraviy nutq uslubi jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi uslubdir».

E.Begmatov boshchiligidagi mualliflar jamoasi tomonidan tuzilgan «O'zbek nutqi madaniyati ocherklari» kitobida ham rasmiy uslubning «jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar uchun, davlat va davlatlararo maxsus rasmiy siyosiy-iqtisodiy va rasmiy sotsial-madaniy munosabatlar uchun xizmat qilishi» qayd etilganligi kuzatiladi.

M.Muhitdinova, N.Abdullayevalarning «Rasmiy uslubning diplomatik yozishmalar turi» deb nomlagan o'quv qo'llanmasida ham shunga yaqin tavsif keltirilgan: «Rasmiy uslub jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, o'zaro rasmiy aloqalar uchun xizmat qiluvchi nutq uslubi bo'lib, boshqa uslublardan hujjatchilik xususiyati bilan ajralib turadi».

Rasmiy uslubga berilgan ta'rif va tavsiflarni shu tariqa davom ettiraverish mumkin. Ulardan ma'lum bo'ladiki, bu uslub, jamiyat a'zolari faoliyat olib boruvchi qanday sohalar bo'lishidan qat'iy nazar, ularning rasmiy doiradagi aloqa-munosabatlarni ifoda etishga xizmat qiluvchi nutq uslubi sifatida xarakterlidir. Bu xususiyati rasmiy uslubning boshqa uslublarga nisbatan qo'llanish sohalarini ancha kengaytiradi. Hatto ilmiy sohada, dissertatsiyalar himoyasi, ilmiy anjuman, qurultoy ishlari kabilarda ham rasmiy munosabatlarning amal qilishi bu uslubning qo'llanish imkoniyatlari ancha yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Rasmiy uslub boshqa nutq uslublaridan individual va jamoaviy xarakterga egaligi bilan ham ajralib turadi. Bu uslub nafaqat yakka shaxslarga xos individual nutq turlari (ariza, tilxat, vasiyatnoma, rasmiy og'zaki nutq kabilar), balki jamoa nomidan ish ko'ruvchi maxsus nutq ko'rinishlari (bayonot, diplomatik yozishmalar, shartnoma kabilar)ni ham qamrab oladi.

Rasmiy uslub ham og'zaki, ham yozma shaklda namoyon bo'luvchi nutq uslubidir. Shunday bo'lsa-da, rasmiy ish uslubi tushunchasi til egalariga ko'proq yozma ish hujjatlarini eslatadi. Bu holat kishilar hayotida yozma shakldagi ish hujjatlarining o'zni alohida ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, kishilik jamiyatida yozuv shakllanishi bilanoq rasmiy doiradagi munosabatlarni yozma tarzda hujjatlar orqali yo'lga qo'yish imkoniyati yuzaga kelgan. Yozma hujjatlar nafaqat kishilar, davlatlar o'rtasidagi aloqalarni tartibga solishga hamda mustahkamlashga xizmat qilgan. Rasmiy uslub dastlab kishilarning rasmiy doiradagi og'zaki muloqoti natijasida yuzaga kelgan bo'lsa-da, yozma hujjatlarga bo'lgan ehtiyoj uning yillar davomida alohida nutq uslubi sifatida takomillashuviga yordam bergan.

Rasmiy uslub, xususan, idoraviy ish yuritish uslubining shakllanish ildizlari qadimgi yozma yodgorliklar, tosh bitiklar, yorliqlar, ilk qonunlarga borib taqaladi. Rasmiy ish hujjatlarining yuzaga kelishi tarixi haqida fikr yuritar ekan, prof. N.Mahmudov quyidagilarni yozadi: «Zero, hujjatlar kechagina paydo bo'lgan narsa emas, kishilik jamiyati shakllanishi bilanoq bu jamiyat a'zolari o'zaro munosabatlaridagi muayyan muhim holatlarni muntazam va qat'iy qayd etib borishga ehtiyoj sezganlar. Ana shu ehtiyojga javob sifatida, tabiiyki, ilk, ibtidoiy hujjatlar yuzaga kelgan. Bobilning miloddan avvalgi 1792-1750 yillardagi shohi Hammurapining adolatpesha qonunlar majmui, undan ham qadimroq shoh Ur-Nammu (miloddan avvalgi 2112-2094 yillar)ning qonunlari va boshqa manbalarning mavjudligi «hujjatlar» deb ataladigan tartibot vositalarning nechog'li olis va murakkab tarixga ega ekanligini ko'rsatadi».

Prof. Q.Sodiqov ham rasmiy uslubning shakllanishiga turtki bergan omillardan biri sifatida yozuvni ko'rsatgan. Uning fikricha, «Rasmiy uslubning kelib chiqish tarixi yozuvning yaratilishi, shuningdek, jamiyat

o'rtasida rasmiy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, davlatchilik tarixi bilan bog'liqdir. Davlat tashkil topgandan keyin ish yuritish va rasmiy hujjatchilik sohasi ham yuzaga kelgan».

Darhaqiqat, yozuv har bir nutq uslubining shakllanishi va sayqal topishida muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, ko'proq yozma shaklda ish yurituvchi rasmiy uslubda uning ahamiyati beqiyos. Biroq rasmiy uslubning yuzaga kelishini dastavval kishilar o'rtasida rasmiy munosabatlarning qaror topishi bilan bog'lash haqiqatga yaqin.

Rasmiy uslubga xos xususiyatlardan yana biri uning janr jihatdan rang-barangligidir. Tilning funksional uslublari tizimida faqat rasmiy uslub janr xususiyatiga ko'ra xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Rasmiy uslub idoraviy ish yuritish, diplomatik aloqalar hamda qonunchilikka oid rasmiy hujjatlarni qamrab oladi. Shu bois manbalarda bu uslubga nisbatan rasmiy ish uslubi, rasmiy-idoraviy nutq uslubi, ish yuritish uslubi, rasmiy hujjatlar uslubi, hujjatlar uslubi, ish qog'ozlari uslubi, epistolyar uslub, qonunlar uslubi kabi nomlarning qo'llanilishi kuzatiladi. D.Babaxanova bu uslubga nisbatan turli nomlarning qo'llanilishi xususida fikr

yuritib, uning rus olimasi M.N.Kojina tomonidan rasmiy-ish uslubi (yoki rasmiy-dokumental uslub) tarzida nomlanishini ilmiy jihatdan, ham lingvistik, ham lingvopsixologik jihatdan to'g'ri deb hisoblaydi.

Rasmiy uslub nafaqat idoraviy ish hujjatlari, qonunchilik, diplomatik aloqalarga oid rasmiy hujjatlarni ham qamrab oladi. Shu bois, bizningcha, rasmiy uslubning idoraviy ish hujjatlarini qamrab oluvchi ichki turiga nisbatan rasmiy ish uslubi, yanada aniqlikka erishish maqsadida rasmiy-idoraviy ish uslubi terminini qo'llash maqsadga muvofiq.

Rasmiy uslubning janr jihatdan rang-barangligi va shunga ko'ra unda turli xildagi matnlarning shakllantirilishi, har bir matnda o'ziga xos leksik, grammatik birliklarning qo'llanishi, yuqori darajadagi sintaktik qoliplashuv, shu bilan birga, bir vaqtda adabiy tilning barcha meyorlariga qat'iy amal qilishlik kabilar bu uslubning ancha murakkabligidan dalolat beradi. Bu xususida fikr yuritar ekan, rus olimasi G.P. Nesgovorova rasmiy ish uslubining murakkabligini matnlarning xilma-xilligi bilan bog'laydi. Uning fikricha, bunday xilma-xillik ko'p darajali: ichki uslublarning miqdori, ularning chegarasini aniqlash yoki shartli tarzda chegara qo'yishning qiyinligi kabilar. Olima rasmiy ish uslubi murakkabligiga qaramay, unda paradoksning kuzatilishi: materiallarning yuqori darajada formallashtirilganligi, ichki uslublarning aniq tabaqalashuvi va tarkibining o'ziga xosligi namoyon bo'lishini bayon qiladi va shunday bo'lsa-da, bu holatlar qoniqarli natijalar bermasligi, shu bois rasmiy ish uslubining aniq va qat'iy tavsifini topish ancha murakkabligini ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, boshqa nutq uslublariga qiyoslaganda, rasmiy uslubning janr xususiyatlari murakkab, ayniqsa, idoraviy ish yuritish uslubida hujjat turlarining ko'pligi va har birining o'ziga xosligi bu uslubga turlicha ta'rif berilishiga sabab bo'ladi.

Rasmiy uslubning vazifaviy imkoniyatlari ham keng. Rasmiy uslub kishilar o'rtasidagi rasmiy aloqa-munosabatlarni nafaqat qayd etish, balki ularga bu haqda ma'lumot yetkazish vazifasini ham bajaradi. Barcha rasmiy hujjatlar asosida mana shu maqsad yotadi. Masalan, majlis bayonnomasida kun tartibida belgilangan masalalar, ularning muhokamasi, qabul qilingan qarorlar haqida ma'lumot beriladi. Hatto ishga qabul qilish so'rab yozilgan arizada ham ariza beruvchining istak-xohishi haqida ma'lumotga ega bo'linadi. Yoki biror bir anjumanning o'tkazilishi vaqti e'lon qilingan matn orqali ham u haqida ma'lumotga ega bo'linadi.

Rasmiy ish yuritish asoslari

Hujjatlar matniga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri xolislikdir. Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy yozma vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmog'i lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida so'z va so'z shakllarini qo'llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qo'shimchalarini olgan so'zlar, ko'tarinki-tantanavor yoki bachkana, dag'al so'zlar, shevaga oid so'zlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan so'zlar, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a, istiora, tashxis kabi obrazli tafakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi. Ularning ishlatilishi hujjatlar matnidagi ifodaning noxolisligiga olib keladi. Hujjat matni aniqlik, ixchamlik, lo'ndalik, mazmuniy to'liqlik kabi talablarga ham javob berishi kerak. Bu talablarga javob bera olmaydigan hujjat chinakam hujjat bo'la olmaydi, bunday hujjat ish yuritish jarayoniga xalaqit beradi.

Hujjatlar tilida ot turkumiga oid so'zlar ko'p qo'llanadi. Hatto fe'l bilan ifodalanuvchi harakat va holatlar ifodasi uchun ham otga yaqin so'z shakllari tanlanadi, ya'ni "harakat nomi" deb ataluvchi so'z shakllari faol ishlatiladi.

"....tayyorgarlikning borishi haqida", "....qarorning bajarilishi to'g'risida", "....yordam berish maqsadida", "....qabul qilishingizni so'rayman" kabi.

Hujjatlarning mohiyati va maqsadiga muvofiq ravishda, ularda so'roq va undov gaplar deyarli qo'llanmaydi, asosan, darak va buyruq gaplar ishlatiladi.

Zero, hujjatlarda tilining ikki vazifasi – xabar berish va buyurish vazifalari amalga oshadi. Masalan, ma'lumotnomada axborot ifodalanadi, buyruqda buyurish aks etadi, bayonnomada esa ham axborot ("eshitildi..."), ham buyurish ("Qaror qilindi...") o'z ifodasini topadi.

Hujjatlar matni birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tilidan yoziladi. Yakka rahbar nomidan yoziladigan farmoyish hujjatlari (buyruq, farmoyish, ko'rsatma kabilar) birinchi shaxs tilidan bo'ladi. Shuningdek, ayrim shaxs tomonidan yozilgan hujjatlar (ariza, tushuntirish xati kabi) ham birinchi shaxs, birlik sonda yoziladi. Boshqa hujjatlar esa yo birinchi shaxs ko'plik sonda, yoki uchinchi shaxs birlik sonda tuziladi.

Hujjatchilikda imlo va tinish belgilari masalasiga alohida e'tibor qilish kerak. Hujjatning nomini bosh harf bilan yozgan ma'qul, shuningdek bosma matnda boshqa usul bilan, masalan, mazkur nomni to'lig'icha bosh harflar bilan yozish orqali ham ajratib ko'rsatish mumkin. Lekin hujjatning nomi bo'lganligi uchun (sarlavhalardagi kabi) undan so'ng nuqta qo'yish shart emas. Hujjat matni aniqlik, ixchamlik, lo'ndalik, mazmuniy to'liqlik kabi talablarga javob berishi lozim. Bu xususiyatlar hujjatchilik tilining o'ziga xos uslubi, so'z qo'llash yo'llari, morfologik va sintaktik belgilari orqali ta'minlanadi.

Xizmat yozishmalarida aniqlik va mazmuniy tugallik fikrni aniq dalillar bilan asoslashga bog'liq. Hujjatchilikda bunday dalil, asoslar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- rasmiy qonunlar, bitim va shartnomalarning tegishli moddolari, bandlarini ko'rsatish.

Masalan: «O'zR fuqarolik kodeksining 1135-moddasiga muvofiq», «Tuzilgan shartnomaning 3-bandiga asosan» kabi;

- qonunchilik yoki kelishilgan shartlar, manzilning o'zgarganligini ta'kidlash.

Masalan: «boshqa shaharga ko'chishi munosabati bilan»;

- raqamli ko'rsatkich, hisob-kitoblar asosida. Masalan: «davlat raqami 10S6260 bo'lgan VAZ 2107 rusumli yengil avtomobil bilan»;

- mantiqiy asoslarni ifodalovchi «shunga ko'ra», «munosabati bilan», «...ganligi

sababli», «...ishi uchun», «oqibatida», «...masligi tufayli», «shu maqsadda», «guvohlik berishicha», «tekshiruv natijasiga binoan» kabi qoliplashgan so'z birikmalari va h.k.

Publitsistik uslub

Bu uslub **ommabop asarlar, ommabop ma'ruzalar, matbuot vositalaridagi bosh maqolalar, axborotlar, felyetonlar, murojaatnoma va chaqiriqlar, ocherk va reportajlar** tilini qoliplaydi, shu sababdan u **ommabop uslub** deb ham nomlanadi. Publitsistik uslubda nutqning bir yo'la bir necha vazifasi - **informativ funktsiya** (xabar, ma'lumot berish), **agitatsion funktsiya** (targ'ib qilish, undash) va, zaruratga qarab, **emotsional-ekspressiv funktsiya** mujassamlashgan bo'ladi. Shuning uchun mazkur uslub asosida shakllantirilgan matn (nutq)da ilmiy, so'zlashuv, badiiy va rasmiy uslublarga xos elementlar aralash holda qo'llanishi mumkin. Bunday paytda **emotsional bo'yoqdor so'zlarga, frazema, aforizm va idiomalarga, turli emfatik qo'llanishlarga** keng o'rin beriladi. Quyidagi ikki matnni ko'zdan kechiraylik:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Janobi Oliylarining taklifiga binoan Quvayt Davlati Amiri shayx Saboh al-Ahmad al-Jobir as-Saboh Hazrati Oliylari 2008- yil 21-23-iyul kunlari rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi.*

Tashrif doirasida ikki davlat o'rtasida bo'lib o'tgan rasmiy uchrashuv chog'ida O'zbekiston tomoniga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Janobi Oliylari va Quvayt tomoniga Quvayt Davlati Amiri shayx Saboh al-Ahmad al-Jobir as-Saboh Hazrati Oliylari rahbarlik qiildi.

Do'stona, o'zaro hamkorlik va anglashuv ruhida bo'lib o'tgan rasmiy muzokaralarda davlatlararo aloqalar yuzasidan fikr almashildi... ("Toshkent oqshomi" gazetasi, 2008 -yil, 23-iyul).

2. *Biz tushgan "UAZ" qurib qolgan soy yoqalab asta yuqorilamoqda. Mashina derazasidan suruv ko'rindi. Hozir u kattakon po'stakka o'xshaydi. Lahzadan keyin po'stak go'yo yirtilib, bo'lak-bo'lak bo'lib ketdi. Bir cho'pon tayog'ini siltab tashlab, suruvni kesib o'tdi.*

Quduq boshida to'xtab, mashinadan tushganimizda, cho'pon ham yaqin kelib qolgan edi. Uning shaxdam qadam tashlashi, alpday kelishgan qomatiga qarab yosh deb o'ylagandim, yo'q...

- Otaxon cho'pon,-dedi Hakim Xudoyberdiyev qo'lini oldinga cho'zib,- sardor desak ham bo'ladi, Umar aka Toshniyozov...

- Uyaltirmang-ey ...- Umar akaning ot jag'li cho'zinchoq yuzi yanada cho'zilib, do'ng peshanasini qat-qat ajin qopladi. U kular ekan, o'ziga yarashgan qirqma mo'ylovini, xuddi tushib qoladiganday, barmog'ining orqasi bilan bosib qo'yardi.- Sardoringiz nimasi?

- Sardor bo'lmay kimsiz? Ming bir yuz qo'y ixtiyoringizda. Qancha-qancha cho'ponlar ta'limingizni olgan. Bu kishi,-Hakim Xudoyberdiyev Umar akaning tirsagidan tutgancha menga yuzlandi,-sovxoz tashkil bo'lmasidan ilgari, "Qizil chorvador" kolxozi vaqtida, otasidan keyin uzoq vaqt fermaga boshchilik ham qilgan. Ha, bu jihatdan ham sardor! (S. Anorboyevning "Qarnob cho'llarida" ocherkidan).

Ko'rinib turibdiki, rasmiy bayonotdan olingan birinchi matn mazmuni **informa** **tiv xarakterda** bo'lib, uslubiy jihatdan betarafdir. Ocherkdan keltirilgan matn parchasining stilida esa **metaforik oxshatishlar** ("kattakon po'stakka o'xshaydi", "ot jag'li cho'zinchoq yuzi"), **ko'chma ma'noli so'zlar** ("soy yoqasida", "suruvni kesib"), **hurmat ma'nosini beruvchi leksik birliklar** ("otaxon", "sardor"), **uslubiy bo'yoqdor so'zlar va elementlar** ("jilmayganicha", "uyaltirmang-ey"), **dialektal qo'llanishlar** ("bova") bor. Bularning barchasi ocherkka xos belgilarni - **peyzaj tasviri, qahramonning portreti, ma'naviy qiyofasi, psixologik va nutqiy xarakteristikasining obrazli va ta'sirchan bo'lishini ta'milash uchun muhim vositalar bo'lib xizmat qilgan.**

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Rasmiy uslub va uning til xususiyatlariga to'xtaling.
2. Rasmiy uslub turlarini sanang.
3. Publitsistik uslub janr va turlari xususida gapiring.
4. Publitsistik uslub uning til xususiyatlariga to'xtaling.

1-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, uslub turini aniqlang, til xususiyatlarini aks ettiruvchi so'z, birikma va jummalarni yozib, izohlang

Tezkor xabar! Ikki kun ichida havo harorati 22 daraja sovuqqacha pasayib ketadi — "O'zgidromet"

O'zbekiston Gidrometeorologiya markazining xabar berishicha, 23-26 fevral kunlari O'zbekiston hududiga Volga bo'yi orqali Rossiyaning (Moskva viloyati) Yevropa qismi hududlari ustida shakllangan sovuq va nam havo massalari kirib keladi.

23-fevralda respublika bo'yicha yomg'ir yog'adi, 24 fevralda yog'ingarchilik (yomg'ir, qor) bo'ladi, tog' oldi va tog'li hududlarda ba'zi joylarda kuchli bo'ladi.

Havo harorati 24 fevralda kechasi va kunduzi 2-7° iliq bo'ladi, 25-26 fevralda harorat kechalari 7-12° sovuqqacha, kunduz kunlari 2-7° sovuqqacha pasayadi.

Qoraqalpog'istonda, Xorazm viloyatida 23 fevralda yog'ingarchilik (yomg'ir, qor) bo'ladi, 24-fevralda yog'ingarchilik kutilmaydi. 24-25 fevralda Qoraqalpog'istonda harorat kechalari 17-22° sovuqqacha, kunduz kunlari 10-15° sovuqqacha, Xorazm viloyatida kechalari 12-17° sovuqqacha, kunduz kunlari 5-10° sovuqqacha pasayadi.

23-25-fevralda ba'zi joylarda shamol 17-22 m/s gacha kuchayishi kutilmoqda, ba'zida esa 25-28 m/s gacha kuchayishi mumkin.

2-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, uslub turini aniqlang, til xususiyatlarini aks ettiruvchi so'z, birikma va jummalarni yozib, izohlang

Endi Vengriyaning yetakchi universitetida ham o'zbek tili o'rganiladi

O'zbek tili endi Vengriyada ham o'rganiladi. Vengriyaning yetakchi universiteti bilan kelishuvga erishildi, deya xabar bermoqda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.

Ma'lum qilinishicha bu kelishuvga 16-17 fevral kuni Budapesht shahrida O'zbekiston-Vengriya hukumatlararo komissiyaning navbatdagi yig'ilishi davomida erishilgan. Unda O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri o'rinbosari S.Umurzakov boshchiligidagi O'zbekiston Respublikasi hukumat delegatsiyasi qatnashdi.

Muzokaralarda shuningdek, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vaziri o'rinbosari U.Begimqulov ham ishtirok etdi.

Vazir o'rinbosari Vengriya rektorlari Kengashi Bosh kotibi Zoltan Dubetsi bilan uchrashdi. O'tkazilgan muzokaralar natijasida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi hamda Vengriya rektorlari Kengashi o'rtasida hamkorlik to'g'risida kelishuv imzolandi.

Vazir o'rinbosarining Vengriyaga safari davomida Etvosh Loran (Eötvös Loránd University) universiteti prorektori Imre Xamar va boshqa mas'ul rahbarlar ishtirokida uchrashuv bo'lib o'tdi.

O'tkazilgan muzokaralarda tomonlar Vengriyaning eng qadimiy va nufuzli universitetlaridan hisoblangan (1635-yilda tashkil etilgan) Etvosh Loran universitetida o'zbek tilini o'rganishni tashkil etish hamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida qo'shma magistratura dasturini ochishga kelishildi.

Shuningdek, Vengriyaning Debretsen universiteti bilan ham muzokaralar olib borilib, ushbu universitetning ta'lim dasturlarini yurtimizda amalga oshirish bo'yicha hamkorlik masalalari ko'rib chiqildi va bitim loyihasi muhokama qilindi.

3-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, uslub turini aniqlang, til xususiyatlarini aks ettiruvchi so'z, birikma va jummalarni yozib, izohlang

"Urush farzandi"ning qayg'uli sevgi qissasi

O'zbekiston xalq yozuvchisi O'lmas Umarbekov asarlarini, ehtimol, hamma ham o'qimagandir. Ammo «Qiyomat qarz»ni ko'rmagan inson topilmasa kerak.

Bugun adibning «Urush farzandi» qissasini tavsiya qilmoqchiman. Bu asar bir qarashda oddiy sevgi qissasiga o'xshaydi. Maftunkor Bolgariya, ulug'vor dengiz, oltin qumlar, bolgar qiziga oshiq bo'lgan o'zbek yigiti...

Ikkinchi jahon urushining tamom bo'lganiga ham 75 yil bo'ldi. 75 yil... Bu bir inson umri. Urush fojialari haqida so'z ketganida millionlab insonlarning halok bo'lgani, fashistlar tomonidan vayron qilingan shahar-qishloqlar, o't ostida qolgan dalalar va mislsiz jasorat ko'rsatgan qahramon jangchilar tilga olinadi, raqamlarda baholanadi. Bular haqida manbalarni istagancha topishingiz mumkin.

O'quvchilik yillarimizda tarix kitoblarining kattagina qismi Ikkinchi jahon urushiga bag'ishlangan edi. Sovet xalqining, sovet kishisining jasorati, mardligi hikoya qilinardi. Urush mardlik maydoni edi. Filmlarni aytmaydizmi?! Qo'ltiqayoqdagi jangchini ko'rganmiz, boshi bint

bilan o'ralgan yaradorlarni ko'rsatishardi, gullarga burkangan muzaffar jangchilar, baxtiyor qiz-juvonlar... Kalta yubkasi, boshiga istig'no bilan qiyshiq qo'ndirilgan pilotkali hamshira qizlar jang maydonidan yaradorlarni olib chiqishardi, biz ko'rib ulg'aygan filmlarda.

Urush haqiqatlari ancha keyin qalqib chiqa boshladi. Shunda ham hammasi emas. Ammo shular ham Ikkinchi jahon urushining bor fojialarini anglab yetish uchun yetarli edi. Vokzallarda, bozorlarda tilanchilik qilib kun ko'rayotgan qo'lsiz-oyoqsiz mayib-majruhlar haqida hech qanday film olinmagan, badiiy asarlar bitilmagan. Jamiyat tomonidan taqdir hukmiga itqitib tashlangan sobiq jangchilar sovet voqeligiga zid holat edi.

«Urushda yarim inson, yarim yirtqich bo'lishing kerak. Boshqa yo'l bilan tirik qolish imkoni yo'q. Faqat inson bo'lsang – tirik qolmayсан. Kallang ketadi... Varshavagacha bordim. Butun yo'lni piyoda bosdik... Yer bag'irlab bordik... ortiq so'ramang... Urush haqidagi... qahramonlar to'g'risidagi kitoblarni yoqtirmayman... Kasal, yo'tal tutgan, uxlamagan, kir-chir, aftoda bir holda yo'l bosardik. Ko'pincha och-nahor... Ammo g'alaba qozondik».

Bu parcha belarus adibasi Svetlana Aleksiyeovichning «Urushning ayoldan yiroq qiyofasi» hujjatli asaridan olindi. Bu qaysi jinsga mansub insonning xotirasi deb o'ylaysiz? Albatta, erkak shunday xotirlashi mumkin. Men ham dastavval buni jangchi erkak xotirasi deb o'yladim. Ammo... Bu ayolning xotiralari, avtomatchilar vzvodining komandiri Lyubov Ivanovna Lyubchikning xotiralari. Aynan ana shunday haqiqatlari uchun bu asar uzoq yillar nashr etilmadi, nashriyotlar tomonidan rad etildi, sovet jangchi ayollari sha'niga nomunosib deyildi.

Ammo sovet jamiyatida urushning bor azobini erkaklar bilan bab-baravar tortgan ayollar o'z vaqtida munosib ehtirom ko'rgan emas. Ularning katta qismiga suyuqoyoqlardan ham past nazar bilan qaraldi. Taqdirleri urushning davomidek tinch hayotda barbod bo'ldi. Bular haqida hujjatli manbalar mavjud.

Urush yillarida yana bir toifa ayollar bor edi. Bular nemislar tomonidan bosib olingan hududlarda himoyasiz qolgan ayollar edi. Himoyasiz ayollar... Dushman qo'l ostida haqsiz-huquqsiz, himoyasiz ayollar... Ayrimlari dushmandan farzandli bo'ldilar. Va bu bolalarning taqdiri... Ular butun umr tavqi-la'nat ostida qoldilar, onalari bilan.

Ha, 1945-yilda tamom bo'lgan urush shu tariqa insonlar hayotida davom etdi. Bugun bu narsalarga ishonish qiyin. Ammo juda ko'p insonlar ana shunday alamli taqdir bilan yashab o'tdilar.

Nima uchun mavzudan chiqib ketganimga hayron bo'lyapsizmi? Yo'q, mavzudan chetga chiqdim, deb o'ylamayman. Agar sevimli adibimiz O'lmas Umarbekovning «Urush farzandi» qissasini o'qish istagi tug'lsa, uning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashingizni istadim, xolos.

Qissa qahramoni Azizning kasbi agronom. Otasi urushda halok bo'lgan, singlisi va onasi bor. U kasbi taqozosiga ko'ra birmuncha vaqt Bolgariyada ishlaydi. Shu yerda sohibjamol Anna-Mariyani uchratib qoladi.

Qissadan o'qiyimiz: *«Men xuddi kapalakka o'xshayman. Umri qisqa, kichkina kapalak... U guldanda bu gulga qo'naman. Ammo bittasida ham qo'nim topolmayman. Tikan kirgandek, sakrab boshqasiga o'taman... Anna-Mariya g'amgin jilmaydi».*

Yosh, parixursor, ko'rgan borki go'zalligiga maftun bo'lib qoladigan qiz nega g'amgin tortadi?

O'qiyimiz: *«Siz xuddi oyimga o'xshab gapirasiz. U ham doim shunday deydi. Keyin yig'lab qo'shib qo'yadi: «Sen mening baxtimsan, sen xursand bo'lsang, men xursand bo'laman, tinch bo'laman». Uning baxtli emasligini allaqachon bilganman, men uning tashvishiman, meni bilganlarning hammasiga tashvishman... Mana kecha ham tashvish orttirdim».*

E'tibor bering-a: *«Men uning tashvishiman, meni bilganlarning hammasiga tashvishman...»*

Aynan shu so'zlarda Anna-Mariyani yetti-sakkiz yoshlaridan beri ta'qib qilib kelayotgan dardni, urush allaqachon tugagan esa-da, uning aybsiz aybdori bo'lgan ikki insonning malomatlar ichra halovatsiz, huzursiz kechgan hayoti aks etgan. Eng achinarlisi, bu birgina Anna-Mariya va onasining taqdiri emas edi.

Yetti-sakkiz yoshli qizaloq hayotida nima yuz bergan edi? Onasidan, o'rtoqlaridan, o'zidan uyaltirgan bu qanday kuch edi?

Ayni shu yoshida qizaloq ilk marta shafqatsizlarcha ta'naga nishon bo'ldi: «Ha, fashistning urug'i! O'zingni ko'rsatyapsanmi... Oying yaxshi ertak to'qibdi. Borib so'ra, yubkasining tagida yashagan nemis kim ekan!»

Bu birgina bolqon ayolining fojiali hayoti bo'lmagan. Bunday taqdirlar bepoyon sovet davlatida ham bisyor edi.

Sovet davlati internatsional do'stlikni targ'ib qilar edi. Turli millatlar o'rtasida tuzilgan nikohlarni olamshumul voqea kabi bong urardi. Ammo Anna-Mariya kabi urush farzandlarini tan olmasdi. Ezgulikdan jar soldi-yu, urush farzandlarini shafqatsiz ta'na-malomatlar iskanjasida yashashiga yo'l qo'ydi.

Sevimli adibimiz bundan juda yaxshi xabardor bo'lgan. Ehtimol, shuning uchundir asar qahramoni etib bolqon qizini tanlagan. Va o'zigagina xos nazokat bilan urushning ulkan fojialaridan birini sevgi qissasida mahorat bilan ko'rsatgan.

Aziz o'quvchi, bu go'zal va qayg'uli sevgi qissasi nima bilan yakun topganini bilishni istaysizmi? Albatta, istaysiz. Unda adib O'lmas Umarbekov qissalari bilan javoningizdagi javohirlar sonini yana bittaga ko'paytiring. Mutolaa zavqi sizni tark etmasin.

4-topshiriq. Berilgan matnni o'qing, uslub turini aniqlang, til xususiyatlarini aks ettiruvchi so'z, birikma va jummalarni yozib, izohlang

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI FAOLIYATINI TASHKIL ETISH VA QO'LLAB-QUVVATLASH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RSIDA

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son **Farmoni** ijrosini ta'minlash, yurtimizda Qur'on ilmi, hadis, islom huquqi, aqida, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son **Farmoniga** muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita (keyingi o'rinlarda Din ishlari bo'yicha qo'mita deb ataladi) hamda O'zbekiston musulmonlari idorasi muassisligidagi diniy va dunyoviy bilim berishga ixtisoslashgan yetakchi ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblangan O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi (keyingi o'rinlarda Akademiya deb ataladi) tashkil etilgani ma'lumot uchun qabul qilinsin.

2. Quyidagilar Akademiyaning asosiy vazifalari etib belgilansin:

Qur'on ilmlari, hadisi sharif, islom huquqi, aqida, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, islom tarixi, manbashunosligi va falsafasi kabi diniy ta'lim yo'nalishlari, dinshunoslik, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar, ziyorat turizmi hamda mumtoz sharq adabiyoti singari dunyoviy ta'lim yo'nalishlar va mutaxassisliklari bo'yicha bakalavrlar va magistrilar, shuningdek, ushbu sohada chuqur tadqiqotlar olib boruvchi ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash;

respublikadagi barcha islom ta'lim muassasalari faoliyatini o'quv-meyoriy va o'quv-uslubiy jihatdan ta'minlash hamda muvofiqlashtirish;

islom dinining asl mohiyatini va insoniyatni ezgulikka eltuvchi din ekanligini ilmiy asoslangan holda teran o'rganish hamda targ'ib etish;

kadrlar tayyorlash jarayoniga yetuk mutaxassislar va o'qituvchilarni jalb qilish orqali ilmfan hamda ta'limning o'zaro integratsiyasini chuqurlashtirish;

o'qitishning zamonaviy uslub va metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga keng joriy etish asosida ta'lim sifatini oshirish;

ilmiy tadqiqotlar natijalari bo'yicha diniy-ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy yo'nalishlardagi ilmiy, ilmiy-ommabop adabiyotlarni tayyorlash va nashr qilish, shuningdek, Internet jahon axborot tarmog'ida ta'lim resurslarini yaratish va muntazam yangilab borish;

islom olamida yuzaga kelayotgan dolzarb masalalar, zamonaviy siyosiy jarayonlarga oid ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazish;

mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan va xorijiy oliy diniy ta'lim muassasalari hamda boshqa tashkilotlar bilan yaqindan hamkorlik qilish;

malakali xorijiy mutaxassislarni ta'lim jarayoniga jalb qilish, shuningdek, Akademiya mutaxassislarni nufuzli xorijiy oliy diniy ta'lim va ilmiy muassasalarga malaka oshirish hamda tajriba oltirish uchun yuborish, talabalarning akademik almashinuvini yo'lga qo'yish.

3. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasining tuzilmasi [ilovaga](#) muvofiq ma'qullansin.

Akademiya rektoriga, zarur hollarda, Din ishlari bo'yicha qo'mita va O'zbekiston musulmonlari idorasi bilan kelishgan holda Akademiya tuzilmasiga xodimlarning umumiy cheklangan soni hamda mehnatga haq to'lash fondi doirasida o'zgartirishlar kiritish huquqi berilsin.

4. Belgilansinki:

Din ishlari bo'yicha qo'mita va O'zbekiston musulmonlari idorasi Akademiya faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi;

Akademiya o'z faoliyatida bevosita Din ishlari bo'yicha qo'mita va O'zbekiston musulmonlari idorasi oldida hisobdordir;

Akademiyaning ixtisoslashgan maktab, akademik litsey, bakalavriat va magistratura bosqichlari bitiruvchilariga beriladigan davlat namunasidagi hujjatlar (shahodatnoma yoki diplom) O'zbekiston Respublikasida muayyan mutaxassisliklar bo'yicha tegishli umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim to'g'risidagi hujjat deb e'tirof etiladi...

UYGA VAZIFA

1. Publitsistik uslub va uning janrlariga xos 4ta matn topish va yozma tahlil qilish.
2. Badiiy matnlardan rasmiy uslub turini aks ettiruvchi matnlar topib yozish.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. "Publitsistik uslubga xos matnlar tili va uslubi" mavzusida referat tayyorlash.

Mustaqillik davri rasmiy-idoraviy uslub taraqqiyoti (4 soat)

REJA:

1. Mustaqillik davrida rasmiy-idoraviy ish uslubi.
2. Mustaqillik davrida rasmiy-idoraviy ish uslubida ro'y bergan leksik, morfologik, sintaktik o'zgarishlar.

Tayanch so'zlar: *rasmiy uslub, stil, rasmiy-idoraviy ish uslubi, Mustaqillik davri, morfologik, sintaktik o'zgarishlar.*

Bilib oling!

Mustaqillik davrida rasmiy-idoraviy ish uslubi

Ma'lumki, so'nggi o'n yillikda tilimiz leksik qatlami juda ko'p yangi so'zlar bilan boyidi, nutqning barcha funksional uslublari yanada takomillashdi, ularda so'z qo'llash bilan bog'liq jiddiy o'zgarishlar yuzaga keldi. Bu holat, ayniqsa, rasmiy uslubda sezilarli tus oldi.

O'zbek tili rasmiy uslubi leksikasi uzoq yillar davomida shakllangan, turli davrlarda muayyan o'zgarishlarga uchragan va boyib borgan. Rasmiy doiradagi o'zaro hamkorlik, xususan, tashqi aloqalarning rivojlanishi, bir tomondan, rasmiy ish hujjatlari turining ko'payishiga hamda takomillashuviga turtki bergan bo'lsa, boshqa tomondan, leksik qatlamining boyishiga ham sababchi bo'lgan. Rasmiy muloqot doirasining kengayib borishi natijasida bu uslub leksikasiga ko'plab o'zlashmalar kirib kelgan, yangi yasalmalar hosil qilingan. Ayniqsa, mustaqillikka erishilgach, yurtimizda olib borilayotgan tub islohotlar, boshqaruv tizimidagi yangilanishlar, iqtisodiy, madaniy hayotdagi o'zgarishlar, fan-texnika sohasidagi yutuqlar, kompyuter texnologiyasining rivojlanishi va har bir sohaga ildam kirib kelishi rasmiy rasmiy muloqot doirasida olib boriladigan hujjatchilik ishlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Yurtimizning dunyo sahnasiga chiqishi, xalqaro aloqalarning yo'lga qo'yilishi, ayniqsa, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi rasmiy doiradagi ish hujjatlarini takomillashtirish, tartibga solish, qayta tahrir qilish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Ayniqsa, rasmiy-idoraviy ish hujjatlari uslubida so'z tanlash, so'z yasash, so'z qabul qilish bilan bog'liq qator o'zgarishlar yuzaga keldi, o'zbek hujjatchiligida uzoq yillar davomida qo'llanib kelingan ba'zi o'zlashma birliklar o'zbekcha muqobili bilan almashtirildi. Ish hujjatlari matnida yangi sintaktik qoliplar shakllantirildi, hujjat matnini yozish tartibiga ayrim o'zgartirishlar kiritildi va hokazo. O'zbek tili rasmiy uslubida yuz bergan bunday jiddiy o'zgarishlar aynan mustaqillikka erishilgandan keyingi davrga to'g'ri keldi.

O'zbek tili rasmiy-idoraviy ish hujjatlari leksikasi tadqiqida uslubiy xoslangan leksik birliklarni farqlash, ularning qo'llanish doirasi, ish hujjatlari matnini shakllantirishdagi o'rni, mavzuviy va struktur turlari kabilarni o'rganish maqsadga muvofiq.

Rasmiy uslub leksikasi qatlamlari haqida fikr yuritar ekan, A. Boboyeva quyidagilarni yozadi: «Rasmiy stil leksikasining qatlamlari turli xil bo'lib, bular har bir tekstning o'ziga xos ekstralingvistik asoslari bilan bevosita bog'liq holda o'sha materialning mazmuniga qarab

qo'llanadi. Shuning uchun rasmiy uslubga xos har bir janrning o'ziga xos stilistik xususiyati va o'ziga xos standart vositalari bo'ladi».

O'zbek tili rasmiy-idoraviy ish hujjatlari leksik qatlamiga nazar tashlar ekanmiz, unda faqat ish hujjatlarida qo'llanuvchi xarakterli birliklarga duch kelamiz. Bu holat rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida istalgan leksik birlikning erkin qo'llana olmasligi, rasmiy uslubning bu ichki turi o'z leksik qatlamiga egaligi, uning, asosan, o'z birliklari bilan ish ko'rishidan darak beradi.

Shunisi xarakterliki, mustaqillikka erishilib, davlat tiliga bo'lgan munosabat o'zgargach, rasmiy-idoraviy ish hujjatlari uslubi yangilangan o'z leksik tizimiga ega bo'ldi. Jumladan, bu davrda idoraviy ish hujjatlarining har bir turida faol qo'llanuvchi birliklar tizimi shakllandi. Chunonchi, mazmuni va hajmidan qat'i nazar, o'zbek tilida yozila boshlagan arizaning barcha ko'rinishlarida ariza, so'ramoq, iltimos qilmoq (so'rayman, so'raymiz, iltimos qilaman, iltimos qilamiz grammatik shakllarida) leksik birliklari faol ishlatiladigan bo'ldi. O'zbek tilida yozila boshlagan har bir tarjimai holda men, tug'ilmoq, ota, ona, ishlamoq, o'qimoq, oila, manzil leksik birliklarining qo'llanishi faollashgan bo'lsa, vasiyatnomalarda *men, yashovchi, vasiyat qilmoq, vasiyat qiluvchi, mol-mulk, uy-joy, meros, notarius, layoqatlilik, ro'yxat, nusxa, imzolamoq, fuqaro, tasdiqlamoq* leksik birliklari faol tarzda ishlatila boshlandi. Bunday birliklar shu ish hujjatlarida faol qo'llanuvchi leksik birliklar qatlamini tashkil etdi.

Mustaqillik davrida rasmiy-idoraviy ish uslubida ro'y bergan leksik, morfologik, sintaktik o'zgarishlar

Ma'lumki, rasmiy uslubda uni boshqa nutq uslublaridan ajratib turuvchi uslubiy xoslangan leksik birliklar alohida ahamiyatga ega. Rasmiy-idoraviy ish uslubida hujjatlar matniga rasmiylik bo'yog'ini beruvchi, til egalari xotirasidan muayyan grammatik shaklida o'rin olib, shu shaklida saqlanib qolgan, hujjat matnida har gal bir xil qolipda ishlatiluvchi birliklar ko'zga tashlanadi. Masalan, buyruq, ko'chirma, qaror matnida eshitmoq, buyurmoq, qaror qilmoq, so'zga chiqmoq fe'l leksemalari har gal buyuraman, so'zga chiqdilar, qaror qilindi grammatik shakllarida qo'llaniladi. Bunday leksik birliklar aynan shu grammatik shaklida rasmiy-idoraviy ish uslubi uchun xoslanib, rasmiylik bo'yog'ini hosil qiladi.

Tilshunoslikda rasmiy uslub bo'yog'iga ega bo'lgan, asosan, idoraviy ish hujjatlari matnida qo'llanuvchi bu kabi birliklar kanselyarizmlar (so'z, so'z birikmalari, grammatik shakllar, sintaktik qurilmalar) deb ham ataladi.

Masalan, rus tilida *nadlejashiy, visheukazanniy, nijepodpisavshiysya, poimenovanniy /vishepoimenovanniy, sego goda* birliklari anselyarizmlar sifatida ajratilgan. O'zbek tilshunosligida ham rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida qo'llanuvchi kanselyarizmlar ajratilgan, ularning mohiyati, matn hosil qilishdagi ahamiyati qayd etilgan. Kanselyarizmlar rasmiy matnni tuzishda nihoyatda zarur, biroq ularning boshqa nutq uslublarida qo'llanishi nutqning sofligiga putur yetkazadi. Bu haqda fikr yuritar ekan, prof.N.Mahmudov quyidagilarni bayon qiladi: "Rasmiy ish qog'ozlari, umuman, idoraviy yozishmalar uslubida doimiy qo'llanadigan, turg'unlashgan, qoliplashgan so'z, so'z birikmasi va iboralar ham mavjudki, ularni ishlatishda aqlga kuch kelmaydi, ular ayni uslubda matn tuzishda nutqiy odatga aylangan. Tilshunoslikda idoraviy so'z va iboralar yoki kanselyarizmlar deb yuritiladigan bunday birliklar hujjatlar tili uchun zaruriy unsurlardir, chunki ularning qoliplashganligi ham nutq tuzishni, ham bu nutqni jadal tushunishni sezilarli darajada qulaylashtiradi. Ammo kanselyarizmlar so'zlashuv, publitsistik va badiiy nutqda kiritilar ekan, nutqning sofligi anchagina zarar ko'radi". Albatta, kanselyarizmlar rasmiy-idoraviy ish hujjati matnining umum uchun tushunarli hamda tez qabul qilinishini ta'minlar ekan, ularni hujjat matnining zaruriy komponenti, matnda qo'llanilishi lozim bo'lgan birliklar sifatida qabul qilish lozim. Rasmiy-idoraviy ish uslubida kanselyarizmlar bilan birga, hujjatlar matnini mantiqiy-semantik jihatdan shakllantirishda muhim o'rin tutuvchi "maxsus leksika"ning qo'llanishi ham ahamiyatli. Ish hujjatlari matnida qo'llanuvchi bunday birliklarni matnning tayanch strukturasini belgilovchi birliklar sifatida baholash mumkin. Ularning ayrimlari kanselyarizmlar kabi muayyan grammatik shaklda qo'llanishga xoslangan, qoliplashgan

shaklda bo'lsa-da, ish hujjati matnini mantiqiy-semantik jihatdan shakllantirishda "uyushtiruvchilik" vazifasini bajaradi.

Rasmiy-idoraviy ish uslubida qo'llanuvchi bunday birliklar ham matnning rasmiy tus olishida muhim o'rin tutadi. Masalan, barcha turdagi vasiyatnomada men, yashovchi, fuqaro, vasiyat qilmoq, vasiyat qiluvchi, meros, notarius, nusxa, imzolamoq, tasdiqlamoq leksik birliklari faol ishlatiladi. Ammo bu birliklardan vasiyat qilmoq, vasiyat qiluvchi, leksemalari vasiyatnoma matnining mantiqiy-semantik jihatdan shakllanishida alohida ahamiyatga ega. Ular vasiyatnoma matnini mantiqiy-semantik jihatdan shakllantiruvchi, matnda qo'llanishi zarur va shart bo'lgan birliklar sanaladi. Matnni tashkil etuvchi boshqa birliklar ayni shu tayanch birliklar atrofida jamlanadi. Bunday "maxsus leksika" boshqa ish hujjatlarida ham kuzatiladi. Masalan, har qanday kafolat xati matnida kafolat bermoq (kafolat beramiz, kafolat beriladi, kafolat beradi grammatik shakllarda) fe'l leksemasi, albatta, ishtirok etadi. Bu leksema ayni hujjat matnida qo'llanilishi lozim va shart bo'lgan, hattoki hujjat turining mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi birlik hisoblanadi. Yoki ishonchnoma matnida qo'llanuvchi ishonch bildirmoq (ishonch bildiraman, ishonch bildiradi shakllarida) yoki vakolat bermoq (vakolat beraman, vakolat beradi shakllarida) birligi rasmiy hujjat matnini mantiqiy-semantik jihatdan tarkib toptiruvchi tayanch birliklar hisoblanadi.

Rasmiy-idoraviy ish uslubida sohaviy terminlarning ham matn tarkibiy qismlarini uyushtirishdagi o'rni katta. Ish hujjati turiga qarab ularning rasmiy matnlarda qo'llanish chastotasi turlicha bo'ladi. Ayniqsa, rasmiy hujjat matnida tayanch birliklar vazifasini o'tovchi terminlarning qo'llanish chastotasi yuqori bo'ladi. Rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida eng ko'p uchraydigan terminlar yuridik va iqtisodiy soha terminlaridir. Masalan, ro'yxatga olish/ qayd etish (ro'yxatga olingan, ro'yxatga olindi, qayd etilgan shakllarida) yuridik termini barcha turdagi xatlar, muassasa, tashkilot, korxona nizomlarida, shartnomalar va ayrim arizalarda (masalan, avtomobilni ro'yxatga olish uchun yoziladigan yoki fuqaroni turarjoyga qaydlash so'rab yoziladigan arizalarda), molk-mulkni xatlash dalolatnomasi hamda hujjatlarni ro'yxatga olish daftarlarida keng qo'llaniladi. Shuningdek, shaxsiy mulk yuridik termini ma'lumotnoma, shartnoma, vasiyatnoma kabi ish hujjatlari matnida faol ishlatiladi. Ayrim yuridik terminlar ish hujjatning faqat ma'lum turida qo'llansa-da, bu hujjatning asl mohiyati haqida ma'lumot tashuvchi birlik maqomida bo'ladi. Masalan, ariza matnida qo'llangan xususiyashtirish yuridik termini ariza turi, arizachining maqsadi kabilarni tez anglanishiga yordam beradi.

Rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida iqtisodiy sohaga oid kirim, chiqim, oldi-sotdi, sarf-xarajat, byudjet, to'lov, daromad, smeta terminlari ham ko'p uchraydi. Bu terminlardan ayrimlari bir necha rasmiy hujjat turlarida ishlatilsa, ba'zilar faqat muayyan ish hujjati matnida qo'llaniladi. Jumladan, byudjet termini ayrim shartnoma va buyruqlar matnida uchraydi, smeta, daromad, sarf-xarajat, kirim, chiqim terminlari ko'pincha ma'lumotnoma, dalolatnomalarda qo'llaniladi. Bunday terminlar ham ba'zida matnni mantiqiy-semantik jihatdan shakllantirishga xizmat qiluvchi tayanch birliklar maqomida bo'ladi. Masalan, ishchining daromadi haqidagi ma'lumotnomada daromad termini rasmiy hujjat matnining mantiqiy-semantik yadrosini tashkil qiladi. Matndagi boshqa birliklar bu termin atrofida birlashib, hujjat matnini shakllantirishga yordam beradi.

Ma'lum bo'ladiki, rasmiy uslubning har bir ichki turi o'z leksik birliklari majmuiga ega. Leksik birliklarning qo'llanish doirasi rasmiy matnning turiga ko'ra farqlanadi. Shunisi xarakterliki, ayrim rasmiy hujjatlar matnida qo'llanuvchi leksik birliklar boshqasida mutlaqo ishlatilmasligi mumkin. "Ish yuritish" kitobida ko'rsatilishicha, "xizmat xatlari hissiy-bo'yoqdor so'zlardan xoli bo'lishi talab etilsa, diplomatik yozishmalar, aksincha, hissiy-bo'yoqdor so'zlarga boyligi, maqto'v va iltifot so'zlariga egaligi bilan ajralib turadi. Maqto'v so'zlari diplomatik yozishmalarning eng asosiy turi bo'lmish nota-bayonotlarning zaruriy qismlaridan biri hisoblanadi. Ularning oz-ko'p qo'llanishiga ko'ra ushbu hujjatlar ma'lum bir turlarga ham ajraladi". E'tiborlisi shundaki, rasmiy uslubning muayyan bir turida qo'llanishga xoslanib qolgan leksik birliklar bir-biri bilan semantik jihatdan shu qadar zich aloqada bo'ladiki, ular assotsiativ tarzda bir-birini yodga solib turadi. Rus tilshunosi Y.N.Karaulov qayd etganidek, har

qanday soʻz inson ongi, xotirasi, xuddi shunday, nutqiy tuzilmalarida ham alohida tarzda mavjud boʻlmas ekan, u oʻnlab, yuzlab «iplar» orqali boshqa soʻzlarga tomon intilar ekan,⁴⁶ rasmiy uslubga xos oʻzaro assotsiativ bogʻlangan leksik birliklar ham til egalari xotirasida alohida holda saqlanmaydi. Rasmiy uslub matnlarida qoʻllanuvchi assotsiativ munosabatdagi bunday leksik birliklar nafaqat bir-birini, balki muayyan hujjat turini ham esga tushiradi. Masalan, vasiyatnomalar matnida uchraydigan vasiyat qilmoq, vasiyat qiluvchi, meros, merosxoʻrlilik leksik birliklari majmui bir-biri bilan assotsiativ tarzda zich bogʻlangan boʻlib, til egalarga vasiyatnoma hujjatini yodga soladi.

Vasiyatnomalarda til egalari lisoniy xotirasidan oʻrin olgan shunday soʻz birikmalari ham uchraydiki, ular ayni shu hujjat turi matnini shakllantirishga xizmat qiladi: vasiyat qiluvchining xohish-irodasi, meros jamgʻarma, meros mulk, merosga egalik, merosga egalik huquqi, merosga boʻlgan huquq, meros qoldiruvchi, vasiyatnomani imzolash, vasiyatnomani bekor qilish, maxfiy vasiyatnoma kabilar. Bunday soʻz birikmalari ilk vasiyatnomalarni yaratish jarayonida hosil qilingan boʻlsa-da, yillar oʻtib til egalari lisoniy zaxirasidan leksik birliklar kabi mustahkam oʻrin olganligi bois, ularning xotirasida oson va tez tiklanadi. Bu kabi soʻz birikmalari til egalari tomonidan asosan shu shaklda qoʻllanib, xotirasiga oʻrnashib qolgani sababli har gal vasiyatnoma matnini tuzishda lisoniy zaxiradan tayyor holda olinadi. Anglashiladiki, nafaqat assotsiativ munosabatdagi leksik birliklar, balki til egalari lisoniy zaxirasidan oʻrin olgan soʻz birikmalari, hatto ayrim gaplar ham rasmiy matnlarni yaratishda qurilish materialini vazifasini bajaradi. Eʼtiborlisi shundaki, vasiyatnoma matniga xos qayd etilgan leksik birliklar hamda soʻz birikmalari uning matnini shakllantiruvchi tayanch birliklar hisoblanadi.

Rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida uslubiy xoslangan leksik qatlamga nisbatan umumtil leksikasiga oid neytral leksikaning qoʻllanish darajasi ustuvor. Bu qatlamga uslubiy xoslik belgisiga ega boʻlmagan, rasmiy uslubda ham qoʻllanuvchi leksik birliklar kiradi. Masalan: shahar, ovul, koʻcha, uy, xonadon, turarjoy, ish, mehnat, taʼtil, jamoa, xoʻjalik, oila, pul, xizmat, buyum, millat, yordam, manfaatdorlik kabilar. Rasmiy-idoraviy ish uslubida umumtil leksikasiga oid baʼzi neytral birliklar ayrim hollarda “maxsus leksika” bilan almashtirilishi mumkin. Masalan, dalolatnoma yoki vasiyatnoma aniq shaxslar tomonidan yozilsa-da, uning matnida yozmoq soʻzi oʻrnida majhul nisbatdagi tuzilmoq (tuzildi) soʻzi ishlatiladi. Xat, xabar matnida bu soʻz oʻrnida joʻnatilmoq soʻzi qoʻllanadi. Maʼlumotnomada esa yozmoq soʻzi berilmoq (berildi) soʻzi bilan almashtiriladi. Hatto berilmoq soʻzi ham biror xodimga hayfsan, ogohlantirish berish haqidagi farmoyish matnida eʼlon qilinsin soʻzi bilan oʻrin almashadi. Mukofot berish toʻgʻrisidagi farmoyish matnida bu soʻz oʻrnida tavsiya etilsin soʻzi qoʻllaniladi. Anglashiladiki, idoraviy ish hujjatlari matnida barcha birliklar erkin qoʻllanavermaydi. Ish hujjatlari matnida leksik birliklar tanlab ishlatiladi va har biri muayyan vazifa bajarishga yoʻnaltiriladi. Shu bois rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida ortiqcha birliklarga, takror qoʻllanishlarga yoʻl qoʻyilmaydi.

Rasmiy uslub nutq egalarining rasmiy doiradagi muloqotini aks ettirgani uchun unda kishilarning hissiy kechinmalarini namoyon etuvchi undov soʻzlar, koʻchma maʼnoli soʻzlar, munosabat ifodalovchi modal soʻzlar, nutqni obrazli ifodalashga xizmat qiluvchi tasviriy ifodalar, shuningdek, iboralar ham qoʻllanmaydi. Rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida ham bu turdagi birliklar kuzatilmaydi. «Ish yuritish» kitobida taʼkidlanishicha, «Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy yozma vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmogʻi lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida soʻz va soʻz shakllarini qoʻllashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qoʻshimchalarini olgan soʻzlar, koʻtarinki-tantanavor yoki bachkana, dagʻal soʻzlar, shevaga oid soʻzlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan oʻxshatish, jonlantirish, mubolagʻa, istiora, tashxis kabi obrazli tafakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi. Ularning ishlatilishi hujjatlar matnidagi ifodaning noxolisligiga olib keladi».

Maʼlum boʻladiki, rasmiy-idoraviy ish uslubi tor doiradagi leksik vositalar bilan ish koʻrishga xoslangan uslub turidir. Uning oʻz leksik tizimi, boshqa uslublarda kuzatilmaydigan

maxsus birliklari mavjud. Bu uslub leksik tizimiga istalgan neologizm yoki chet soʻzlar, yangi qoʻllanishlar erkin kirib kelavermaydi. Rasmiy-idoraviy ish uslubida quyidagi leksik vositalarning qoʻllanishiga nisbatan qatʼiy cheklovlar qoʻyilgan:

- 1) konnotativ maʼno, baho munosabatini ifodalovchi leksik birliklar;
- 2) neologizmlar (baʼzi ish hujjatlari matnida neologizmning qoʻllanishi kuzatiladi, bunday vaqtda uning maʼnosi qavs ichida izohlanib ketiladi);
- 3) eskirgan soʻzlar;
- 4) shevaga oid soʻzlar;
- 5) sinonimlar (baʼzan sinonimik munosabatdagi terminlarning qoʻllanishiga ehtiyoj tugʻilganda ularning muqobili qavs ichida yozilishini kuzatish mumkin);
- 6) evfemizmlar;
- 7) jargon va argolar;
- 8) varvarizmlar va parazit soʻzlar.

Baʼzan muayyan tilning rasmiy uslub leksikasi tub inqilobiy oʻzgarishlar asosida jiddiy yangilanishlarga yuz tutishi, yaʼni yangi leksemalar hosil qilinishi, ayrimlari isteʼmoldan chiqib ketishi, oʻrnini boshqasiga boʻshatib berishi, yangi birliklar oʻzlashtirilishi mumkin. Bunday oʻzgarishlar ham rasmiy uslub leksikasiga faqat shu uslubga xos boʻlgan leksik birliklarning kirib kelishi yoki hosil qilinishiga yoʻl ochadi, bu uslubga yot soʻzlar uning leksik qatlamidan oʻrin ololmaydi. Xullas, oʻzbek tili rasmiy uslubi leksikasi uzoq yillar davomida shakllanib borgan. Uning leksik qatlamidan uslubiy belgisi, vazifasi, rasmiy matnni shakllantirishdagi oʻrniga koʻra farqlanuvchi birliklar, jumladan, uslubiy xoslangan leksik birliklar, umumtil nutqiga oid neytral birliklar hamda rasmiy matnni mantiqiy-semantik jihatdan shakllantiruvchi tayanch birliklar maqomidagi maxsus birliklar oʻrin olgan. Sir emaski, jamiyat hayotidagi har qanday siyosiy-huquqiy burilish, avvalo, uning rasmiy hujjatlarida oʻz aksini topadi. Birgina misol. Respublikamizning sobiq Ittifoq tarkibidan ajralib chiqib, mustaqillikka erishuvi bevosita 1990-yil 20-iyunda qabul qilingan “Mustaqillik Deklaratsiyasi”da, 1991-yil 31-avgustda eʼlon qilingan “Oʻzbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi toʻgʻrisida Oliy Kengash Bayonoti”, shuningdek, ketma-ket chiqarilgan «Oʻzbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini eʼlon qilish toʻgʻrisida»gi qaror va “Oʻzbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi asoslari toʻgʻrisida»gi Qonunida aks etdi. Qonunchilikdagi ushbu rasmiy hujjatlar orqali oʻzbek tili rasmiy uslubiga davlatimiz hayotida roʻy bergan bu muhim siyosiy inqilob bilan bogʻliq yangi soʻz va soʻz birikmalari kirib keldi. Buning natijasida oʻzbek tili rasmiy uslubi, xususan, qonunchilik hujjatlari uslubidan Oʻzbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi, mustaqillik, Mustaqillik deklaratsiyasi, qonun ustuvorligi, davlat ramzlari, davlat bayrogʻi, davlat gerbi, Oʻzbekiston madhiyasi, milliy valyuta, Oʻzbekiston Respublikasi fuqaroligi kabi koʻplab birliklar oʻrin oldi.

Mustaqillik davri oʻzbek tili rasmiy uslub leksikasidagi yangilanish va oʻzgarishlar, ayniqsa, idoraviy ish hujjatlari uslubida yaqqol namoyon boʻldi. Maʼlumki, respublikamiz mustaqillikka erishgunga qadar yurtimizda idoraviy ish hujjatlari, asosan, rus tilida yuritilgan. Juda kam turdagi ish hujjatlari oʻzbek tilida yozilgan. Idoraviy ish hujjatlarining deyarli rus tilida yozilishi natijasida oʻzbek tili rasmiy uslubining bu yoʻnalishida yangi leksik birliklarning yaratilishiga ehtiyoj kuzatilmagan. Rus tilining idoraviy ish hujjatlari andozasi asosida yozilgan rasmiy hujjatlarda bu tilning terminologik birliklari koʻplab qoʻllangan. Masalan, akt, spravka, xarakteristika, adres, avtobiografiya, ustav, pechat, raport, instruksiya kabilar shular jumlasidandir.

Vaholanki, oʻzbek tilida ham bu soʻzlarning muqobillarini bimalol topib qoʻllash mumkin edi. Prof. N.Mahmudov kuyunib aytganidek, «Oʻzbek tilda uzoq vaqtlar qoʻllanishda boʻlgan «spravka», «raport», «instruksiya», «akt», «xarakteristika» kabi koʻplab hujjat nomlari uchun tegishli oʻzbekcha muqobil soʻzlar yoʻqmidi?! Izlansa, tariximizga, noyob kitoblarimizga murojaat qilinsa, topilardi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig (XI asr) asarida «yorliq, noma» maʼnosidagi «bildirguluk» soʻzi bor. Bu soʻz sof turkiy «bilmoq» feʼlidan yasalgan. Shularni hisobga olib, «raport» deyiladigan hujjatni oʻzbek tilida «bildirish» soʻzi bilan

nomlash mumkin. «Spravka» ma'nosini «ma'lumotnoma» so'zi bimalol ifoda etib kelmoqda». Bugungi kunda bu kabi ruscha o'zlashmalar o'zbekcha muqobili bilan almashtirildi va til egalari xotirasidan mustahkam o'rin oldi.

Mustaqillik davrida o'zbek rasmiy-idoraviy ish hujjatlari uslubi yangidan shakllandi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu davrda idoraviy ish hujjatlarida keng qo'llanib kelingan ruscha terminlar imkon qadar o'zbekcha yangi yasalmalar bilan, hech bo'lmaganda, uzoq yillar davomida o'zbek xalqi lisoniy xotirasidan o'rin olib bo'lgan fors-tojikcha, arabcha muqobillari bilan almashtirildi. Masalan, registratsiya – qaydlov, raport – bildirgi (bildirish), pechat – muhr, adres – manzil, xarakteristika – tavsifnoma kabilar.

Rasmiy uslubda yuz bergan bu kabi yangilanishlar undagi o'zgarishlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish, uslub taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi ekstralingvistik omillarni aniqlash, boshqa tillar, xususan, rus tili rasmiy uslubining o'zbek tili rasmiy uslubi leksikasi, morfologiyasi, sintaksisiga ta'sirini o'rganish, idoraviy ish hujjatlari matnini standartlashtirish kabi muammolarni keltirib chiqardi. Bu uslubda turli tipdagi matnlar bilan ish ko'rilishi, buning ustiga, ularning har xil yozib kelinayotganligi, ayniqsa, ish hujjatlarini tuzishda hanuzgacha bir xillikka erishilmaganligi rasmiy uslubni takomillashtirish, idoraviy ish hujjatlariga oid uslubiy meyorlarni ommalashtirish hamda yozish qoidalarini o'rgatish kabi vazifalarni ham yuzaga keltirdi.

Mustaqillikning ilk kunlaridanoq rasmiy-idoraviy ish uslubidan keng o'rin olgan rus tili terminologik birliklari o'rniga o'zbekcha muqobil birliklarni yaratish muammosi yuzaga keldi. Uzoq yillar davomida rasmiy uslubda qo'llanib kelingan ruscha so'zlarni o'zbekcha muqobil birliklar bilan almashtirilishida o'zbek tilining davlat tili maqomiga erishuvi muhim rol o'ynadi. O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi bu tilning ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida keng qo'llanish imkoniyatini yaratdi. O'zbek tili rasmiy uslubga ham emin-erkin kirib keldi. O'zbek xalqi rasmiy ish hujjatlarini o'z tilida yozish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu holat rasmiy uslub leksik qatlamini takomillashtirish, boshqacha aytganda, "o'zbekchallashtirish" ehtiyojini yuzaga keltirdi.

Mustaqillik davrida ish yuritish hujjatlari leksikasida yuz bergan muhim o'zgarishlar haqida fikr yuritar ekan, D.Xudoyberganova bu sohada olib borilgan yangilanishlar sifatida quyidagi ikki holatni ko'rsatadi:

1. Hujjat nomining o'zbek tilida mavjud bo'lgan so'z bilan almashtirilishi. Masalan: *adres – manzil, biografiya – tarjimai hol, blank – bosma ish qog'ozi, veksel – qarzdorlik hujjati, kanselyariya daftari – devonxona daftari, ustav – nizom, pechat – muhr, spravochnik – ma'lumotnoma, spravka – ma'lumotnoma.*

2. Hujjat nomining o'zbek tili meyorlari asosida hosil qilingan yangi so'z va birikmalar bilan almashtirilishi. Masalan: *anketa – so'rovnoma / so'rov varaqasi, vedomost – qaydnoma, viza – ruxsatnoma, grif – ustxat, deklaratsiya – bayonotnoma, delo – hujjatlar yig'majildi, xarakteristika – tavsifnoma, instruksiya – yo'riqnoma, litsenziya – ruxsatnoma, protokol – bayonnoma, raport – bildirish, registratsiya – qaydlov.*

Bizningcha, bu o'rinda D.Xudoyberganova tomonidan keltirilgan blank so'zining bosma ish qog'ozi muqobilini, veksel so'zini almashtiruvchi qarzdorlik hujjati birikmasini "o'zbek tilida mavjud bo'lgan so'z"lar sifatida emas, tilning ichki imkoniyati asosida hosil qilingan nomlar sifatida baholanishi to'g'riroqdir.

Mustaqillik davri o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamida, asosan, quyidagi sezilarli o'zgarishlar ro'y bergan deyish mumkin:

- 1) rus tilidan o'zlashgan bir qator terminologik birliklar «o'zbekchallashtirildi»;
- 2) rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimiga yangi so'zlar kirib keldi;
- 3) ayrim so'zlar eskirib, rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimidan chiqib ketdi;
- 4) ba'zi arxaik so'zlar qayta tiklanib, yangi ma'no kasb etdi va rasmiy-idoraviy ish uslubining faol birligiga aylandi.

Rasmiy-idoraviy ish uslubida qo'llanib kelingan ruscha terminologik birliklar quyidagi tartibda "o'zbekchallashtirildi":

a) o'zbek tilida mavjud bo'lgan muqobil so'zlar bilan almashtirildi:

prikaz – buyruq, porucheniye – topshiriq, platyoj – to'lov, opis – xatlash, priziv – chaqiriq, preduprejdeniye – ogohlantirish, registratsiya – qaydlov kabilar;

b) arab, fors-tojik tillaridan o'zlashib, o'zbek tili lug'at boyligidan o'rin olgan so'zlar bilan almashtirildi: adres – manzil, vzos – badal, byulleten – varaqa, zalog – garov, shtraf – jarima, sekreta – kotib (kotiba), administrator – ma'mur kabilar;

v) muqobil yasalmalar hosil qilindi: aksioner – aksiyador; aukcionista – auksionchi, dogovor – bitim, chlenskaya knijka – a'zolik daftarchasi, konsultant – maslahatchi, izvesheniye – bildirish xati, xabarnoma; spravochnik – bildirgich, ma'lumotnoma; doverennost – vakolatnoma, posilka – jo'natma, instruksiya – yo'riqnoma, byulleten – ovoz berish varaqasi, raspiska – tilxat, nakladnaya – yukxat kabilar.

Mustaqillik davrida ayrim so'zlar eskirib, o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamidan chiqib ketdi. Masalan, mashinistka, yozuv mashinkasi kabilar.

Bu davrda o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubiga ba'zi eskirgan so'zlar yangi ma'nosi bilan kirib keldi va bu uslubning faol birligiga aylandi. Masalan, tarixiy so'zga aylangan yorliq leksemasi "Biror amal, unvon, suyurg'ol va sh. k. berilganligi haqidagi rasmiy hujjat; farmon» ma'nosini yo'qotib, faxriy yorliq birikmasi tarkibida yangi ma'no kasb etdi.

Xullas, mustaqillik davrida nutqning barcha funksional uslublari qatorida rasmiy uslub leksik qatlami ham juda ko'p yangi so'zlar bilan boyidi va yanada takomillashdi. Bu birliklarni qo'llanish doirasi, mavzusiga ko'ra, hosil bo'lishi hamda tuzilishi jihatidan turlarga ajratib o'rganish mumkin. Quyida rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamiga

mansub birliklarning qo'llanish doirasi, mavzu jihatidan turlari xususida fikr yuritamiz.

Tilshunos D.Lutfullayeva rasmiy-idoraviy ish uslubida qayd etiluvchi leksik birliklarni qo'llanishga xoslanganlik belgisiga ko'ra quyidagi turlarga ajratadi:

1. Rasmiy-idoraviy ish uslubida qo'llanishga xoslangan leksik qatlam. Bu qatlamga faqat rasmiy uslubga mansub uslubiy xoslangan leksik birliklar kiradi. Masalan: ariza, qaydnoma, tilxat, ustxat, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, e'lon, bildirgi, ijaragir kabilar.

2. Umumtil leksikasiga xos neytral leksik qatlam. Bu qatlamga uslubiy xoslik belgisiga ega bo'lmagan, rasmiy-idoraviy ish uslubida ham qo'llanuvchi leksik birliklar kiradi. Masalan: shahar, ovul, ko'cha, uy, xonadon, turarjoy, ish, mehnat, ta'til, jamoa, xo'jalik, oila, pul, xizmat, buyum, millat, yordam, manfaatdorlik kabilar.

U rasmiy-idoraviy ish uslubiga xoslangan leksik birliklarning quyidagi mavzuviy guruhlarini farqlash mumkin, deya belgilaydi:

1. Rasmiy tashkilot, idora, muassasa tashkil bo'lishining huquqiy asoslarini ta'minlovchi hujjat nomlarini bildiruvchi leksik birliklar: nizom, nizom-ustav.

2. Mehnat faoliyatini tashkil qilishga doir idoraviy ish hujjatlari nomini bildiruvchi leksik birliklar: yo'riqnoma, shartnoma, bitim kabilar.

3. Farmoyish, ko'rsatma berishga doir idoraviy ish hujjatlari nomini bildiruvchi leksik birliklar: buyruq, ko'rsatma, farmoyish kabilar.

4. Ma'lumot-axborot beruvchi idoraviy ish hujjatlari nomini bildiruvchi leksik birliklar: ariza, bayonnoma, bildirgi, vasiyatnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, tilxat, e'lon, hisobot, dalolatnoma kabilar.

5. Xizmat yozishmalari, xatlar nomini bildiruvchi leksik birliklar: taklifnoma, telegramma, iltimosnoma kabilar.

6. Idoraviy ish hujjatini tuzuvchi rasmiy shaxslarni anglatuvchi leksik birliklar: direktor, bosh buxgalter, kotiba, javobgar, da'vogar, buyurtmachi, ijrochi, nazoratchi kabilar.

7. Idoraviy ish hujjatini tasdiqlovchi belgilarni anglatuvchi leksik birliklar: muhr, shtamp, imzo kabilar.

Rasmiy-idoraviy ish uslubida umumtil leksikasiga oid quyidagi birliklarning qo'llanishi ko'p kuzatiladi:

1. Sana, raqamlarni bildiruvchi birliklar: a) idoraviy ish hujjati tuzilgan sanalar: 2018-yil 12-dekabr, 2018.10.11. kabilar; b) idoraviy ish hujjatining amal qilish muddatini ko'rsatuvchi

sanalar: 2019- yil 11- avgust, 2018. 12.12. kabilar; v) safar, ta'til, shartnoma muddatlarini bildiruvchi raqamlar: 7-kun, 1-yil kabilar; g) idoraviy ish hujjatining tartib raqami: 3-raqamli bayonnoma, 5-raqamli bayonnomadan ko'chirma kabilar; d) shartli raqamlar (indeks): indeks raqami 2345690.

2. Joy nomlarini bildiruvchi birliklar: a) idoraviy ish hujjati tuzilgan joy nomlari: Toshkent shahri, Samarqand viloyati, Farg'ona shahri kabilar; b) xizmat safarlari amalga oshirilgan joylar: Andijon, Namangan shahri.

3. Tashkilot, muassasa, vazirliklar nomini bildiruvchi birliklar: a) idoraviy ish hujjatini taqdim etuvchi muassasa, tashkilot, idora, vazirlik nomlari: uy-joylardan foydalanish idorasi, mahalla qo'mitasi kabilar; b) xizmat safari, mehnat ta'tili kabilarga jo'natuvchi muassasa, tashkilot, idoralar nomlari: ToshD'O'TAU, O'zRFA o'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kabilar.

4. Kishilarning ismi, familiyasini bildiruvchi nomlar: a) idoraviy ish hujjatini taqdim etuvchi kishilarning ismi, familiyasi; b) idoraviy ish hujjatlarini qabul qiluvchi kishilarning ismi, familiyasi; v) o'zaro kelishuv, nizolashuvdagi tomonlarning ismi, familiyasi.

5. Idoraviy ish hujjatini tuzuvchilarning huquqiy yoki yashash manzillarini bildiruvchi nomlar: a) ish beruvchi tashkilot, muassasa, idora, vazirlikning huquqiy manzili; b) ish so'rovchi shaxsning yashash manzili; v) talabgorning yashash manzili; g) da'vogarning yashash manzili kabi.

6. Rasmiy yig'ilish, majlis, kengashlar nomini bildiruvchi birliklar: ilmiy kengash, kengash, yig'ilish kabilar.

7. Ish hujjatini tuzishga asos bo'lgan obyekt, molk-mulk, voqea-hodisa nomini bildiruvchi birliklar: a) ishlab chiqarish mahsulotlari nomlari: paxta, g'alla, sement, yog' kabilar; b) texnik apparatlar nomlari: kompyuter, printer, katrij kabilar; v) ko'chmas va ko'char mulkni bildiruvchi birliklar: uy-joy, avtomobil, mototsikl kabilar.

Idoraviy ish hujjatlari matnida uchraydigan umumtil leksikasiga oid bunday birliklar ham hujjat turiga qarab tanlab ishlatiladi.

Mustaqillik davri rasmiy-idoraviy ish hujjatlari uslubida shakllangan leksik birliklarni tuzilishiga ko'ra quyidagi tiplarga ajratish mumkin:

1. Sodda so'z shaklidagi birliklar: tabelchi, tasniflagich, to'lovchi, bildirgi, muhr kabilar.

2. Qo'shma so'z shaklidagi birliklar: ustxat, yig'majild, tikmajild, xatcho'p, tilxat, qog'ozjild kabilar.

3. Juft so'z shaklidagi birliklar: hisob-kitob, yo'l-yo'riq (ukazaniye), xat-xabarlar (korrespondensiya) kabilar.

4. Birikma shaklidagi birliklar: mehnat ta'tili, oldi-sotdi shartnomasi, shaxsiy varaqa, ustama pul, xizmat yozishmasi kabilar. Xullas, o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksikasi mustaqillik davrida tubdan o'zgardi: milliy tilimiz ichki imkoniyatlari asosida yangi yasalmalar hosil qilindi, ruscha o'zlashmalarning o'zbek tilidagi muqobillari yaratilib, uslubiy xoslangan leksikaga aylantirildi.

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Rasmiy ish qog'ozlari deganda nima nazarda tutiladi?

2. Mustaqillik yillaridan so'ng tilda qanday o'zgarish va yondashuvlar yuzaga keldi?

3. Mustaqillik davrida ish yuritish hujjatlari leksikasida yuz bergan muhim o'zgarishlar haqida D.Xudoyberganova qanday fikr yuritadi?

4. Tilshunos D.Lutfullayeva mustaqillik davri o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamida, asosan, qanday sezilarli o'zgarishlarni belgilaydi?

3. Rasmiy ish hujjatidan 2 ta namuna keltiring va undagi mustaqillik yillaridan keyingi o'zgarishni asoslab bering.

1-topshiriq. Berilgan hujjat nomlarining o‘zbek tilidagi muqobilini topib yozing

Hujjat nomi (rus tilida)	Hujjat nomi (o‘zbek tilida)
Рапорт	
Справка	
Акт	
Доверенность	
Протокол	
Выписка	
Приказ	
Запрос	
Исходящие письма	
Постановления	
Отчёты	
Справки	
Докладные отчёты	
Обзоры	

2-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing va o‘zbek tiliga tarjima qilib yozing.

Делопроизводство компании: основные документы

Основы делопроизводства должны знать все сотрудники компании, в обязанности которых входит работа с документами. Но ответственных за разные виды делопроизводства руководитель обычно назначает отдельным приказом. Делопроизводство в компании подразделяется на: общее — сопровождает основную деятельность компании; бухгалтерское и финансовое — сопровождает соответствующие виды деятельности организации; кадровое — включают документооборот по личному составу; секретное или конфиденциальное — работает с документами, доступ к которым ограничен, и которые обрабатывают, учитывают и хранят по отдельным правилам; электронное — регламентирует работу с документами, которые оформлены в электронной форме. Кадровым, бухгалтерским и финансовым делопроизводством занимаются соответствующие службы. Остальные виды ведет служба делопроизводства, секретарь или специально назначенный ответственный сотрудник.

Делопроизводство:

образцы документов, которые включают в документооборот предприятия. Документооборот компании разделяют на три группы:

1. Входящие документы: письма, как бумажные, так и электронные, рекламные и информационные буклеты, распоряжения и требования исполнительной власти и вышестоящих организаций, уведомления и предложения.

2. Исходящая корреспонденция: инициативные письма и письма-ответы в бумажном и электронном виде, запросы и предложения и ответы на них, первичная документация бухгалтерского учета, счета и акты, справки, разъяснения, отчетность.

3-topshiriq. Yuqoridagi nazariy ma'lumotlarga tayanib jadvalni to'ldirib, misollar asosida javob bering

Rasmiy-idoraviy ish uslubida umumtil leksikasiga oid quyidagi birliklarning qo'llanishi ko'p kuzatiladi

1.	Sana, raqamlarni bildiruvchi birliklar: a) idoraviy ish hujjati tuzilgan sanalar:
2.	Joy nomlarini bildiruvchi birliklar:
3.	Tashkilot, muassasa, vazirliklar nomini bildiruvchi birliklar:
4.	Kishilarning ismi, familiyasini bildiruvchi nomlar:
5.	Idoraviy ish hujjatini tuzuvchilarning huquqiy yoki yashash manzillarini bildiruvchi nomlar:
6.	Rasmiy yig'ilish, majlis, kengashlar nomini bildiruvchi birliklar:
7.	Ish hujjatini tuzishga asos bo'lgan obyekt, molk-mulk, voqea-hodisa nomini bildiruvchi birliklar:

4-topshiriq. Yuqoridagi nazariy ma'lumotlarga tayanib berilgan omillarga misollar topib yozing

Mustaqillik davri o'zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamida, asosan, quyidagi sezilarli o'zgarishlar ro'y bergan deyish mumkin:

1) rus tilidan o'zlashgan bir qator terminologik birliklar «o'zbekchallashtirildi»;

2) rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimiga yangi so'zlar kirib keldi;

3) ayrim soʻzlar eskirib, rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimidan chiqib ketdi;

4) baʼzi arxaik soʻzlar qayta tiklanib, yangi maʼno kasb etdi va rasmiy-idoraviy ish uslubining faol birligiga aylandi.

5. Rasmiy-idoraviy ish uslubida qoʻllanib kelingan ruscha terminologik birliklar quyidagi tartibda “oʻzbekchalashtirildi”:

a) oʻzbek tilida mavjud boʻlgan muqobil soʻzlar bilan almashtirildi:

b) arab, fors-tojik tillaridan oʻzlashib, oʻzbek tili lugʻat boyligidan oʻrin olgan soʻzlar bilan almashtirildi:

v) muqobil yasalmalar hosil qilindi:

UYGA VAZIFA

1. Sodda soʻz shaklidagi birliklar: *tabelchi, tasniflagich, toʻlovchi, bildirgi, muhr* kabilar.
2. Qoʻshma soʻz shaklidagi birliklar: *ustxat, yigʻmajild, tikmajild, xatchoʻp, tilxat, qogʻozjild* kabilar.
3. Juft soʻz shaklidagi birliklar: *hisob-kitob, yoʻl-yoʻriq (ukazaniye), xat-xabarlar (korrespondensiya)* kabilar.
4. Birikma shaklidagi birliklar: *mehnat taʼtili, oldi-sotdi shartnomasi, shaxsiy varaqa, ustama pul, xizmat yozishmasi* kabi birliklar ishtirok etgan rasmiy matnlarni shakllantiring.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qoʻllanma). – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yoʻldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Choʻlpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. Oʻzbek tili (oʻquv qoʻllanma). – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Mavzu boʻyicha slayd-taqdimot tayyorlash.

Sohada davlat tilida ish yuritish masalalari. Tashkiliy hujjatlar (6 soat)

REJA:

- 1.Rasmiy-idoraviy ish hujjatlarining turlari.
- 2.Tashkiliy hujjatlari, ularning zaruriy qismlari.

Tayanch soʻzlar: rasmiy-idoraviy ish hujjatlari, tashkiliy hujjatlari, hujjatning zaruriy qismlari.

Bilib oling!

Rasmiy-idoraviy ish hujjatlarining turlari

Oʻzbek hujjatchiligini shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Hujjat tayyorlashda oʻzbek tilining imlo qoidalarini toʻliq bilishlik talab etiladi. Tariximizda saroylardagi mahkamalarda yozuv ishlarini olib boruvchilar, hujjat tayyorlovchilar “**munshiy**” deb yuritilgan. Bu soʻz arabchadir. Hozirda rus tilidan tarjima qilib olganimiz “**ish yuritish**” atamasi oʻrniga, qadimda bobolarimiz ishlatgan “**munshaot**” atamasi muqobil sifatida tavsiya etilmoqda.

Har qanday hujjat muayyan axborotni u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi, demak, har qanday hujjatdagi birlamchi va asosiy unsur bu tildir. Ayni paytda **hujjatchilikda** til axborotni faqat qayd etish vazifasinigina bajarib qolmasdan, boshqaruv faoliyatini izchil tartibga soluvchi vosita sifatida ham namoyon boʻladi.

Shuning uchun ham, avvalo, oʻz qadimiy anʼanalarimizdan kelib chiqib va dunyo hujjatchiligidagi ilgʻor tajribalardan ijodiy foydalangan holda, hujjatchiligimizni takomillashtirish yoʻlidan bormoq kerak.

Hujjatlarning sof oʻzbek tilidagi yagona **andozalarini** yaratish, bular bilan bogʻliq atamalarning bir xilligiga erishish borasida ish olib borish lozim.

Mukammal va oqilona tashkil etilgan hujjatchilik har qanday idoralardagi **ish yuritishning** asosi sanaladi.

Shuning uchun ham zamonaviy inson, zamonaviy xodim zaruriy axborotni **rasmiy ish tilining** tegishli shakllarida bemaolol ifodalay olishi, idoraviy ish yuritishning **malakalarini** puxta egallagan boʻlishi zarur.

Ish yuritishda hujjatlar tuzilishiga koʻra **ichki** va **tashqi** hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning oʻzida tuzilib, undan shu muassasaning oʻzida foydalanilsa, **ichki hujjat** hisoblanadi.

Tegishlilik jihatiga qarab **xizmat** yoki **rasmiy** hujjatlar va shaxsiy hujjalariga boʻlinadi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bogʻliq masalalarga tegishli boʻladi (shaxsiy aiza, shikoyat, tavsiyanoma kabi).

Hujjatlarning maqsadi va mazmuniga muvofiq ravishda ularda soʻroq va undov gaplar deyarli qoʻllanmaydi, asosan, **darak va buyruq** gaplar ishlatiladi. Zero, hujjatlarda tilning ikki vazifasi – **xabar berish** va **buyurish** vazifalari amalga oshadi.

Hujjatlar matni **birinchi** va **uchinchi shaxs tilidan yoziladi**. Yakka rahbar tomonidan yoziladigan farmoyish hujjatlari birinchi shaxs tilidan bo'ladi.

Rasmiy ish hujjatlarini dastlab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin, ya'ni:

1. Tashkiliy hujjatlar.
2. Farmoyish hujjatlari.
3. Ma'lumot-axborot hujjatlari.
4. Xizmat yozishmalari.

Tashkiliy hujjatlari, ularning zaruriy qismlari

Tashkiliy hujjatlar mazmunan tashkilot, muassasa va korxonalarning huquqiy maqomi, tarkibiy tarmoqlari va xodimlari, boshqaruv jarayonida jamoa ishtirokining qayd qilinishi, boshqa tashkilotlar bilan aloqalarning huquqiy tomonlari kabi masalalarni aks ettiradi.

Tashkiliy hujjatlarga: guvohnoma, ichki mehnat tartiboti qoidalari, yo'riqnoma, nizom-ustav, tashkilot tuzilmasi va shtatlar soni, shtat jadvali, ta'tillar grafigi, shartnoma, mehnat bitimi, lavozim yo'riqnomasi kabilarni kiritish mumkin.

Lavozim yo'riqnomasining o'ziga xos zaruriy qismlari bor:

1. Muassasa yoki uning bo'linmasi nomi (aksariyat hollarda hududiy-ma'muriy bo'linish asosida).
2. Hujjat nomi (lavozim yo'riqnomasi).
3. Tasdiqlash ustxati.
4. Sanasi.
5. Shartli raqami.
6. Joyi.
7. Sarlavhasi.
8. Matni.
9. Imzo.

Tashkilotlarda keng qo'llanadigan oddiy shartnomalarning zaruriy qismlari quyidagilar:

1. Shartnomaning nomi (mahsulot yetkazib berish shartnomasi, imoratni ijaraga olish shartnomasi, pudrat shartnomasi kabi).
2. Shartnoma tuzilgan sana.
3. Shartnoma tuzilgan joy.
4. Shartnoma tuzayotgan tomonlarning aniq va to'liq nomi (matnning keyingi o'rinlarida ularni qisqartirib, shartli nomlash mumkin: «buyurtmachi», «institut», «muassasa», «uy-joylardan foydalanish idorasi», «bajaruvchi», «ijrochi», «direktor», «xodim» kabi); tomonlar vakillarining ismi va otasmlari, familiyalari, ularning vakolat doirasi (ularga shartnoma tuzish huquqini beruvchi vakolatlar haqida).
5. Shartnoma matni (bu qism ba'zan boblarga bo'linadi, har bir bob rim raqamlari bilan belgilanadi. Boblar bandlarga bo'linib, ularning tartib raqamlari arab raqamlari bilan ko'rsatiladi).

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Rasmiy ish hujjatlari qanday guruhlanadi?
2. Tashkiliy hujjatlar deb nimaga aytiladi?
3. Tashkiliy hujjat turlarini sanang?
4. Tashkiliy hujjat turiga xos lavozim yo'riqnomasining tarkibiy qismi haqida gapiring.
5. Tashkiliy hujjat turiga xos shartnomaning tarkibiy qismi haqida gapiring.

1-topshiriq. Matnni o'qing. Fikringizni bayon eting. Berilgan guvohnoma turlarining til xususiyatlarni tahlil qiling va o'zingiz guvohnoma matnini shakllantiring

GUVOHNOMA

Muayyan shaxsning xizmat va boshqa holatlarini, shuningdek, biror ishga (masalan, taftish o'tkazishga) oid vakolatini ko'rsatuvchi hujjat.

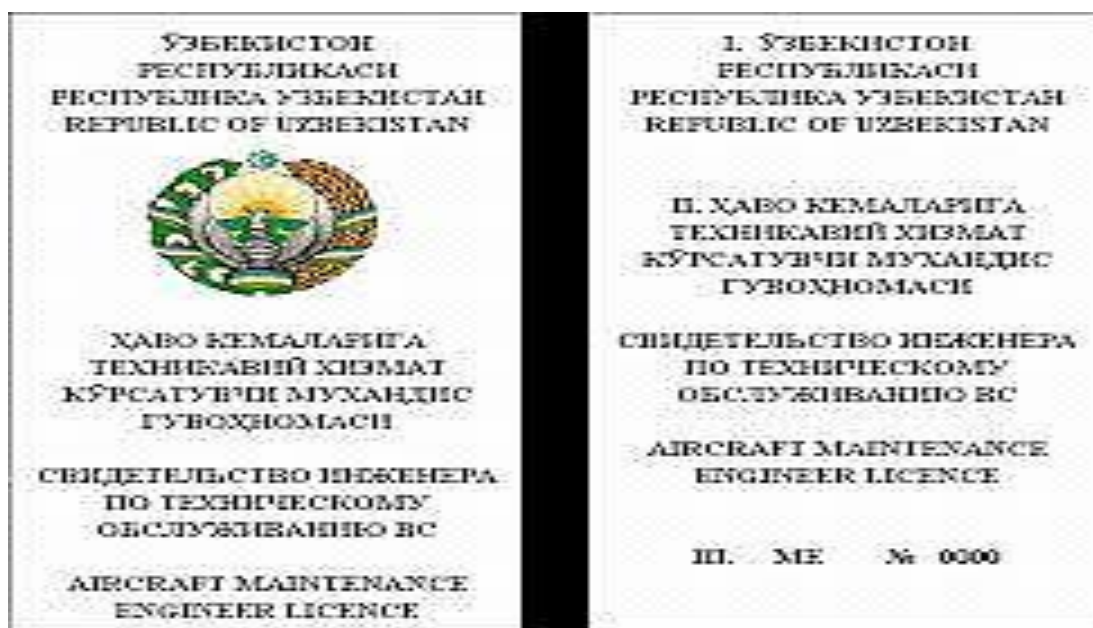
Xizmat guvohnomasi davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari xodimlariga beriladi hamda xodimning shaxsi va lavozimini tasdiqlaydigan hujjat hisoblanadi. Xizmat guvohnomasi xodimning pasporti o‘rnini bosmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 5-yanvardagi 2-son qaroriga muvofiq «Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari xodimlarining xizmat guvohnomasi to‘g‘risida namunaviy nizom» tasdiqlandi. Shu nizomga muvofiq, har bir kishi ishga qabul qilinganda, kadrlar bo‘limi (yoki kadrlar ishi bilan shug‘ullanuvchi lavozimdagi shaxs)dan guvohnoma oladi. bunday guvohnoma yonda olib yurishga moslashtirilib, daftarcha shaklida tayyorlanadi. Xizmat guvohnomasi ishga qabul qilish to‘g‘risidagi buyruqda birinchi rahbarning qarori asosida belgilanadigan kadrlar bilan ishlash xizmatlari yoki boshqa xizmatlar tomonidan beriladi.

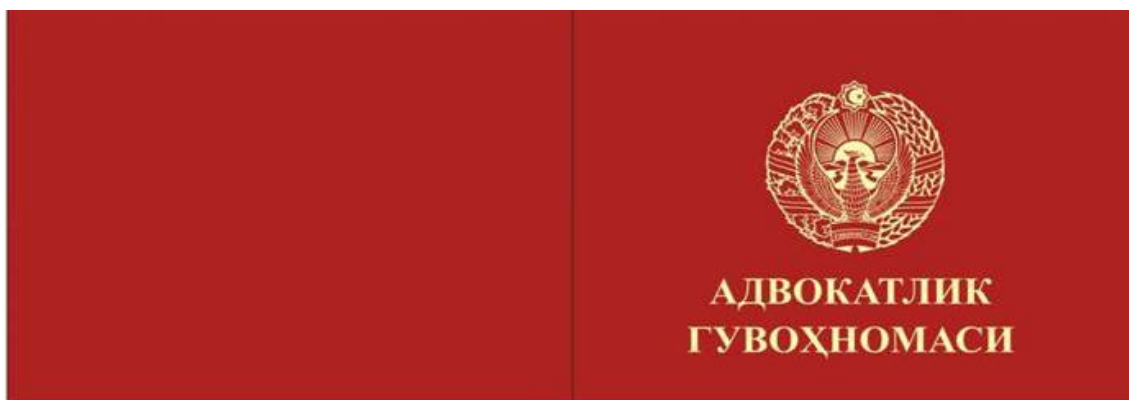
Xizmat guvohnomasi muayyan muddatga, biroq 3 yildan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladi va quyidagi hollarda: – xodimning familiyasi, ismi va otaismi o‘zgarganda; – xodimning lavozimi o‘zgarganda; – xizmat guvohnomasi yaroqsizlanganda; – xizmat guvohnomasining amal qilish muddati tugaganda almashtiriladi. Hujjat yo‘qotib qo‘yilganda xizmat tekshiruvi o‘tkaziladi va birinchi rahbarning qarori bilan yangi guvohnoma beriladi. Berilgan xizmat guvohnomasining saqlanishi uchun javobgarlik uning egasiga yuklanadi. Xizmat guvohnomasi yo‘qotib qo‘yilganligi, yaroqsizlanganligi va ehtiyotlab saqlanmaganligi uchun aybdor shaxslar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda intizomiy yoki boshqa javobgarlikka tortiladilar. Xizmat guvohnomasini boshqa shaxslarga berish qat’iyan taqiqlanadi.

Xizmat guvohnomalari blankalari, muqovalari qat’iy hisobot beriladigan hujjatlar hisoblanadi, davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining buyurtmanomalari asosida faqat «Davlat belgisi» davlat - ishlab chiqarish birlashmasi, «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi korxonalarida tavsifga binoan, qalbakilashtirishga qarshi himoya elementlariga ega bo‘lgan maxsus qog‘ozda tayyorlanadi.

1.

2.

Гувоҳноманинг ички томони

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI ГУВОҲНОМА № _____		MINISTRY OF JUSTICE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IDENTITY CARD № _____	
			
_____ АДВОКАТИ <i>(адвокатлик тузилмасининг номи)</i>		_____ <i>(адвокатнинг Ф.И.О.)</i>	
Лицензия рақами: _____ 20 ____ « ____ » Ихтисослиги: _____ : _____		Берилган сана 20 ____ « ____ »	
Адлия органининг номи ва раҳбари лавозими		М.Ў. _____ Ф.И.О.	Адлия органининг номи ва раҳбари лавозими
		М.Ў. _____ Ф.И.О.	

3.

4.

5.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi guvohnomasining namunasi

2-topshiriq. Matnni o'qing. Sartnomaning tarkibiy qismlarini daftaringizga yozing.

Shartnoma

Ikki yoki undan ortiq tomonning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish yoki to'xtatish yo'lidagi kelishuvdir. boshqacha qilib aytganda, shartnoma tomonlarning biron-bir munosabatlar o'rnatish haqidagi kelishuvi (bitimi)ni qayd etuvchi va munosabatlarni tartibga soluvchi hujjatdir. Shartnoma to'g'risidagi umumiy qoidalar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi (353–385-moddalar)da bayon etilgan.Shartnoma davlat yoki nodavlat, jamoat tashkilotlari, korxonalar, muassasalar, shuningdek, fuqarolar o'rtasida tuzilishi mumkin. Shartnoma munosabatlari muassasa bilan ayrim shaxs yoki shaxslar o'rtasida o'rnatilayotgan bo'lsa, bunda tuzilajak hujjat aksar hollarda deb ataladi.Shartnomada tomonlar bajarishi lozim bo'lgan shartlar va boshqa majburiyatlar ko'rsatiladi. Ba'zi shartnomalarda olingan majburiyatni bajarmaslik natijasida keltiriladigan

zararni to'lash tadbirlari ham belgilanadi. Tomonlar shartnomaning barcha moddalari bo'yicha bir bitimga kelganlaridan keyin shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnomalar o'z mazmuniga ko'ra xilma-xil ko'rinishga ega: mahsulot etkazib berish haqida, qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat yo'li bilan xarid qilish haqida, mulkiy (moddiy) javobgarlik haqida, bino va inshootlar qurilishi haqida, turarjoy ijarasi haqida, uy-joy yoki transport vositalarini oldi-sotdi, hadya qilish, almashtirish, mol-mulkni ijaraga olish, qarz berish haqida va bosh qalar. Muassasalar o'rtasida keng tarqalgan shartnoma turlariga mol (tovar) etkazib berish, pudrat, imoratlar ijarasi, asbob-uskunalarni o'rnatish haqidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin. Har qanday shartnoma o'z mazmuni va shakliga ko'ra qonunga muvofiq bo'lishi kerak.

Tashkilotlarda keng qo'llanadigan oddiy shartnomalarning zaruriy qismlari quyidagilar:

1. Shartnomaning nomi (mahsulot etkazib berish shartnomasi, imoratni ijaraga olish shartnomasi, pudrat shartnomasi kabi).

2. Shartnoma tuzilgan sana.

3. Shartnoma tuzilgan joy.

4. Shartnoma tuzayotgan tomonlarning aniq va to'liq nomi (matnning keyingi o'rinlarida ularni qisqartirib, shartli nomlash mumkin: «buyurtmachi», «institut», «muassasa», «uy-joylardan foydalanish idorasi», «bajaruvchi», «ijrochi», «direktor», «xodim» kabi); tomonlar vakillarining ismi va otasmlari, familiyalari, ularning vaholat doirasi (ularga shartnoma tuzish huquqini beruvchi vaholatlar haqida).

5. Shartnoma matni (bu qism ba'zan boblarga bo'linadi, har bir bob rim raqamlari bilan belgilanadi. Boblar bandlarga bo'linib, ularning tartib raqamlari arab raqamlari bilan ko'rsatiladi. Xuddi shu yerda nizolarni ko'rib chiqish tartibi, shartnomaning umumiy summasi, uning umumiy amal qilish muddati ham bayon qilinadi).

6. Tomonlarning huquqiy manzillari.

7. Tomonlarning imzolari va muhrlari. Shartnomalar ularni tuzishga vakil qilingan shaxslar tomonidan imzolanadi; bunda «imzo» degan zaruriy qismda imzo qo'ygan shaxslarning lavozimlari emas, balki shartnomaviy munosabatlar o'rnatayotgan huquqiy (yuridik) shaxslarning (to'liq yoki qisqargan) nomi ko'rsatiladi. Shartnomalar ikki nusxadan kam tuzilmasligi lozim, chunki har bir huquqiy shaxsning hujjatlar yig'masida kamida bir nusxasi bo'lishi kerak. Shartnomaning barcha nusxalari bir xil huquqiy kuchga ega bo'ladi.

3-topshiriq. Berilgan shartnoma namunasini lotin yozuviga o'girib yozing va o'rtog'ingiz bilan birgalikda kichkina bir shartnoma matnini shakllantiring

ЕТКАЗИБ БЕРИШ ШАРТНОМАСИ №			
Тошкент ш.		«_____» _____ 20__ й	
Ўз Низоми асосида фаолият кўрсатувчи «Чўлпон» нашриёти номидан директор (И.О.Фамилияси) (матнда «Сотувчи») бир томондан ва «Шарк зиёкори» ОАЖ директори (матнда «Хари- дор») _____ иккинчи томондан қуйидагилар тўғрисида ушбу шартномани туздилар:			
I. Шартнома мазмуни			
1.1. «Сотувчи» – «Чўлпон» нашриётида нашрдан чиқарил- ган китоб махсулотларини «Харидор» пул ўтказиб китоб олиш истагини билдирган тақдирда, китоб махсулотини унга етказиб беришни, «Харидор» эса махсулотининг миқдори ва нархиға қараб ҳақини тўлаш ва топширилган махсулотни белгиланган тартибда қабул қилиб олиш мажбуриятини олади.			
Номи	Нускаси	1 донаси нархи	Ўмумий баҳо- си (сўм)
1	2	3	4
1	2	3	4
Жами:			

сида музокаралар йўли билан ҳал қилинади. Низоларни ўзаро музокаралар йўли билан ҳал қилиш имкони бўлмаган тақдирда улар Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига кўра хўжалик судларида кўриб ҳал қилинади.

VI. Томонларнинг жавобгарлиги

6.1. Томонларнинг жавобгарлиги Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги 1998 йилдаги қонунига асосан белгиланади.

6.2. Тўлов муддатларига риоя қилмаганлиги учун «Харидор» «Сотувчи»га ҳақи тўланмаган маҳсулот қийматидан кунига 0,2% миқдорида беқарорлик жаримасини тўлайди. «Сотувчи» китоб маҳсулотини шартнома шартлари бўйича ўз вақтида ажратиб бермаса, етказиб берилмаган маҳсулот миқдори бўйича, ҳар бир кечиктирилган кун учун 0,2% миқдорида «Харидор»га беқарорлик жаримасини тўлайди.

VII. Форс-мажор ҳолатлар

7.1. Томонларнинг ҳеч қайси бири иккинчи тараф олдидаги мажбуриятларини унга боғлиқ бўлмаган сабабларга (уруш, ҳукумат қарорлари, табиий офатлар) кўра бажара олмаганлиги учун ушбу шартномада кўрсатилган мажбуриятлар бўйича жавобгар эмас.

VIII. Шартноманинг кучга кириши ва амал қилиш муддати

8.1. Шартнома имзоланган кундан бошлаб қоридик кучга киради. Икки нусхада тузилиб, томонларга бир нусхадан сақлаш учун топширилади.

8.2. Шартноманинг амал қилиш муддати 20 ____ йил
_____ гача.

ТОМОНЛАРНИНГ МАНЗИЛИ:

«СОТУВЧИ»	«ХАРИДОР»
«Чўлпон» наشريёти	«Шарқ зинкори» МЧЖ
Тошкент, 100129,	Тошкент, 100083
Навоний кўчаси, 30-уй	Бухоро кўчаси, 26-уй
Ҳ.Р.: _____	Ҳ.Р.: _____
тел.000-00-00, бух. 000-00-00	тел. 000-00-00, ҳис. 000-00-00
Директор _____	Директор _____

Намуна

4-илова

«Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмасининг
«Машъал» қўшма корхонаси
билан тузган шартномаси юзасидан

ЗИДДИЯТЛАР БАЁНИ

Етказиб берувчининг тахрири	Истеъмолчининг тахрири
Етказиб берувчи 2016 йилда	Етказиб берувчи 2016 йилда
30000 дона гипс,	35000 дона гипс,
5000 дона шифер,	6000 дона шифер,
50 тонна оҳак етказиб бериш,	40 тонна оҳак етказиб бериш,
Истеъмолчи эса завод	Истеъмолчи эса завод
маҳсулотларини қабул	маҳсулотларини қабул
қилиш мажбуриятини олади.	қилиш мажбуриятини олади.
 Етказиб берувчи (имзо)	 Истеъмолчи (имзо)
А.О.Салимов	С.И.Алиев
 2016 йил 24 январь	 2016 йил 24 январь

- 1.2. Махсулотнинг умумий нархи _____ сўми ташкил этади.
1.3. «Харидор» махсулотни ўз транспортида олиб чикиб кетади.

II. Тўлов шартлари

- 2.1. «Харидор» олиб кетаётган махсулот жами баҳосининг _____% миқдориди ҳақини олдиндан ўтказиб бергандан сўнг махсулотни олиб кетишга рухсат берилади.
2.2. Махсулотнинг қолган _____% миқдориди маблағини 30 кун ичида «Сотувчи» ҳисобрақамига ўтказиб беради ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилади.
2.3. Тўлов, тўлов топшириқномаси асосида пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

III. «СОТУВЧИ»нинг мажбуриятлари

- 3.1. «Сотувчи» маблағ тушгандан сўнг, шартнома талабларига риоя қилган ҳолда махсулотни сифатли даражада, ўз вақтида ажратиб беришни;
3.2. Махсулотнинг сифати лозим даражада бўлмаган тақдирда, олиб чиқиб кетган кундан бошлаб 1 ой давомида алмаштириб беришни зиммасига олади.

IV. «ХАРИДОР»нинг мажбуриятлари

- 4.1. Махсулотни юкхат ва ҳисоб-фактура асосида қабул қилиш вақтида унинг сонига ва сифатига қараб қабул қилиб олиш.
4.2. Махсулот келиб тушганидан кейин тегишли даражада сифатли бўлмаганлари аниқланган тақдирда уларни бир ой давомида «Сотувчи»дан алмаштириб олиш.

V. Низоларни ҳал қилиш тартиби

- 5.1. Томонлар ўртасида ушбу шартнома бўйича юзга келиши мумкин бўлган низолар ўзаро келишув асо-

4-topshiriq. Berilgan ijara shatrnomasini o'qib o'rganib chiqing va sarnomaning tarkibiy qismlarini aniqlang

1-Namuna

IJARA SHARTNOMASI (UMUMIY SHAKIL)

_____shahri _____son 20____-yil _____(keyingi o'rinlarda jaraga beruvchi deb yuritiladi) nomidan _____asosida ish yurituvchi _____bir tomondan ish yurituvchi _____bir tomondan va ikkinchi tomondan _____(keyingi o'rinlarda Ijarachi deb yuritiladi) nomidan _____asosida ish yurituvchi _____ikkinchi tomondan, quyidagilar to'g'risida mazkur shartnomani tuzdilar:

1. SHARTNOMA PREDMETI

- 1.1. Shartnomani tuzish uchun asos bo'lib _____xizmat qiladi.
1.2. Shartnomaga muvofiq Ijaraga beruvchi topshiradi, Ijarachi esa jami _____so'mlik (_____) quyidagi mol-mulkni: _____(keyingi o'rinlarda "Mol-mulk" deb yuritiladi), foydalanish va haq evaziga muddatli egalik qilish uchun oladi.
1.3. Mol-mulk ijaraga beruvchining mulkchiligidagi qoladi.
1.4. Mol-mulkning bahosi, texnik holati, eskirish darajasi va boshqa xususiyatlari mazkur shartnomaning ajralmas qismi bo'lgan "Ijaraga berilayotgan mol-mulk tavsifnomasi"da belgilanadi (shartnomaga 1-ilova).
1.5. Mol-mulk jarachiga _____uchun _____-yil muddatga ijaraga beriladi. Ijara muddati 20____-yil _____da tugaydi.

2. IJARA HAQI MIQDORI VA HISOB-KITOB QILISH SHARTLARI

- 2.1. Ijarachi mol-mulkdan foydalanganlik uchun Ijaraga beruvchiga _____so'm miqdorda (_____) haq to'lab borish majburiyatini oladi, shu jumladan yillar bo'yicha: 20____-yilda _____so'm; 20____-yilda _____so'm;
2.2. Ijara to'lovlari ijarachi tomonidan har chorakda ijara haqi summasining 1/4 qismi miqdorida teng hissalarida har choraklanishidan oldingi oyning ____-sanasidan kechiktirmay to'lab boriladi.

- 2.3. Ijara haqi miqdoriga quyidagilar: _____ shuningdek, shartnomaning 1.2-bandiga muvofiq mol-mulk qiymatidan yiliga _____% ijara foizi qo'shiladi. Ijara haqining hisob-kitobi ushbu shartnomaning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadigan "Bazaviy hisobvaraqlar" asosida belgilanadi (2-ilova).
- 2.4. Ijara haqi ushbu shartnomada belgilangan muddatda to'lanmagan taqdirda, Ijarachi to'lovni kechiktirganlik uchun penyani hisoblagan holda o'rnatilgan tartibda undirib oladi.

3. TARAFLARNING HUQUQ VA MAJBURIYATLARI

1. Shartnoma imzolanganidan keyin _____ ichida Ijaraga beruvchi Ijarachiga 1-ilovadagi talablarga javob beradigan holatdagi mol-mulkni topshirishi, Ijarachi esa ushbu mol-mulkni qabul qilishi shart. Buning uchun taraflar mol-mulkni topshirish paytida "Mol-mulkni ijaraga topshirish-qabul qilish haqida 1-sonli dalolatnoma"ni tuzadilar.
- 3.2. Mol-mulkni to'liq tiklash va ta'mirlash bo'yicha taraflarning majburiyatlari "Ta'mirlash va tiklash ishlari rejasini"da belgilanadi.
- 3.3. Mol-mulkning yaroqsiz holatga kelib qolishiga sababchi bo'lgan avariyaning kelib chiqishida aybdor bo'lgan tarafchida uni ta'mirlash va tiklash ishlarini amalga oshirishi shart. Avariya uchinchi shaxslarning aybi bilan sodir etilgan bo'lsa, _____ kun ichida _____ uchinchi shaxsga da'vo talablari bildiriladi va o'z hisobidan zaruriy ta'mirlash ishlarini amalga oshiradi. Agar mol-mulk fors-major holatlariga ko'ra yaroqsiz holga kelsa yoki uchinchi shaxsga bildirilgan da'vo talablarini qondirishning imkoniyati bo'lmasa, taraflar mol-mulkni ta'mirlash vatiklash harajatlarini quyidagicha taqsimlaydilar: Ijarachi _____%; Ijaraga beruvchi _____%.
- 3.4. Yozma so'rovnoma yoki boshqa imzolaniishi lozim bo'lgan hujjatni olgan taraf _____ kun ichida unga yozma ravishda javob berishi yoki imzolab, hujjatni yuborgan tarafga jo'natishi lozim.
- 3.5. Ijarachi quyidagi majburiyatlarni bajarishi shart:
- 3.5.1. Shartnomaning 1.5-bandida belgilangan tartibda mol-mulkdan faqat uning bevosita belgilanishi bo'yicha foydalanish;
- 3.5.2. Mol-mulkni yaroqli va soz holatda 20 _____ yil _____ sanasiga ijaraga qaytarish; Mol-mulkni qaytarish paytida taraflar shartnomaga topshirish-qabul qilish haqidagi 2-sonli dalolatnomani tuzadilar.
- 3.5.3. Shartnomaga 4-ilovada belgilangan me'yorlardan ortiq ta'mirlash ishlarini bajarmaslik va Ijaraga beruvchining yozma rozilgisiz mol-mulkka ajratib bo'lmaydigan darajadagi o'zgar-tirishlar kiritmaslik;
- 3.5.4. Ijaraga beruvchining roziligi bo'lmasdan turib mol-mulkni qayta ijaraga bermaslik;
- 3.5.5. Ijara shartnomasi muddatidan oldin bekor qilinganda yoki ijara muddati tugaganda o'zining mol-mulkni kapital va joriy ta'mirlash bo'yicha majburiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirmagan ta'mirlash arajatlarni Ijaraga beruvchiga to'lash va mol-mulkka zarar yetkazilmaydigan holda ajratib olinishi mumkin bo'lmagan o'zgartirishlar bilan qo'shib bepul topshirish.

4. SHARTNOMANING AMAL QILISH MUDDATINI UZAYTIRISH VA MOL-MULKNI SOTIB OLISH SHARTLARI

- 4.1. Shartnoma bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini vijdonan bajargan ijarachi shartnomaning amal qilish muddati tugagandan so'ng uchinchi shaxslarga nisbatan shartnomani qaytadan yangi muddatga tuzishda ustunlik huquqiga ega.
- 4.2. Ijarachining mol-mulkni sotib olishiga yo'l qo'yiladi (yo'l qo'yilmaydi).
- 4.3. Mol-mulkni sotib olishga yo'l qo'yilgan taqdirda, mol-mulk quyidagi tartibda sotib olinadi: _____ (amortizatsiya muddatiga berilgan mulkning ijara haqini to'liq to'lash, mulkning qoldiq qiymati bo'yicha bahosini to'lash yoki mulk qiymati ijara to'lovlari bilan to'liq qoplangan bo'lsa balansdan balansga berish).

5. SHARTNOMANI BIR TARAFLAMA BEKOR QILISH ASOSLARI

- 5.1. 5.2. Shartnoma quyidagi hollarda so'zsiz bekor qilinadi:
- 5.2.1. Ijaraga beruvchi tomonidan – agar Ijarachi _____ oy mobaynida ijara haqi to'lamasdan kelsa, shuningdek, quyidagi hollarda: _____.
- 5.2.2. Ijarachi tomonidan – agar mol-mulk Ijarachi javob bermaydigan holatlarga ko'ra foydalanishga yaroqsiz holda bo'lsa, shuningdek, quyidagi hollarda: _____.

6. TARAFLARNING JAVOBGARLIGI

- 6.1. O'z majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun taraflar amaldagi qonun hujjatlari va mazkur shartnomaga muvofiq javobgar bo'ladilar.
- 6.2. Qo'shimcha javobgarlik choralari: _____.

7. SHARTNOMANING BOSHQA (MAXSUS) SHARTLARI

- 7.1. Taraflar quyidagi fors-major holatlarga muvofiq shartnomaning 5-bandida belgilangan javobgarlikdan ozod qilinadilar _____.
- 7.2. Qo'shimcha shartlar: _____.

8. YAKUNIY SHARTLAR

- 8.1. Shartnomaga kiritilayotgan barcha o'zgartirish va qo'shimchalar yozma ravishda tuzilgan va ikkala taraf tomonidan imzolangan holdagina haqiqiy hisoblanadi.

8.2. Shartnoma 20__-yil "___"_____ boshlab kuchga kiradi va 20__-yilgacha amal qiladi.

8.3. Taraflarning yuridik manzili yoki bank rekvizitlari o'zgargan holda, bir-birlarini_____kun ichida xabardor qiladilar.

Ijara beruvchi
Hisobraqami
STIR
_____ imzo yoyilmasi
Muhur o'rni

Ijarachi
_____ shahri
Hisobraqami

2-Namuna

SHARTNOMA

Toshkent shahri, ikki ming o'n to'qqizinchi yil, o'n beshinchi mart

Biz, Toshkent shahar Olmazor ko'chasi 18-uyda yashovchi Sodiq Xoliqovich Salimov va Toshkent shahar 4-Qorasuv dahasi 40-uy, 28-xonadonda yashovchi Qodir Mo'minovich Ibrohimov, ushbu shartnomani quyidagilar haqida tuzdik:

1. Men, S. X. Salimov, Toshkent shahar IIB davlat avto-nazorat ro'yxatlash va imtihon olish bo'limi tomonidan 2018-yil 24-fevralda berilgan GE 434545 raqamli texnik pasportga asosan menga tegishli «Lasetti» markali yengil mashinani (2018 yilda ishlab chiqarilgan, shassi raqami 40145, motor raqami 86517, oq rangli, davlat raqami belgisi 01A 525 SV) Q.M. Ibrohimovga hadya qildim.

2. Men, Q. M. Ibrohimov, mazkur avtomashinani S.X.Salimovdan hadya sifatida qabul qildim.

3. Mazkur avtomashina shartnoma tuzuvchilar tomonidan 64000000 (oltmish to'rt million) so'm miqdorida baholandi.

4. Hadya qilingan avtomashina bu shartnomaga qadar hech kimga sotilgan emas, garovga qo'yilmagan, nizoda bo'lmagan, foydalanish taqiqlab qo'yilmagan.

5. Shartnoma uch nusxada tuzildi: 1-nusxa notarial idora-da saqlanadi, qolgan nusxalar Q. M. Ibrohimovga avtomashinani ro'yxatdan chiqarish va ro'yxatga qo'yish uchun berildi.

(imzo) S.X.Salimov
(imzo) Q.M.Ibrohimov

(Notarial idoraning tasdiqlovchi yozuvlari va muhri)

UY-JOYNI HADYA QILISH SHARTNOMASI

O'zbekiston Respublikasi Farg'ona viloyati Marg'ilon shahri ikki ming o'n to'qqizinchi yil yigirma birinchi may kuni Biz, Farg'ona viloyati Marg'ilon shahar Mustaqillik ko'cha-si 25-uyda yashovchi Solijon Xoliqovich Qodirov va Marg'i-lon shahar Navoiy ko'chasi 40-uyda yashovchi Qobil Solijo-novich Qodirov, ushbu shartnomani quyidagilar haqida tuzdik:

1. Men, Solijon Xoliqovich Qodirov, Marg'ilon Mustaqillik ko'chasidagi 400 kvadrat metrli yer maydonigajoylashgan 25-raqamli uy-joyimni o'g'lim Qobil Solijono-vich Qodirovga hadya qildim. Hadya qilinayotgan uy-joy yashash maydoni 72 kvadrat metr bo'lgan 4 ta xona, 2 ta daxliz va oldi oynavand ayvonli bitta bir qavatli, pishiq g'ishtdan qurilgan uydin iborat bo'lib, uyning umumiy foydali maydoni 110 kvadrat metr. Shuningdek, hovlida yozgi va qishki omborxona, hammom va hojatxona bor.

2. Hadya qilinayotgan uy-joy Marg'ilon shahar davlat nota-rial idorasi tomonidan 1985 yilning 4 aprelida 1425 raqami bilan ro'yxatga olinib qayd etilgan uy-joyini oldi-sotdi shart-nomasi hamda Marg'ilon shahar texnik inventarlash idorasining 1997-yil 7-maydagi 517-raqamli ma'lumotnomasiga asosan menga, Solijon Xoliqovich Qodirovga tegishlidir.

3. Men, Qobil Solijonovich Qodirov, otam Solijon Xoliqovich Qodirov hadya qilgan uy-joyini minnatdorlik bilan qabul qildim.

4. Uy-joyning inventar narxi 98800000 (to'qson sakkiz million sakkiz yuz ming) so'm.

5. Ushbu shartnoma tuzilgunga qadar hadya qilinayotgan uy-joy boshqa shaxsga o'tkazilmagan, garovga qo'yilmagan va bu uy-joy yuzasidan hech qanday nizo va taqiqlar bo'lmagan.

6. O'zR Fuqarolik kodeksining 488-moddasiga asosan fuqarolar Solijon Xoliqovich Qodirov va Zulayho Abdullayevna Qodirovalar hadya etilayotgan uy-joydan foydalanish huquqini o'zlarida saqlab qoladilar.

7. O'zR Fuqarolik kodeksining 185-moddasiga ko'ra, ushbu shartnoma tegishli texnik inventarlash idorasida ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab hadyani qabul qiluvchida mulk huquqi vujudga keladi.

8. Fuqarolik kodeksidagi tegishli moddalarning mazmuni bizga notarius tomonidan tushuntirib berildi.

9. Ushbu shartnomani tuzish uchun ketadigan xarajatlarni Solijon Xoliqovich Qodirov to'laydi.

10. Shartnoma uch nusxada tuzilib imzolandi: bir nusxasi Marg'ilon shahar davlat notarial idorasida qoldiriladi, ikkinchisi hadyani qabul qiluvchiga, yana bir nusxasi shartnomani ro'yxatga olgan texnik inventarlash idorasiga beriladi.

(imzo) S.X.Qodirov

(imzo) S.Qodirov

(Notarial idoraning tasdiqlovchi yozuvlari va muhri)

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Hujjatchilik tarixi haqida ma'lumot bering.

2. Hujjat turlari qanday ?
3. Hujjatlar qanday rasmiylashtiriladi ? Uning zaruriy qismlari.
4. Tashkiliy hujjatlar va ularning vazifalari ?
5. Guvohnoma va uning zaruriy qismlari qanday ?
6. Yo‘riqnoma turlari va zaruriy qismlari qanday ?
7. Nizom-ustav tushunchasi?
8. Shartnoma turlari va uning zaruriy qismlari qanday ?
10. Ish yuritishningjamiyatdagi o‘rni nimada?
11. Ish yuritishning tarixiy shakllari.
12. Hujjat tayirlashda ularga qo‘yiladigan talablar.

UYGA VAZIFA

- ❖ Berilgan namuna asosida nizom-ustav;
- ❖ Tashkilot tuzilmasi va shtatlar soni tashkiliy hujjat turlarini berilgan adabiyotlardan o‘rganish va ushbu hujjatlardan namuna tayyorlash.

Nizom

Tarkibiy bo‘linma haqida nizom shakli - namuna

Korxona nomi	“Tasdiqlayman”	
	Korxona rahbari	
	Imzo	Imzo yoyilmasi
	20 ____ . ____ . ____	
tarkibiy		
bo‘linma		
nomi	haqida	
NIZOM		
20 ____ . ____ . ____ № 00	Toshkent	
Matn tuzilmasi		
Umumiy qoida		
Asosiy vazifala		
Olib boradigan ishlari		
Huquq va majburiyatlari		
Mas‘uliyati		
O‘zaro munosabatlari		
Ishni tashkil etish		
Tarkibiy bo‘linma rahbari	Imzo	Imzo yoyilmasi
Rozilik belgisi	Imzo	Imzo yoyilmasi
Nizom bilan tanishdim:		20 ____ . ____ . ____

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

- ❖ shtat jadvali;
- ❖ ta'tillar grafigi kabi tashkiliy hujjat turlarini berilgan adabiyotlardan o'rganish va slayd-taqdimot tayyorlash.

Sohaviy farmoyish hujjatlarining xususiyatlari (6 soat)

REJA:

1. Farmoyish hujjatlarining turlari.
2. Farmoyish hujjatlarining sohalarda qo'llanish xususiyatlari.

Tayanch so'zlar: *farmoyish hujjatlari, sohalarda qo'llanishi, tarkibiy qism.*

Bilib oling!

Farmoyish hujjatlarining turlari

Bu turdagi hujjatlar, asosan, tashkilot rahbari (direktor)ning buyruq, ko'rsatma, farmoyishi hamda tashkilot (muassasa) qarorlari asosida yuzaga keladi.

Farmoyish hujjatlariga:

Buyruq

Buyruqdan ko'chirma

Ko'rsatma

Farmoyish kabilar kiradi.

Farmoyish hujjatlarining sohalarda qo'llanish xususiyatlari

Buyruq. Mazkur huquqiy hujjat muayyan muassasa oldida turgan asosiy va kundalik vazifalarni hal qilish maqsadida qo'llanadi. Mohiyat-e'tibori bilan buyruqlar ikkiga bo'linadi: asosiy faoliyatga oid va kadrlar shaxsiy tarkibiga oid. Ular ketma-ket tartibda alohida raqamlanadi va ayrim saqlanadi. Asosiy faoliyatga oid buyruqlar ishni tashkil qilish, muassasa yoki uning bo'limlari faoliyatini tartibga solishda qo'llanadi. Ularda, odatda, yuqori tashkilotlardan kelgan ko'rsatma hujjatlar xodimlarga yetkaziladi, bularning ijrosi yuzasidan aniq chora-tadbir belgilanadi, mas'ul shaxslar va bajarish muddati tayinlanadi. Buyruq vositasida rahbarlar tashkilotning ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisobot, moliyalashtirish, kredit ajratish, mahsulotni sotish faoliyati, tashqi iqtisodiy faoliyat, tashkilot tuzilmasini takomillashtirish hamda ishlarni tashkil etish va boshqa masalalar bo'yicha amaliy ish yuritadi.

Ichki mehnat tartiboti qoidalari, mukofotlash nizomi va shu kabilarni tasdiqlash bilan bog'liq meyoriy buyruqlar ham asosiy faoliyatga oid buyruqlar sirasiga kiradi. Bunday buyruqlar umumiy tarzda bo'lib, muayyan bir shaxsga emas, balki butun jamoaga qaratiladi.

Buyruqning asosiy zaruriy qismlari:

1. Gerb, muassasaning ramziy belgisi (blanka qismlari).
2. Vazirlik va boshqarma nomi.
3. Muassasa xos raqami.
4. Hujjat shaklining xos raqami.
5. Muassasa nomi.
6. Sarlavhasi (mazmunidan kelib chiqib nomlanadi).
7. Sanasi.
8. Raqami (№).
9. Buyruq chiqqan joy nomi.
10. Hujjatning nomi (buyruq).
11. Buyruq matni (basharti ilovalari bo'lsa, qayd qilinadi).
12. Rahbar yoki o'rinbosar imzosi.

Buyruq loyihasi mutaxassislar tomonidan tayyorlanadi; bosh yoki yetakchi mutaxassislar, huquq maslahatchisi, bosh hisobchi bilan kelishiladi. Huquq maslahatchisi buyruqni ko'rishda quyidagilarga e'tibor beradi: masalani buyruq bilan rasmiylashtirish maqsadga qanchalik to'g'ri kelishi; buyruq loyihasi amaldagi qonunlarga, hukumat qarorlariga qanchalik muvofiq kelishi; mazkur idoraning ilgari berilgan buyruqlariga mos kelishi. Buyruq loyihasiga tegishli imzolar qo'yilib, u blan-kaga ko'chirilgach, tashkilot rahbari uni imzolaydi. Asosiy faoliyatga oid buyruqlarda, odatda, mazmunidan kelib chiqib sarlavha qo'yiladi (ba'zi qisqa buyruqlarda qo'yilmasligi ham mumkin). rahbar imzolagan buyruq ish yuritish bo'yicha mas'ul xodim tomonidan tegishli daftarga qayd etiladi.

Buyruqning asosiy matni asoslovchi (kirish) va farmoyish qismlaridan tarkib topadi.

Asoslovchi (kirish) qismida buyruqdan maqsad, shart-sharoit, sabablar ko'rsatiladi, asos qilib olinayotgan buyruqqa havola qilinadi (nomi, raqami, sanasi yoziladi). Ayrim hollarda buyruqqa asos bo'lgan hujjat uning farmoyish qismi tegishli bandida ham ko'rsatiladi. Ba'zi buyruqlarni asoslashga hojat bo'lmasligi mumkin, bunday hollarda ular to'g'ridan to'g'ri farmoyish qismi bilan ham berilaveradi.

Buyruqning farmoyish qismi yangi satrdan, bosh harflar bilan yoziladigan «buyuraman» so'zidan boshlanadi. Shu so'zdan so'ng ikki nuqta qo'yilib, yangi satrdan farmoyish - *buyruqlar* beriladi. Zaruriyatga qarab farmoyishlar bandlarga bo'linib, arabcha raqamlar bilan belgilanadi. Raqamdan so'ng nuqta qo'yilib, so'z bosh harfdan boshlanadi. Farmoyishlarda, odatda, kim qanday vazifani qaysi muddatda bajarishi ko'rsatiladi. Harakat majhul fel shaklida ifodalanadi («amalga oshirilsin», «taminlansin», «yuklatilsin», «hisoblansin» va h.k.). bajaruvchilar – muassasa yoki uning tarkibiy qismlari (bo'limlari), mansabdor shaxslar (lavozimlari ko'rsatilgan holda) ko'pincha jo'nalish kelishigida qayd qilinadi.

Buyruqda ishning bajarilish muddati umumiy tarzda yoki har bir farmoyishda aniq ko'rsatilishi mumkin. Buyruq imzo chekilgandan so'ng kuchga kiradi. Lekin ayrim bandlarga oid farmoyishda kuchga kirish muddati aniq ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Buyruqning farmoyish qismi oxirida buyruqni nazorat qilish kimga yuklatilganligi ham qayd qilib qo'yiladi: «buyruq ijrosini nazorat qilish (lavozimi va familiyasi to'liq yoziladi) zimmasiga yuklatilsin». Ba'zi buyruqlarda shu buyruq munosabati bilan ilgari joriy yoki boshqa xil hujjat bekor qilinganligi ham ko'rsatib o'tiladi.

Kadrlarning shaxsiy tarkibiga oid buyruq yoki individual buyruqlar biror xodim ishga qabul qilinganda yoki bo'shatilganda, boshqa bo'limga o'tkazilganda, shuningdek, muayyan xodim mukofotlanganda, mehnat tatiliga chiqqanda va shu kabi hollarda beriladi. Bunday buyruqlar, odatda, bo'limlar rahbarlari tavsiyanomasi, shaxsiy arizalar va shu kabilar asosida tayyorlanadi. Ko'p korxonalarda kadrlarning shaxsiy tarkibiga oid buyruqlar maxsus blankalarda yoziladi.

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Qanday hujjatlar farmoyish hujjatlari deb deb yuritiladi?
3. Farmoyish hujjatlari turlarini sanang.
4. Farmoyish hujjat turiga xos buruqning tarkibiy qismi haqida gapiring.

1-topshiriq. Quyida berilgan buyruqning zaruriy qismlari asosida buyruq matnini shakllantiring. Unda «Amalga oshirilsin», «taminlansin», «yuklatilsin», «hisoblansin» kabi qolipli birikmalardan foydalaning

Buyruqning asosiy zaruriy qismlari:

1. Gerb, muassasaning ramziy belgisi (blanka qismlari).
2. Vazirlik va boshqarma nomi.
3. Muassasa xos raqami.
4. Hujjat shaklining xos raqami.
5. Muassasa nomi.
6. Sarlavhasi (mazmunidan kelib chiqib nomlanadi).
7. Sanasi.
8. Raqami (№).
9. Buyruq chiqqan joy nomi.
10. Hujjatning nomi (buyruq).
11. Buyruq matni (basharti ilovalari bo'lsa, qayd qilinadi).
12. Rahbar yoki o'rinbosar imzosi.

2-topshiriq. Berilgan namunalar asosida Kadrlar faoliyatiga oid shaxsiy buyruq namunasini shakllantiring

1-namuna

Namangan shoyi ishlab chiqarish birlashmasi

KADRLAR SHAXSIY TARKIBIGA OID

2019.20.05. № 108

Namangan sh.

BUYRUQ

Mehnat ta'tili berish haqida

Katta muhandis Bahriniso Karimovna G'ULOMOVAgA 2019.25.05 dan 24 ish kunidan iborat navbatdagi mehnat ta'tili BERILSIN. Asos: Tasdiqlangan mehnat ta'tili grafigi va B.K.G'ulo-mova arizasi.

**Namangan shoyi ishlab chiqarish birlashmasi
KADRLAR SHAXSIY TARKIBIGA OID**

2019.24.05. № 112

Namangan sh.

**BUYRUQ
Ishdan bo'shatish haqida**

Mehnatni ilmiy tashkil qilish bo'limi Ne'matovna SHAMSIYEVA O'zR MKning -moddasiga binoan, o'z xohishiga ko'ra, 2019.28.05 dan lavozimidan BO'SHATILSIN.

Bosh direktor (imzo) **L.K.To'xtasinov**
Imzolar:
Bo'lim boshlig'i
Bosh hisobchi

**Rozilik berdi:Kasaba uyushmasi qo'mitasi 5-yig'ilishi bayonnomasi
2019.23.05.**

? 3-topshiriq. Talabalarning o'zlashtirish darajasi masalasiga doir o'tkazilgan yig'ilishning buyruq loyihasini tayyorlang va yozma bayon eting

UYGA VAZIFA

- 1.Asosiy faoliyatga doir buyruq matnini shakllantirish.
2. Kadrlar shaxsiy tarkibiga oid buyruqdan ko'chirma tayyorlash.

📖 Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

✍️Mustaqil ish topshiriqlari:

- 1.Farmoyish hujjatlariga oid slayd-taqdimot tayyorlash va namoyish etish.

Sohaviy ma'lumot-axborot hujjatlari (8 soat)

REJA:

- 1.Ma'lumot-axborot hujjatlarining turlari.
- 2.Ma'lumot-axborot hujjatlarini yuritish tartibi va qo'llanish xususiyatlari.

Tayanch so'zlar: *Ma'lumot-axborot hujjatlari, sohalarda qo'llanishi, tarkibiy qism.*

Bilib oling!

Ma'lumot-axborot hujjatlarining turlari

Ma'lumot-axborot hujjatlari anchayin katta guruhni tashkil qiladi, ular ish yuritish jarayonida, ayniqsa, ko'p ishlatiladi. Bu guruh ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimai hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot kabi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

Ma'lumot-axborot hujjatlarini yuritish tartibi va qo'llanish xususiyatlari

Ariza. Muayyan muassasaga yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat. Ariza amaliyotda eng ko'p qo'llanadigan va keng tarqalgan ish qog'ozidir. Maktab o'quvchisi va talaba, menejer va fermer, muhandis va olim, tadbirkor va mansabdor shaxs – jamiyatning barcha a'zosi ariza yozishdan xoli emas. Ariza yozuvchilarning yoshi va lavozimi, ariza yo'llanayotgan muassasalar va idoralar g'oyat xilma-xildir. Arizalar ilmiy-tadqiqot muassasasi direktoriga, maktab direktoriga, oliy o'quv yurti rektoriga, korxona direktoriga, tuman rahbariyatiga – xullas, oddiy arizachining taklif, iltimos yoki shikoyatini ko'rib chiqib hal qila oladigan har qanday idora, har qanday boshliq nomiga yozilishi mumkin.

Hajmi, uslubi va turidan qat'i nazar, ariza o'zining umumiy zaruriy qismlariga ega va u ana shu qismlarning izchilligi asosida tuziladi.

Arizaning zaruriy qismlari:

1. Ariza yo'llangan muassasaning yoki mansabdor shaxsning nomi.
2. Ariza yozuvchining turar joyi, vazifasi, ismi, ota ismi va familiyasi.
3. Hujjatning nomi (Ariza).
4. Asosiy matn (taklif, iltimos, shikoyat).
5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar nomi (agar zarur deb topilsa).
6. Ariza yozuvchining imzosi, ismi va ota ismi bosh harflari, familiyasi.
7. Ariza yozilgan vaqt (yil, kun va oy).

Shuni eslatib o'tmoq joizki, arizaning zaruriy qismlari barcha arizalarda ham birday takrorlanavermaydi. Masalan, xodim o'zi ishlayotgan korxona yoki idora rahbariyatiga ariza yozganda, uning yashash joyi haqidagi ma'lumot zarur bo'lmaydi. Bunday hollarda xodim o'zi ishlaydigan bo'lim va lavozimini ko'rsatsa, kifoY. Shuningdek, ko'pchilik arizalar uchun ilovalarning ham hojati bo'lmaydi.

Ariza ham boshqa har qanday rasmiy hujjat kabi aniq va qisqa jumlar bilan tushunarli qilib yozilishi kerak. Hujjat tilining aniqligi, tushunarligi maqsadning tezroq amalga oshishiga xizmat qiladi.

Ariza, asosan, qo'lda yoziladi va mazmuni erkin bayon qilinadi. Mazmuni va uslubiga ko'ra arizalar bir xil emas: u bir necha so'zdan iborat bo'lishi, masalalar yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan xat tarzida bo'lishi ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan arizalar sodda va murakkab turlarga ajratiladi. murakkab ariza matni katta bo'lishi bilan birga, unga ilovalar qilinishi mumkin. Aksar hollarda arizalar shaxsiy xususiyatga egadir. shuningdek, xizmat arizalari ham bo'ladi.

Xizmat arizasi – fuqarolar yoki tashkilotlarning o'z huquqlarini amalga oshirish yoki manfaatlarini himoya qilish yuzasidan yozma axborotlaridir. Da'vo arizalari ana shunday arizalardandir. iltimos va shikoyat mazmunidagi arizalar taklif mazmunini aks ettiruvchi arizalarga hamda da'vo arizalariga nisbatan ko'p qo'llanadi.

Bayonnoma. Turli yig'ilish, kengash va boshqa tur anjumanlarning borishini, majlis qatnashchilarining chiqishlari va ular qabul qilgan qarorlarni aniq, sqiq holda qayd qiluvchi rasmiy hujjat. U voqelikning o'rni, vaqti va holati haqida ma'lumot berish bilan birgalikda, qarorlarning to'g'ri qabul qilinganligini tekshirish va ularning bajarilishini nazorat qilishga imkon beradi. Doimiy ish ko'ruvchi organlar (ilmiy kengash, hayot va boshqalar), shuningdek, vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar (konferensiyalar, yig'ilishlar, anjumanlar, komissiyalar) faoliyatlarida, albatta, bayonnoma yozilishi kerak. Bayonnomaning yozishni tashkil qilish kotibning asosiy vazifalaridan biridir. bayonnoma turli organlarning doimiy kotiblari tomonidan tuziladi va rasmiylashtiriladi. Vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar majlislarida esa yig'ilish jarayonida saylangan kotib aynan shu ishni bajaradi. Bayonnomada o'z aksini topgan axborotlarning aniqligi uchun butun mas'uliyat va javobgarlik majlis raisi va kotibi zimmasiga yuklatiladi.

Bayonnoma yozib olinishiga ko'ra, qisqa, to'liq, stenografik, fonografik, konspektiv shakllarda bo'lishi mumkin.

Qisqa bayonnomada faqatgina kun tartibi, ma'ruzachi va muzokarada qatnashuvchilar familiyasi va qabul qilingan qaror ko'rsatiladi. Ularda ma'ruzalar mazmuni batafsil bayon qilinmaydi. Bunday bayonnomalarda masalaning muhokama qilinishi haqida to'liq tasavvur bera olmaydi. Shu nuqtai nazardan yig'ilishda so'zga chiqqan barcha qatnashchilarning bayon qilgan fikr va mulohazalarini qamrab olgan to'liq majlis bayonnomasi afzaldir. Majlis bayonnomasining to'liq shakli faqat yig'ilish xususida emas, balki o'sha jamoaning faoliyati to'g'risida ham fikr yuritishga imkoniyat beradi.

Yig'ilish stenografiya usulida (stenografik) yoki magnitofon yordamida yozib olinayotgan (fonografik) bo'lsa, qisqa bayonnoma tuzilib, stenogramma raisi va kotib tomonidan imzolandi va asosiy bayonnomaga ilova qilinadi.

Bayonnomaning asosiy zaruriy qismlari:

Muassasa nomi.

2. Sarlavha (bamaslahat ish ko'ruvchi organ yoki yig'ilishning nomi).

3. Hujjatning nomi (bayonnoma).

4. Yig'ilish sanasi.

5. Shartli raqami.

6. Yig'ilish joyi.

7. Tasdiqlash ustxati (agar bayonnoma tasdiqlanishi zarur bo'lsa).

8. Yig'ilish raisi va kotibining familiyasi.

9. Matn:

a) qatnashuvchilar ro'yxati yoki soni;

b) kun tartibi;

v) eshitildi;

g) so'zga chiqdilar;

d) qaror qilindi.

10. Ilovalar (agar ular mavjud bo'lsa).

11. Imzolar.

Bayonnomani tuzishda ularning huquqiy jihatdan to'laqlonliligini ta'minlash kerak. Buning uchun bayonnomada barcha asosiy zaruriy qismlar mavjud bo'lishi, ular to'g'ri rasmiylashtirilishi lozim.

Doimiy maslahat organi yig'ilishining bayonnomasida yig'ilishda ishtirok etuvchilar soni ko'rsatilishi juda muhimdir, chunki bu huquqiy ahamiyatga ega. majlis qarorlarini qabul qilish va uning qonuniy bo'lishi uchun ishtirokchilarning nizom bo'yicha yetarli ekanligi (kvorum) asosiy shart hisoblanadi.

Ma'muriy idoralarda bayonnoma umumiy yoki maxsus bosma ish qog'ozlarida rasmiylashtiriladi. Bayonnoma bir necha sahifadan iborat bo'lsa, faqat birinchi sahifa bosma ish qog'ozida, qolgan betlari esa oddiy qog'ozda yoziladi.

Yig'ilish o'tkazilgan kun bayonnomaning sanasi hisoblanadi. Muntazam ish ko'ruvchi organlar bayonnomasining tartib raqami kalendar yili bo'yicha izchil davom etadi.

Kun tartibidagi masalalarni bayon qilishda ma'ruzachining ismi, familiyasi, lavozimini alohida jumla bilan yozish maqsadga muvofiqdir.

Ba'zan kun tartibining oxirgi qismida «turli masalalar» sarlavhasi bilan alohida qism beriladiki, bu maqsadga muvofiq emas, chunki kun tartibidagi har bir masala aniq va ravshan bo'lishi lozim.

Matnning asosiy qismi kun tartibi masalalariga muvofiq joylashadi. Har bir bo'lim uch qismdan iborat bo'ladi: eshitildi, so'zga chiqdilar, qaror qilindi. Bu so'zlar bosh (katta) harflar bilan yoziladi. Agar kun tartibida ikki yoki undan ortiq masala ko'riladigan bo'lsa, «Eshitildi» so'zidan oldin kun tartibidagi masalalarning raqami qo'yiladi, so'zdan keyin esa ikki nuqta qo'yilib, yangi satrdan ma'ruzachining ismi, familiyasi bosh kelishikda yoziladi. Familiyadan so'ng tire qo'yilib, ma'ruza yoki xabarning qisqacha mazmuni bayon qilinadi. Agar ma'ruza matni tayyor holda bo'lsa, tiredan keyin «matn ilova qilinadi» deb yozib qo'yiladi.

«So'zga chiqdilar» birikmasi ham aynan shu shaklda yoziladi. Zaruriyat bo'lganda, qavs ichida har bir so'zlovchining ish joyi va lavozimi ko'rsatiladi. masalan: so'zga chiqdilar: A.Rahimov (maktab direktori) – ...

Majlisda berilgan savollar ham bayonnomada yoziladi. Ma'ruzachiga savollar va ularga beriladigan javoblar «so'zga chiqdilar» bo'limiga kiritiladi va ko'rsatilgan tartibda rasmiylashtiriladi («savol» va «javob» so'zlari o'rnida so'rovchining ismi, otasining bosh harflari va familiyasi; javob beruvchining ismi, otasining bosh harflari va familiyasi esa faqat savolga ma'ruzachining o'zi javob bermagan hollardagina ko'rsatiladi).

Matnning uchinchi qismida muhokama etilgan masala bo'yicha qaror qabul qilinadi. «Qaror qilindi» birikmasi ham bosh harflar bilan yoziladi.

Kun tartibidagi har bir masala yuzasidan alohida-alohida «eshitildi», «so'zga chiqdilar», «qaror qilindi» sarlavhalari qo'yiladi va so'zlovchilar nutqining qisqacha mazmuni, qabul qilingan qaror rasmiylashtiriladi.

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Qanday hujjatlarga ma'lumot-axborot hujjatlari deb aytiladi?
2. Ma'lumot-axborot hujjatlarini sanang?
3. Ma'lumot-axborot hujjat turiga xos arizaning tarkibiy qismi haqida gapiring.
4. Ma'lumot-axborot hujjat turiga xos bayonnomaning tarkibiy qismi haqida gapiring.

1-topshiriq. Berilgan namunalarni o'rganib chiqing va talabalar yig'ilishi bo'yicha bayonnomadan ko'chirma tayyorlang

Bayonnomadan ko'chirma

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
Ilmiy Kengashi yig'ilishining 17-raqamli

BAYONNOMASIDAN KO'CHIRMA

2019.10.10

Toshkent shahri

KUN TARTIBI:

1. «Xalqaro terminelementlarning izohli illyustrativ lug'ati» kitobini nashrga tavsiya etish. A. Madvaliyev axboroti.

ESHITILDI:

A. Madvaliyev – Ilmiy kengash a'zolarini «Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lug'ati» bilan batafsil tanishtirdi. Ushbu lug'at 1000 dan ortiq terminelementni qamraganligi, ularning har biri hozirgi kun talabi darajasida izohlanganligini ko'rsatib o'tdi.

QAROR QILINDI:

1. «Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lug'ati» nashrga tavsiya etilsin.
2. Mas'ul muharrir etib filologiya fanlari doktori N.Mahmudov tasdiqlansin.

Rais _____ (imzo)

I.O.Familiyasi

Kotib _____ (imzo)

I.O.Familiyasi

2-topshiriq. Quyida berilgan ariza namunasini o'rganib chiqing va "Talabani qayta topshirishi", "Talabani yotoqxonadan joy berishlarini so'rashi", "Darslardan ruxsat olishi", "Talabani talabalik guvohnomasini yo'qotganligi" mavzusida ariza matnlarini shakllantirib yozing

Toshkent shahar Uchtepa
tumani Ichki ishlar
bo'limi boshlig'iga
Toshkent shahar
Mevazor ko'chasi
20-uyda yashovchi
Olimjon Rahimovdan

ARIZA

Men 2019-yil 14-avgust kuni 11-yo'nalishda qatnaydigan avtobusda ketayotib, Uchtepa tuman Ichki ishlar bo'limi tomonidan 2011-yilda berilgan pasportimni yo'qotdim. Menga yangi pasport berishingizni so'rayman.

2019.20.09 (imzo) O.Rahimov

3-topshiriq. Yuqorida o‘zingiz tuzgan va quyida berilgan ariza namunalari asosida arizaning zaruriy qismlarini yozma belgilang

1-Namuna

Toshkent shahar Shayxontohur
tumani MTB tasarrufidagi
384-maktabgacha ta’lim
muassasasi rahbari
Marg‘uba Rustamovaga
Ogahiy ko‘chasi 42-uyda yashovchi
K.I.Alimovdan

ARIZA

Qizim – Sevinch Nodirovani 20-avgustdan 384-maktabgacha ta’lim muassasasiga qabul
qilishingizni so‘rayman.

- Ilova: 1. Tuman MTBning 2019-yil 20-avgustdagi yo‘llanmasi.
2. Maoshim haqidagi ma’lumotnoma.
3. Tug‘ilganlik guvohnomasidan ko‘chirma.
4. Tibbiyot ma’lumotnomasi.

2019.10.08

(imzo)

(K.I.Alimov)

2-Namuna

Toshkent farmatsevtika instituti
sanoat farmatsiyasi fakultetining
dekani ga
Toshket shahar Uyg‘ur ko‘chasi
156-uyda yashovchi Xolida
Safarovadan

ARIZA

Meni fakultetga kotiba vazifasiga ishga qabul qilishingizni so‘rayman.

Arizaga o‘rta ma’lumot va maxsus ish yurituvchilik kursini tugatganlik to‘g‘risidagi
guvohnomalarni ilova qilaman.

2019.02.02 (imzo) X. Safarova

UYGA VAZIFA

1. Talabalar yozishi mumkin bo'lgan ariza namunalaridan 2ta tayyorlang.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Ma'lumot-axborot hujjatlari bo'yicha slayd-taqdimot tayyorlang va namoyish eting.

Sohaviy xizmat yozishmalari (8 soat)

REJA:

1. Xizmat yozishmalarining turlari, sohalarda qo'llanish xususiyatlari.
2. Adres va taklifnoma hujjatlarning mohiyati va turlari.
3. Telegramma va telefonogramma tushunchalari.
4. Xatlarning turlari va mazmuni.

Tayanch iboralar: **adres, taklifnoma, telegramma, telefonogramma, ma'lumot, yozishma, yozuv, jo'natma, namuna, rasmiy xat.**

Bilib oling!

Adres va taklifnoma hujjatlarning mohiyati va turlari

Xizmat yozishmalari mazmunan xilma-xil bo'ladi. Ularda muassasa faoliyatining turli masalalari bilan bog'liq talab, iltimos, taklif, kafolat kabilar aks ettiriladi. Bu ma'noda-xizmat yozishmalari hujjatlarning yuqorida ko'rsatilgan guruhlari bilan uzviy aloqadordir. Shularni hisobga olib, xizmat yozishmalari hozirgi zamon hujjatshunosligida mazkur guruhlardan keyin alohida guruh sifatida tasniflangan va bu mantiqan o'rinli. Har qanday yozishmada, umuman ko'p hujjatda adres yozishga to'g'ri keladi. Adres aksariyat hujjatlarning tarkibiy qismi-rekvizitidir.

Adres. Pochta jo'natmalari (xat-xabar, buyum va pul jo'natmalari kabilar) ustidagi yozuv bo'lib, unda jo'natma etib borish zarur bo'lgan joy (qaerga), uni oluvchi shaxs yoki muassasa

(kimga) nomi va jo'natuvchi haqidagi ma'lumotlar (jo'natuvchi adresi) ko'rsatiladi. Kishi adres yozish bilan bolalikdanoq tanishadi, chunki uyiga xat yoki boshqa pochta jo'natmalari kelganda, ular ustidagi yozuvga ko'zi tushadi, o'quvchilik yillarida esa do'stlari yoki qarindosh-urug'lari bilan xat yozishadi, ulardan turli xil jo'natmalar oladi va o'zi yuboradi. Ana shunda adres yozishni, ya'ni xatjild (konvert) yoki boshqa jo'natmalar ustiga ular etib boradigan joyning va oluvchining nomini, shuningdek o'zi haqidagi ayni shunday ma'lumotlarni yozishni o'rganadi. Buning ustiga, xatjildlar ustidagi yo'naltiruvchi yozuv va belgilar ham adres yozuvchining ishini engillashtiradi. **Adres** so'zi rus tilida faqat jo'natmalar ustidagi yozuvnigina ifodalab qolmay, shaxsning yashash joyi hamda muassasaning o'rnatilgan joyini, shuningdek biron shaxsni tabriklab yozilgan matnni ham ifodalaydi. Shuning uchun o'zbek tilida bu ma'nolarni farqlash uchun adres so'zi bilan bir qatorda tegishli ravishda manzil, turar joy, makon, tabriknoma so'zlarini qo'llash maqsadga muvofiq. Xat-xabar va boshqa jo'natmalarni tegishli joyga va egasiga tezroq hamda adashmay etkazib berishda adresni to'g'ri, aniq yozishning ahamiyati kattadir. Shu jihatdan rasmiy ish yuritishda, umuman turmushda pochta jo'natmalarga adres yozish muhim o'rin tutadi. Xatlarni ko'rsatilgan manzillarga tezroq etkazib berishni osonlashtirish maqsadida sobiq Ittifoq Aloqa vazirligi xat saralash avtomatlarini joriy etgan. Jo'natmalarni muayyan adreslarga ajratish har bir aloqa bo'limiga tegishli bo'lgan shartli raqamlar (indekslar) asosida amalga oshiriladi. O'sha paytlarda joriy etilgan ushbu indeks tizimi, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mavjudligi, hali O'zbekiston Respublikasi uchun maxsus indeks tizimi yaratilmaganligi sababli, hozirgacha amal qilib kelmoqda. Shartli raqamlar xatjild chap tomonining pastki qismida ko'rsatilgan katakchalarga yoziladi. Xat-xabardan boshqa pochta jo'natmalari (bog'lamli yuklar, tugunlar, qimmatdor xatlar, buyum yoki pul jo'natmalar)ga aloqa bo'limi shartli raqamlari adresdan oldin oddiy raqamlar bilan yozilishi kerak. Pochta adresi, aloqa vazirligi yo'riqnomasiga muvofiq quyidagi ko'rinishda bo'ladi: viloyat, Respublika ahamiyatidagi shaharlarga yuborilayotgan pochta jo'natmalarida shartli raqam yozilgandan so'ng, avvalo shahar nomi, keyin xat-xabarni etkazib beruvchi aloqa bo'limi (raqami yoki nomi) ko'rsatiladi. Bulardan keyin ko'cha nomi, uy va xonadon raqami va nihoyat, oluvchining ismi, ota ismi va familiyasi yoziladi. Xatjildning quyi qismida esa jo'natuvchining adresi bosh kelishikda rasmiylashtiriladi. Respublika, viloyat ahamiyatida bo'lmagan yoki markaz hisoblanmagan shaharlar hamda qishloq joylariga yuboriladigan pochta jo'natmalariga avval viloyat yoki aholi yashaydigan manzillar, aloqa bo'limi raqami yoziladi. Keyin ko'cha nomi, uy va xonadon raqamlari, oluvchi shaxs yoki muassasaning nomi ko'rsatiladi. Ko'pincha qishloq joylardagi ko'cha nomlarini eslash qiyin bo'ladi. Bunday paytlarda muassasaning nomini ko'rsatish adresni aniqlashda yordam beradi. Jo'natuvchi ba'zan xat-xabarni aniq adressiz, talab qilib olinadigan tarzda yuborishi mumkin. Bu xilda xat jo'natish usuli oluvchi biron-bir aholi yashaydigan manzilda muqim yashamasa, ma'lum ish bilan vaqtincha turgan bo'lsa yoki ushbu xat-xabarni boshqalarga oshkor qilmaslik xohishi bo'lgan hollarda qo'llanadi. Bunda muayyan shaharning yoki aholi yashaydigan manzilning nomi yozilib, aloqa bo'limi raqami ko'rsatiladi va oluvchining ismi, otasining ismi, familiyasi to'liq yoziladi. Shahar nomi ko'rsatilgandan keyin «Talab qilib olinadi» deb, agar xat respublikadan tashqariga jo'natilsa – «Do vostrebovaniya» deb yoziladi. Pochta jo'natmalarida, adres ma'lumotlaridan tashqari, zaruriy hollarda yuqori chap yoki o'ng burchagiga qo'shimcha belgilar qo'yiladi. Xatning yoki buyumning jo'natish usuli («avia», «shoshilinch» kabi) yoki turi («oddiy», «buyurtma», «qimmatdor» kabi) haqidagi belgilar shu jumladandir. Hujjat (xat yoki boshqa buyumlar) oluvchilarning pochta adresi, yuqorida ko'rib o'tilgandek, pochta jo'natmalari adresi kabi yoziladi.

Taklifnoma - biror bir tantanali tadbirga taklif etish uchun qo'llaniladigan yozma axborot.

Taklifnomaning zaruriy qismlari:

1. Nomi (Taklifnoma).
2. Matni: a) taklifnoma turiga qarab: taklif qilinayotgan shaxsning familiyasi yoki ismi va otasining ismi ; b) taklif qiluvchi muassasaning nomi ; v) qanday tadbirga taklif qilinayotganligi.
3. Tadbirning o'tkazilishi sanasi va vaqti.
4. O'tkazilish joyi.

5. Imzo (tadbirni tashkil etgan tashkilotning nomi), Tadbir bir necha tashkilotlar tomonidan uyushtirilsa, taklif qiluvchilar nomi matnda alohida-alohida ko'rsatiladi, lekin taklifnoma so'ngida imzo o'rnida tadbirni tashkil etuvchilarni ko'rsatish shart emas. Taklifnomalarda tadbirning kun tartibi yoki dasturi ham berilishi mumkin. Taklifnomalar yozuv mashinkasida yoki bosmaxonada ko'p nusxada tayyorlanadi. Taklif qilinuvchining ismi familiyasi taklifnoma turiga qarab qo'yiladi. Rasmiy taklifnomalarda ismi va otasining ismi, familiyaning o'zi ("Nozima Murodova"), to'y taklifnomalarida taklif qilinuvchiga yaqinlik munosabatidan kelib chiqib, ismining o'zi ("Rahimjon aka", "Saidburxon aka") yoki unga hurmatlovchi so'zlar, unvonlar qo'shib ("Domla Azizxon aka", "Professor Rustamjon aka") yozilishi mumkin. Taklifnomalar qanday tadbirga mo'ljallanganligiga ko'ra shakli va badiiy bezatilishi jihatidan turlicha tayyorlanadi. Taklifnomalar matni asosan 3-shaxs tilidan yoziladi va "...taklif qiladi" yoki "... Taklif etadilar" tarzida tugallanadi.

Telegramma va telefonagramma tushunchalari

Telegramma - muhim xabarning telegraf orqali berilgan nihoyatda qisqa shakli. U bir muassasadan (yoki shaxsdan) ikkinchisiga yo'llangan rasmiy hujjat hisoblanadi. Xizmat yozishmalarining boshqa turlari belgilangan manzilga xabarni o'z vaqtida yetkazilishini ta'minlay olmasa, uni zudlik bilan yetkazish uchun telegrafdan foydalaniladi. Telegraf yozishmalari faqat turli shahar yoki aholi yashaydigan joylardagi muassasa, shuningdek, shaxslar orasida bo'ladi. Telegrammaning boshqa ish qog'ozlaridan farqi uning o'ziga xos ixchamligi va qisqaligidir. Xizmat telegrammalari ikki nusxada tayyorlanadi. Birinchi nusxa jo'natish uchun aloqa bo'limiga topshiriladi, ikkinchi nusxa esa korxonaning o'zida saqlash uchun qoldiriladi. Telegramma, qoidaga binoan, maxsus bosma ish qog'ozlarida rasmiylashtiriladi. Telegramma jo'natuvchining adresi, mansabdor shaxsning imzosi va sana kichik harflar bilan yoziladi. Qo'lda yozilganda, harflar yirikyirik, so'zlar orasi esa aniq va ravshan bo'lishi kerak. Telegramma bosma ish qog'ozining yoki oq qog'ozning faqat bir tomoniga yoziladi. Telegramma matni «telegraf uslubi» deb yuritiluvchi qisqa va siqiq uslubda yoziladi. Xabarni bayon qilishda ixcham so'zlarni tanlash, qisqartmalardan unumli foydalanish lozim. Til birliklarini tejash telegraf uslubining eng asosiy talablaridan biridir.

Telegrammaning zaruriy qismlari:

1. Hujjatning nomi (Telegramma).
2. Turi haqidagi belgi (hukumat telegrammalari, xalqaro telegrammalar, shoshilinch va oddiy telegrammalar).
3. Telegramma etib borishi zarur bo'lgan joy adresi, uni oladigan shaxsning ismi va familiyasi.
4. Matn.
5. Jo'natuvchi muassasaning qisqacha nomi va matnini imzolagan mansabdor shaxsning familiyasi (imzo emas).
6. Xabar jo'natuvchining adresi.
7. Matn kimning nomidan jo'natilayotgan bo'lsa, o'sha shaxsning imzosi.
8. Muhr.
9. Sana.

Telegrammaning matni adresdan ajralib turishi kerak. Telegrammalardan shaxsiy maqsadlarda ham keng foydalaniladi. Ular tuzilishiga ko'ra xizmat telegrammalaridan keskin farq qilmaydi. Telegrammaning har bir so'zi uchun pul to'lanadi, narxi uning turiga va so'zlar miqdoriga bog'liq. Zudlik, tezkorlik talab qilinadigan barcha vaziyatlarda xatlar allaqachon o'z o'rnini telegrammalarga, telegrammalar esa fakslarga bo'shatib bermoqda. Bugungi kunda buyruqlar, farmoyishlar shoshilinch xatlar, arizalar va boshqalar, telegraf yoki faks orqali yo'llanmoqda. Telegrammani ko'zlangan manzilga tezroq etkazish uchun unda aloqa bo'limining tartib raqamini ko'rsatish shart. Adresni mustaqil holda qisqartirish mumkin emas. Yuqori davlat hokimiyati organlariga telegramma yo'llanganda, faqat ularning nomi ko'rsatilib, pochta manzillari ko'rsatilmaydi.

Telefonogramma - shoshilinch xabarning matnini belgilangan joyga telyefon orqali etkazishdir. Telyefon vositasida bo'ladigan bunday muloqat rasmiy hujjat sifatida qabul qilinadi va ish qog'ozining bir turi hisoblanadi. Xizmat muomalasining bu turi ko'pincha bir shahar yoki tumanda joylashgan muassasalar o'rtasida qo'llaniladi. Har qanday telefonogramma bir nusxada tayyorlanib, rahbar yoki mas'ul shaxs tomonidan imzolanadi, odatda, tayyor matn asosida etkaziladi. Telyefonga chaqirilgan kishi telefonogramma berilishi haqida ogoh etilishi va u qabul qilishga tayyor bo'lgach, matn qabul qiluvchi uni yozishga ulguradigan sur'atda bayon qilishi kerak. Matn bayon qilingach, qabul qiluvchi etkazuvchiga yozib olingan matnni qayta o'qib eshitirishi kerak. Har ikki tomon telefonogramma matni to'g'ri qabul qilinganligiga ishonch qilgach, qabul qiluvchi telefonogramma berilish vaqti va sanasini, shuningdek etkazuvchining lavozimi, ismi va familiyasini ko'rsatishi shart. Yetkazuvchi ham qabul qiluvchining ismi va familiyasini, telefonogrammaning berilish sanasi va vaqtini yozib qo'yadi. Telefonogramma qabul qiluvchi, qabul qilingan xabar kimga tegishli bo'lsa, uni telefonogramma mazmuni bilan tanishtirishi kerak.

Telefonogrammaning asosiy zaruriy qismlari:

1. Adres.
2. Hujjatni yo'llovchi muassasaning nomi.
3. Telefonogramma etkazuvchi va qabul qiluvchining lavozimi, ismi, familiyasi, telyefon raqamlari.
4. Qabul qilish vaqti.
5. Nomi.
6. Tartib raqami.
7. Sana.
8. Matn.
9. Imzo chekkan shaxs.

Xatlarning turlari va mazmuni

Xatlar - muassasalar orasida xizmat aloqalarini amalga oshiruvchi asosiy hujjatdir. Xat orqali bajariladigan masalalar ko'lamini keng bo'lib, bunday yozishmalar vositasida turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushuntirishlar, xabarlar, takliflar, iltimoslar, kafolatlar beriladi yoki qabul qilinadi. Mazmun jihatdan turlicha bo'lgan bunday hujjatlar umumlashtirilgan holda xizmat xatlari deb yuritiladi. **Xatlarni bajaradigan vazifasiga qarab quyidagi turlariga bo'lish mumkin:** 1) javob xatni talab qiluvchi xatlar (da'vo xatlar, so'rov xatlar, iltimos xatlar) 2) javob xatni talab qilmaydigan xatlar (ilova xat, tasdiq xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat va boshqalar). Ushbu xatlar ma'lum bir maqsadda yoziladi, masalan, kafolat xatlarda kafolat berish ifodalansa, ilova xatlarda xatga ilova qilinayotgan hujjatlar haqida axborot beriladi. Xizmat xatlari odatda xatlar uchun tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi. Xat oddiy qog'oz varaqqa yozilsa, uning chap tomonidagi yuqori burchagiga xat jo'natayotgan muassasa nomi ko'rsatilgan to'rtburchak muhr qo'yiladi.

Xizmat xatlari quyidagi zaruriy qismlarni o'z ichiga oladi:

1. O'zR gerbi.
2. Muassasaning ramziy belgi (emblema)si.
3. Mukofotlar.
4. Vazirlik, boshqarma ismi.
5. Tashkilot nomi.
6. Bo'linma nomi.
7. Tasniflagich bo'yicha hujjatning xos raqami.
8. Muassasaning xos raqami.
9. Pochta, telegraf adresi, bankdagi hisob-kitob raqami.
10. Sana.
11. Shartli raqam (indeks).
12. Kelgan hujjat shartli raqami.
13. Hujjatning kelish sanasi.

14. Hujjat jo‘natiladigan adres (xatni oluvchi muassasaning nomi).
15. Munosabat belgisi (rezolyustiya).
16. Nazorat haqida belgi.
17. Matn sarlavhasi (xatning qisqcha mazmuni).
18. Matn
19. Ilovalar haqida belgi.
20. Imzo.
21. Rozilik belgisi (viza).
22. Kelishuv haqida belgi.
23. Bajaruvchi haqida belgi va uning telyefon raqami.
24. Bajarganlik haqida belgi.

Xizmat xatlari imkoni boricha qisqa bo‘lishi, biroq bu qisqalik uning aniq va ravshanligiga ta’sir etmasligi kerak. Qoidaga ko‘ra, xizmat xatlari bir betdan oshmasligi lozim. Faqat juda muhim masalalar yozilgan, birmuncha mufassal bayon talab qiluvchi xatlarga istisno tariqasida uch betgacha bo‘lishi mumkin. Rasmiy xatlarni tuzuvchi shaxs ma’lum malakaga ega bo‘lishi kerak. Rasmiy xatlarni to‘g‘ri va tez tuzish, avvalo, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, shuningdek zamonaviy rasmiy uslubni va unga qo‘yiladigan talablarni bilishni taqozo etadi. Ushbu talablarni bajarmaslik, birinchidan, xatlar bilan ishlashni qiyinlashtiradi, ikkinchidan, ularning huquqiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotadi. Rasmiy xatlar matnida ikki xil mazmunda tushuniladigan jumlar bo‘lmasligi uchun ko‘chma ma’nodagi so‘z va iboralarni qo‘llashda ehtiyotkorlik, sinchkovlik talab etiladi. Rasmiy xatlar tilida aniqlik va qisqalik asosiy mezon hisoblanadi. Bunday xatlar tili va uslubi qonunlar tiliga qo‘yiladigan talablar darajasida bo‘lishi zarur. Xizmat xatlari ikki nusxada yoziladi va imzolanadi. Birinchi nusxa jo‘natilib, ikkinchi nusxa muassasaning o‘zida saqlanadi. Agar xat ikki va undan ortiq joyga yo‘llansa, xat jo‘natilayotgan asosiy muassasa yoki rahbar xodimning nomidan so‘ng boshqalari beriladi. Birgina hujjatda uni oluvchilarning nomi to‘rttadan oshmasligi kerak. Xizmat xatlari, odatda, muassasa nomiga yuboriladi. Faqat masalaning hal qilinishi bevosita rahbarga bog‘liq bo‘lsa, xat rahbar nomiga jo‘natilishi mumkin. Xizmat xatlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, ularning nomi (kafolat xati, ilova xat, taklif xat, so‘rov va boshqalar) yozilmaydi. Ularning qanday xat ekanligi matn mazmunidan bilinib turadi.

❖ Mavzu bo‘yicha nazorat savollari

1. Xizmat yozishmalari to‘g‘risida tushuncha.
2. Adres mazmuni va zaruriy qismlari.
3. Telegramma, telefonogramma mazmuni va zaruriy qismlari haqida gapiring.
4. Xatlarning mazmuni va mohiyati haqida gapiring.
5. Taklifnoma nechanchi shaxs tildan yoziladi va unda fikr qanday birikmalar asosida tugatiladi?
6. Ba’zi taklifnomalarda qo‘llaniladigan “*Lutfan taklif etamiz*” birikmasining qo‘llanilishiga munosabatingiz qanday.

1-topshiriq. Berilgan namuna asosida manzil matni mazmunini shakllantirib yozing va zaruriy qismlarini ko‘rsating

Kimga

Rahim Islomovich Aliyevga

*Aloqa bo'limi shartli raqami va
jo'natuvchi manzili*

103046

*(qabul qiluvchi
aloqa bo'limi)*

100198 Toshkent shahri, 5-Qo'yliq
dahasi, 42-uy, 14-xonadon
Mahmud Sobirovich Karimov

Eslab qoling!

Pochta jo'natmalarida, manzil ma'lumotlaridan tashqari, zaruriy hollarda yuqori chap yoki o'ng burchagiga qo'shimcha belgilar qo'yiladi. Xatning yoki buyumning jo'natish usuli («avia», «shoshilinch» kabi) yoki turi («oddiy», «buyurtma», «qimmatdor» kabi) haqidagi belgilar shu jumladandir. Shuningdek, jo'natuvchi tashkilotning manzili jo'natmalarga qo'lda yozilmasdan, tashkilot tomonidan tayyorlangan, uning to'liq nomi va manzili aks ettirilgan maxsus muhr bosish orqali ko'rsatilishini ham yodda tutmoq kerak.

Xatlar yo'llanayotgan aniq shaxslar esa jo'nalish kelishigida yoziladi (familiya ko'rsatilmasligi ham mumkin). Masalan:

*«Toshkent truba zavodi» qo'shma
korxonasi Reja-iqtisod bo'limi boshlig'iga*

Agar oluvchining ismi, otasmi ham aniq bo'lsa, familiya oldidan ularning bosh harflari yoziladi. Masalan:

*Parkent tumani matlubot jamiyati ulgurji va chakana
savdo ochiq aksiyadorlik jamiyati boshqaruvining raisi
S.M.Sharipovga*

2-topshiriq. Berilgan namuna asosida talifnoma (to'y, tug'ilgan kun, yodnoma tadbiri, talabalar tadbirlari) matni mazmunini shakllantirib yozing va zaruriy qismlarini ko'rsating

Namuna

TAKLIFNOMA

Muhtaram (a) _____

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Sizni ulug' o'zbek adibi ABDULLA QODIRIY tug'ilganining 125 yilligiga bag'ishlangan ilmiy anjumanga taklif etadi.

Ilmiy anjuman shu yil 12-yanvar ertalab soat 10.00 da O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining majlislar zalida boshlanadi (Shahrisabz tor ko'chasi, 5-uy, 2-qavat).

Oilaga e'tibor – o'zligimizga e'tibor
Muhtaram(a) _____!
Sizni 2019 yil 28 yanvar soat 14.00 da Chilonzor
tumani 16-mavzesida bo'lib o'tadigan
«Oila – sog'lom avlod beshigi»
nomli davra suhbatiga taklif etamiz.
Tadbir dasturi

1. Kirish so'zi. Sog'lom muhit – sog'lom avlod.

Toshkent shahar Chilonzor tumani hokimi o'rinbosari, xotin-qizlar qo'mitasi raisi, p.f.n. M.A.Sodiqova.

2. Mehr sarchashmasi – oila.

«Oila» ilmiy-amaliy tadqiqot markazi katta ilmiy xodimi, f.-m.f.n. M. Iminova.

Manzil: Chilonzor tumani

16-mavzesi, 164-maktab binosi.

3-topshiriq. Berilgan namunalar asosida telegramma matni mazmunini shakllantirib yozing va zaruriy qismlarini ko'rsating

TELEGRAMMA

KATTAQO'RG'ON BOG'KO'CHA 25 PAXTA ZAVODI
KARIMOVGA TEZDA BESH VAGON PAXTA TOLASI
JO'NATING SHARTNOMA HISOBRAQAMI
1356 «O'ZPAXTASANOAT» UYUSHMASI SALIMOV 162
100160 Toshkent Shota Rustaveli 5
«O'zpaxtasanoat» uyushmasi
rais Salimov
2014.02.04.
muhr

Namuna

TELEGRAMMA

FARG'ONA 12 KATTABOG' 18
SALIMOVGA YIGIRMA OLTINCHI DEKABRDA 123 REYS BILAN UCHAMAN KUTIB OLING SAYYORA
100187 Toshkent 187 Sadaf ko'chasi 4-uy

4-topshiriq. Berilgan namunalar asosida telefonogramma matni mazmunini shakllantirib yozing va zaruriy qismlarini ko'rsating

TELEFONOGRAMMA

2014.29.09. Toshkent № 16

2014-yil 12-sentabr kuni soat 15.30 da Yashnobod tumani hokimligining majlislar zalida qishki mavsumga tayyorgarlik masalasi bo'yicha yig'ilish bo'ladi. Yig'ilishda korxona rahbari va kasaba uyushmasi tashkiloti raisi qatnashishi shart.

Yashnobod tumani hokimligi
kotibi

L.K.Soliyev

5-topshiriq. Berilgan shakl namunasi asosida telefonogramma matni mazmunini shakllantirib yozing va zaruriy qismlarini ko'rsating

Namuna

Kimga: _____
(yo'llovchi tashkilot)

Telefonogramma yetkazuvchi

(lavozimi, ismi, familiyasi)

Qabul qiluvchi

(lavozimi, ismi, familiyasi)

Tel.: _____
(qabul qilingan vaqti)

TELEFONOGRAMMA

Sana: _____

Joyi: _____

Matn _____

Imzo

6-topshiriq. Berilgan namunalar asosida “Xizmat xatlari”dan da’vo, so’rov, iltimos xatlaridan namunalar tayyorlang va zaruriy qismlarini belgilang

Namuna 1.

Tovar yetkazib berish
kechiktirilganligi uchun
jarima to’lash haqida

DA’VO

_____dagi _____raqamli shartnomaga binoan

(sana)

Siz _____ga bahosi _____bo’lgan

(tashkilot, firma nomi)

(so’m so’z bilan)

_____dona _____yetkazib berishingiz kerak edi.

(tovar nomi)

Biroq ko’rsatilgan shartnomaning shartlari buzilgan holda tovar _____kun kechikib yetkazib berildi (shu kungacha yetkazib berilmadi).

Shartnomaning _____bandiga muvofiq, firma muddatida yetkazib berilmagan _____so’mlik tovar bahosidan _____% miqdorda Sizning hisobingizga _____so’m jarima yozdi.

Ko’rsatilgan jarima summasini 30 kunlik muddatda bizning _____hisobraqamimizga o’tkazishingizni so’rayman. Mazkur summa belgilangan muddatda to’lanmsa, ish xo’jalik sudiga oshiriladi.

Firma direktori _____I.O.Fozilov

(imzo)

Namuna 2

TALABNOMA

(lizing shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish, asosiy qarz va unga hisoblangan penyani undirish hamda lizing obyektni qaytarish to’g’risida)

«_____» MCHJ va «_____» MCHJ o’rtasida

2018-yil 01-yanvarda _____-sonli lizing shartnomasi imzolangan. Mazkur lizing shartnomasining 1.1-bandiga ko’ra, Lizingga beruvchi lizing obyektni shartnomada ko’rsatilgan muddatda topshirishi, Lizingga oluvchi esa lizing obyektni to’lovlarini shartnomada ko’rsatilgan muddatda to’lash majburiyatini olgan. Lizingga beruvchi 2018-yil 30-yanvarda lizing obyektni Lizing oluvchiga topshirgan va bu haqda tegishli tartibda qabul qilish-topshirish dalolatnomasi tuzilgan. Ammo Lizing oluvchi tomonidan shartnoma majburiyatlari lozim darajada bajarilmasdan kelmoqda. Shunga ko’ra, 2018-yil 01-mart holatiga «_____» MCHJning «_____» MCHJ oldida (2018-yil yanvar oyidan 2018-yil mart oyigacha 3 oylik davr uchun) jami _____so’m qarzdorligi mavjud.

Shartnomaning 3.3-bobi «b» bandiga ko’ra, majburiyatlar lozim darajada bajarilmaganda, Lizingga beruvchi lizing obyektni summasining 2/3 qismi to’langunga qadar shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni hamda lizing obyektni qaytarishni talab qilish huquqiga ega.

O’zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 236-moddasiga ko’ra, majburiyatlar majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo’lmaganida esa – ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo’yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak.

O’zbekiston Respublikasi «Xo’jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to’g’risida»gi qonunining 25-moddasiga ko’ra, tovarlarni yetkazib berish muddatlari kechiktirib yuborilgan, to’liq yetkazib berilmagan, ishlar bajarilmagan yoki xizmatlar ko’rsatilmagan hollarda, tovar yetkazib beruvchi (pudratchi) sotib oluvchiga (buyurtmachiga) kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to’laydi, biroq bunda penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko’rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penyani to’lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to’liq yetkazib bermaslik, ishlarni bajar-maslik yoki xizmatlarni ko’rsatmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi.

Shunga ko'ra, _____ so'mning 0,5% = _____ so'm bo'ladi. Mazkur summani kechiktirilgan kunga, ya'ni 90 kunga ko'paytirsak, $90 \times \frac{0,5}{100} = \frac{90 \times 0,5}{100} = 0,45$ so'mni tashkil etadi. Demak, bunda _____ so'mning 50%ni penya sifatida hisoblaymiz. _____ /50%= _____ so'm penya bo'ladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 4-martdagi PF-1938-sonli farmoniga asosan, shartnomada majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmagan mansabdor shaxslar eng kam oylik ish haqining 5 baravari miqdorida jarimaga tortilishi, bunday majburiyatlarni qasddan mensimaslik esa jinoiy javobgarlik keltirib chiqarishi belgilangan.

Yuqoridagilarga asosan, qarzdor «_____» MCHJ kreditor «_____» MCHJga _____ so'm asosiy qarz, _____ so'm penya to'lashi, shuningdek, lizing shartnomasini bekor qilishni hamda lizing obyektini qaytarishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 242-moddasiga binoan, 10 kun muddat ichida _____ so'm asosiy qarz, _____ so'm penya to'lashni, shuningdek, lizing shartnomasini bekor qilishni hamda lizing obyektini qaytarishni so'raymiz.

Mazkur summa to'lanmagan hamda lizing objekti qaytarilmagan taqdirda iqtisodiy sudga murojaat qilishimiz mumkinligi haqida ogohlantiramiz.

«_____» MCHJ direktori / _____ /

Namuna 3. Ilova xat

Sizga «Chevar» tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasining 2017 yil uchun yillik hisobotini yo'llaymiz.

Ilova: 1. Birlashmaning yillik hisoboti (18 bet).

2. Birlashmada 2017 yilda ishlab chiqarilgan mahsulot turlarining qisqacha ro'yxati (4 bet).

3. Raqamli hisobot (1 bet).

Namuna 4. Iltimos xat

**O'zbek milliy akademik
drama teatri direktori
F.Ma'sudovga**

Shayxontoxur tumani «Ilg'or» mahalla fuqarolar yig'ini teatringizda 16 yanvar soat 19.00 da namoyish etiladigan «Chimildiq» spektaklini tomosha qilish uchun mahallamiz ahliga 45 (qirq beshta) bilet ajratishingizni so'raymiz.

Bilet qiymati naqd to'lanadi.

«Ilg'or» mahallasi oqsoqoli (imzo) A.Zokirjonov.

UYGA VAZIFA

1. Telegramma matnini shakllantiring.
2. Telefonogramma matnini shakllantiring, zaruriy qimlarini ko'rsating.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Mavzu bo'yicha slayd-taqdimot tayyorlash va namoyish etish.

Soha ilmiy uslubiga qo'yiladigan talablar (2 soat)

REJA:

1. Soha doirasida belgilangan mavzu asosida ilmiy tadqiqot olib borish jarayonlari.
2. Maqola, tezis, taqriz, annotatsiya, rezyume matni talablari.

Tayanch so'zlar: *soha ilmiy uslubi, maqola, tezis, taqriz, annotatsiya, rezyume matni talablari.*

Bilib oling!

Soha doirasida belgilangan mavzu asosida ilmiy tadqiqot olib borish jarayonlari

Inson faoliyati sohalaridan biri bu ilmiy va kasbiy soha sanaladi. Ilmiy uslub unga xizmat qiladi. Ilmiy uslub fan va ishlab chiqarish sohasiga xizmat qiluvchi umumiy adabiy tilning funksional uslublaridan biridir. Ilmiy uslubning asosiy xususiyati fikrni aniq va to'g'ri ifodalashdir.

Fanning vazifasi naqshlarni ko'rsatishdir. Shuning uchun uning xususiyatlari quyidagilardir: mavhum umumlashtirish, ta'kidlangan mantiqiy taqdimot, aniqlik, mantiqiylik, aniqlik, fikrlarni ifodalashning o'ziga xosligi. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari, avvalambor, tabiat, inson va jamiyat haqidagi obyektiv ma'lumotlarni uzatish uchun ilmiy matnlardan maqsadli foydalanilishi

bilan izohlanadi. U yangi bilimlarni oladi, saqlaydi va ularni uzatadi. Ilmiy til - asosan **ilmiy nutq normalari bilan bog'liq yozma til sanaladi**.

Ilmiy uslubning leksik tarkibi bir xilligi bilan ajralib turadi. Ilmiy uslub matnlarida murakkab so'zlar, qisqartmalar qo'llaniladi: nafaqat til ma'lumotlarini, balki grafikani, formulalarni, belgilarni ham o'z ichiga oladi. Ilmiy nutq uslub leksik tarkibining o'ziga xos xususiyati undagi atamalarining mavjudligidir.

Terminologiya ilmiy nutqning aniqligini aks ettiradi. **Tushunchasi** - bu obyektiv haqiqat obyektlari yoki hodisalarining umumiy zaruriy xususiyatlari, munosabatlari va munosabatlari haqida fikr. Kontsepsiyalarning shakllanishi ilmiy nutqning muhim shartidir. Kontsepsiyalar ta'rifi beradi **aniqlash (lat. aniqlanishidan)** - ma'lum bir muddat bilan ko'rsatilgan mavzuni qisqacha aniqlash (*Endüktans* - bu elektr zanjirining magnit xususiyatlarini tavsiflovchi jismoniy miqdor.)

Muayyan tomonga **atamaning xususiyatlari o'z ichiga oladi** :

- mustahkamlik
- ta'rif (mavjudligi) mavjudligi,
- o'ziga xoslik
- stilistik betaraflik
- ifoda yetishmasligi
- soddaligi.

Termga qo'yiladigan talablardan biri bu **zamonaviylik, ya'ni. Eskirgan atamalar yangi atamalar bilan almashtirildi**. Ushbu atama xalqaro yoki boshqa tillarda (aloqa, faraz, biznes, texnologiya va boshqalar) yaratilgan va ishlatiladigan atamalarga yaqin bo'lishi mumkin. Ushbu atama xalqaro so'z yasash elementlarini ham o'z ichiga oladi: anti, bio, mikro, ekstra, neo, maxi, mikro, mini va boshqalar.

Terminologiya 3 guruhga bo'lingan:

- a) *umumiy fan* (tahlil, tezis, muammo, jarayon va boshqalar),
- b) *fanlararo*(iqtisodiy, xarajat, ish kuchi va boshqalar),
- s) *yuqori ixtisoslashgan* (faqat ma'lum bir bilim sohasi uchun).

Terminologiya milliy va xalqaro darajadagi axborot tushunchasini, qonunchilik va meyoriy hujjatlarning muvofiqligini ta'minlaydi.

Ilmiy uslubning grammatik tarkibi ham bir hil. Xulosa umumlashtirilgan ma'noga ega fe'llar, mavhum tushunchalarni anglatuvchi otlar (tezlik, vaqt) keng qo'llaniladi. Sintaksisda vaqtinchalik ulanish bilan qatnashadigan, qatnashadigan va qatnashadigan murakkab jumlar qo'llaniladi (*shu sababli*)kabi oddiy jumlar **nima nima (vodorod gazdir)**, shaxsiyatsiz jumlar, passiv inshootlar (*metallarni kesish oson*) va bayon qismlari qismlari o'rtasidagi munosabatni ta'kidlaydigan inshootlar: kirish so'zlari (**nihoyat shunday**), kabi inshootlar **keyingi qismga o'ting, keyingi qismga o'ting**, turli xil munosabatlarni va xatti-harakatlarni ifodalovchi ko'p sonli predloglar (**rahmat, munosabat bilan, tufayli, va hokazo.**). Muammoga e'tiborni jalb qilish uchun asosan qissali jumlar, so'roqlovli jumlar qo'llaniladi.

Shuni esda tutish kerakki, olmosh ilmiy uslubda qabul qilinmaydi. **"Men"**, bilan almashtiriladi **"Biz"** ("Bizning nuqtai nazarimizdan", "bu bizga ravshan ko'rinadi").

Ilmiy uslub qat'iy janrlar tizimini yaratdi.

Ilmiy nutq uslubi pastki qismlarga bo'linadi:

1. **Aslida ilmiy** (uning janrlari - monografiya, maqola, hisobot). Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyati mutaxassislarga qaratilgan akademik taqdimotdir. Ushbu pastki uslubning belgilari - bu uzatilayotgan ma'lumotlarning aniqligi, dalillarning ishonchliligi, taqdimotning mantiqiy ketma-ketligi va lakonizm.

2. **Ilmiy va informatsion**(janrlar - mavhum, mavhum, patent tavsifi) ilmiy ma'lumotlarni ilmiy dalillar tavsifi bilan aniq etkazishi kerak.

3. **Ilmiy ma'lumotnoma** (janrlar - lug'at, ma'lumotnoma, katalog). Ushbu kichik uslub aniqlik, aniqlik, izchillik, harakatsiz taqdimot bilan tavsiflanadi; so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nolarida ustunlik.

4. **O'quv va ilmiy** (janrlar - darslik, uslubiy qo'llanma, ma'ruza) kelajak mutaxassislariga qaratilgan va shuning uchun unda ko'plab tasviriy materiallar, misollar, tushuntirishlar mavjud.

5. **Ommabop fan (insho va boshqalar)** uslub keng kitobxonlar uchun mo'ljallangan, shuning uchun ilmiy ma'lumotlar bimalol va ko'ngilochar tarzda taqdim etilishi kerak. U qisqartirishga, lakonizmga intilmaydi, ammo jurnalistikaga yaqin til vositalaridan foydalanadi. Shuningdek, terminologiyadan foydalanadi.

Ilmiy uslub, shuningdek, matn tuzishda qat'iy qoidalarni yaratdi.

Ilmiy matnni tavsiflashga o'tmasdan oldin, matnning umumiy tushunchasiga to'xtalib o'tamiz.

Matn - bu o'quvchi yoki tinglovchilarga yo'naltirilgan aniq nutq mahsuloti shaklida amalga oshirilgan, maqsadli va yo'naltirilgan nutq faoliyatining natijasidir.

Majburiy **taniqli matn** Quyidagi matn toifalarini ajratish mumkin:

d) **yaxlitlik kategoriyasi** matnning ma'lum bir nutqiy vaziyatga va u orqali matnning muayyan turiga, tuzilishi va tuzilishiga o'quvchi yoki tinglovchi tomonidan janrning doimiy va takrorlanadigan turi sifatida tan olinishi bilan bog'liqligini tushunish;

Ilmiy matn pragmatik konstruksiya bilan ajralib turadi, unda hamma narsa pirovard maqsadga erishishga xizmat qiladi va birinchi navbatda kompozitsiya, ammo shu bilan birga hissiyotlar, noaniqlik, noaniqlik, pastki matn o'chiriladi. **Ilmiy matnda quyidagilar mavjud:**

— **mavzu** ya'ni mazmuni ma'lum bir yo'nalishda ochib berilgan ko'rib chiqish (o'rganish) obyekti;

— **subtropik**, ya'ni Kengroq mavzularning bir qismi bo'lgan, uning bir qismini tashkil etadigan va ushbu obyektning qismlaridan birini ko'rib chiqish yoki ko'rib chiqishning tor tomoni bilan ajralib turadigan mavzu;

— ham mavjud **mikrotema**, Matnda teng paragraf va matn qismlarining semantik bog'lanishini ta'minlash.

Ilmiy matnning tarkibiy qismi bu **xatboshi** U o'z ichiga oladi **ma'lum g'oyalar, pozitsiyalar, dalillar, mikrotemalar**. Ular paragrafning mohiyatini aniqlab, ajratish oson bo'lgan kalit so'zlarda ifodalanadi. Har bir **xatboshida iboraning boshi, asosiy paragrafi, sharhlovchi qism va xulosa mavjud**. Kalit so'zlar paragraf jumlasida.

Matnning alohida qismlarini, old qo'shimchalarini, kirish so'zlarini, ma'lum nutq kliklarini ulash uchun ishlatiladi (muallif buni ta'kidlash kerak, buni tasdiqlaydi va hokazo).

Matnni tuzishning turli usullari mavjud.

Ilmiy matnni tuzishning asosiy usullari - tavsiflash, rivoyat qilish, mulohaza qilish. Ilmiy matn - bu qattiq matnning bir turi.

1. **Ta'rif** - Bu voqelik hodisasini uning xususiyatlarini sanab berish orqali og'zaki tasvirlash. **Ilmiy tavsif obyekt, hodisa, jarayonning xususiyatlarini ochib berishga, o'zaro aloqalarni o'rnatishga (tashqi ko'rinishi, tarkibiy qismlari, maqsadi, taqqoslanishi) qaratilgan.** Har kim, masalan, kimyoviy ta'riflarni turli xil moddalarning xususiyatlarini (Titan kulrang metaldir. U ikkita polimorfik modifikatsiyaga ega ... Titan ishlab chiqarishning sanoat usuli titan rudasini keyinchalik boyitish va xlorldashdan iborat bo'lib, keyinchalik titan tetraxlorididan magniy metalli bilan qisqartiriladi ...) ("Materiallar").

2. **Izoh** - ma'lum bir ketma-ketlikda uzatiladigan voqealar, hodisalar haqida hikoY. **Ilmiy rivoyatning vazifasi o'zgarishlarni, shakllanish bosqichlarini belgilash, taqdim etish, ya'ni. vaqt oralig'i.** YA'ni, ilmiy rivoyat jarayonning alohida bosqichlarini keyinchalik uni ro'yxatdan o'tkazish uchun yo'naltirilgan jarayonlarning qisqa yoki batafsil tavsifini taqdim etadi. Hikoya voqealar, hodisalar vaqt ketma-ketligidagi hikoya bo'lib, xulosalar va umumlashmalar, taqqoslar bilan qonunlarning kashf etilishi bayonidir. ("Firmalar o'zlarining iqtisodiy siyosatlarini inflyatsiya sharoitida o'zgartiradilar. Bu, masalan, ular investitsiyalarning tezroq qaytarilishini va'da qiladigan qisqa muddatli loyihalarni amalga oshirayotganliklari bilan izohlanadi. Aylanma mablag'larning etishmasligi firmalarga yangi tashqi manbalar manbalarini izlashga undaydi. aksiyalar va obligatsiyalar, lizing, faktoring »). ("Iqtisodiy nazariya").

3. Fikrlash - har qanday fikrni ogʻzaki taqdim etish, tushuntirish va tasdiqlash. **Fikrlashning maqsadi** – *har qanday bayonotning haqiqati yoki yolgʻonligini dalillar yordamida tekshirish, ularning haqiqati tekshiriladi va soʻroq qilinmaydi. Fikrlash - bu taqdim etish usuli boʻlib, u orqali yangi bilimlarni olish jarayoni uzatiladi va bu bilim natijada mantiqiy xulosa shaklida etkaziladi.* Fikrlash dalillar va rad etishga asoslangan xulosalar zanjiri sifatida quriladi. Shunday qilib, A. Chexovning "Ilmiy qoʻshniga xat" qisqa hikoyasida, xat muallifi, er egasi dunyo haqida gapiradi: *"Siz buni oyda yozyapsiz, ya'ni. bu oyda odamlar va qabilalar yashab, istiqomat qilishadi. Bunday boʻlishi aslo mumkin emas, chunki odamlar oyda yashaganlarida, ular oʻzlarining uylari va semiz yaylovlari bilan biz uchun sehrli va sehrli nurni yashirar edilar. ... Oyda yashovchilar yerga yiqilishadi, ammo bunday boʻlmaydi ... "*

Ilmiy maqola – muayyan ilmiy mavzu yuzasidan yaxlit, tugallangan, mantiqiy izchillikda tayyorlangan asar. Maqola odatda 4-8 varaqdan iborat boʻladi. Tadqiqot materiallarini va ularning tahlilini maqola shaklida ilmiy jurnallar yoki toʻplamlarda chop etish izlanuvchining ilmiy tajribasini va erishgan natijalarni keng jamoatchilik eʼtiboriga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning mazmuniga qoʻyiladigan talablar

– Ilmiy maqolada muayyan huquqiy, ilmiy-nazariy va amaliy muammo atroflicha va yetarli tarzda oʻrganilishi hamda taklif etilayotgan gʻoyaning mazmuni va nazariy-amaliy ahamiyati isbotlanishi talab qilinadi. Maqolada muallifning ilmiy qarashlari aks ettirilishi kerak.

– Maqolalarda keltirilgan fikr-mulohaza va maʼlumotlar uchun muallif javobgardir.

Maqolaning quyidagi tuzilma (struktura)ga rioya qilingan holda tayyorlanishi tavsiya qilinadi:

qisqacha kirish – maqola mavzusiga daxldor davlat siyosati, fanning taraqqiyoti darajasi va tanlangan muammoning dolzarbligi aks ettiriladi;

qoʻyilgan maqsad va uni asoslash – maqoladan koʻzlangan maqsad yoritilgani holda tanlangan muammoning fandagi shu muammolar ichidan xususiyligi yoki alohidaligi ajratib koʻrsatiladi;

ilmiy muammoning tavsifi va yechimi – mavzuga oid adabiyotlardan hamda tadqiqot jarayonida toʻplangan ilmiy va amaliy materiallar har tomonlama tahlil va tavsif qilinadi, shuningdek, tayyorlangan axborot matni koʻrgazmali (illyustratsion) material bilan mustahkamlanishi mumkin.

yakuniy qism – har taraflama asoslantirilgan va isbotlangan ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega boʻlgan xulosa va takliflar shakllantiriladi.

Maqolani rasmiylashtirishga qoʻyiladigan talablar

1. Muallif familiyasi va ismi sahifa boshining oʻng tomoniga 14 keglada qalin kursiv bilan ilmiy darajasi, ilmiy unvoni, ish yoki oʻqish joyi, lavozimi (oʻzbek, rus va ingliz tillarida) toʻliq koʻrsatilishi lozim.

2. Maqola nomi 14 keglada bosh harflar bilan sahifa boshining oʻrtasiga joylashtiriladi.

3. Maqola matni 14 keglada yoziladi.

4. Qogʻoz formati: yuqoridan va pastdan 2 sm., chap tomondan 3 sm., oʻng tomondan 1.5 sm. qoldiriladi.

5. Satrlar oraligʻi- 1 interval.

6. Maqola muallifi, maqola nomi, tayanch (kalit soʻzlar) tushunchalar, 2-3 jumlada annotatsiya oʻzbek, ingliz, rus tillarida tayyorlanadi (1000 belgidan oshmagan holda) va tayanch soʻzlari (4-6 ta soʻz).

7. Havolalar sahifa tagida beriladi, unda adabiyotning muallifi, nomlanishi, nashriyotning qaysi shaharda joylashganligi, nashriyot nomi (ular qaysi til va yozuvda boʻlsa, shu til va yozuvda

keltiriladi), nashr yili, fikr olingan yoki asoslangan sahifasi ko'rsatiladi hamda o'rnatilgan tinish belgilari tizimiga amal qilinadi (namuna ilova qilinadi).

8. Ilmiy maqola kamida **0,25 b.t.** hajmda, orfografik va stilistik xatolardan holi bo'lishi hamda plagiat holatlari uchramasligi kerak.

9. Tahririyatga maqolaning qog'ozga chiqarilgan nusxasi va elektron varianti topshiriladi.

Annotatsiya – ilmiy nashrning mazmuni, uning funksional-ijtimoiy ahamiyati, shakli va boshqa xususiyatlarining qisqacha tavsifi. U qisqa va lo'nda, maksimal darajada axborot xususiyatiga ega bo'lishi lozim. Annotatsiya odatda, ikki qismdan iborat bo'ladi. Birinchi qismida nashrning qisqacha mazmuni berilsa ("bayon etilgan", "ko'rib chiqilgan", "tavsif berilgan", "o'rganilgan", "tahlil etilgan" va boshqa shunga o'xshash so'zlardan foydalaniladi) ikkinchi qismida esa nashrning kitobxonlarning qaysi qatlamiga mo'ljallanganligi bayon etiladi ("mo'ljallangan", "tavsiya etiladi" kabi so'zlar).

Tezis (yunoncha thesis - qoida, isbot) 1) keng ma'noda - bahsda yoki biror nazariyani bayon qilishda aytilgan har qanday fikr; tor ma'noda - asosiy fikr, prinsip; 2) mantiqda isbot qilishni talab etuvchi fikr. Tezis og'zaki ma'ruza yoki yozma bayon qilinishi zarur bo'lgan fikr-mulohazalarning qisqacha ifodasidir. Tezisning xususiyatlari:

- tezis o'rganilgan manbaning asosiy mazmunini qamrab olishi shart;
- tezis hajm jihatidan ilmiy maqoladan qisqa bo'ladi;
- tezisda muallifning fikri nihoyatda aniq va lo'nda bo'lishi kerak;
- tezisda umumlashtirilgan, asoslangan, mustaqil yondashilgan xulosalar bo'lishi shart.

◆ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Soha ilmiy matni deganda nima nazarda tutiladi?
2. Soha ilmiy matnida yetakchi unsur nima?
3. Sohaga oid kichik ilmiy-ommabop matn shakllantiring.

1-topshiriq. Berilgan maqolaga annotatsiya yozing.

HADISI SHARIF

Imom Buxoriy

Imom Buxoriyning ismlari, nasablari va tug'ilishlari

Imom Buxoriyning to'liq ismlari Abu Abdulloh Muhammad ibn Abul Hasan Ismoil ibn Ibrohim ibn Mug'iyra ibn Bardizba Jo'fiy Buxoriydir.

Imom Buxoriyning otalari Abul Hasan Ismoil ibn Ibrohim taqvodor ulamolardan edi. Uning haqida imom Buxoriyning o'zlari "at-Tarix al-Kabir" kitobida: "U Hammod ibn Zaydni ko'rgan va Ibn Muborak bilan ikki qo'llab ko'rishgan edi", deb yozganlar.

Imom Buxoriy ilmli, ahli fazl va solih oilada hijriy 194 yilning shavvol oyidan o'n uch kun qolganda, juma namozidan keyin Buxoro shahrida dunyoga keldilar.

U kishi kichiklik paytlaridayoq otadan yetim qoldilar va akalari Ahmad bilan onalarining tarbiyasida o'sdilar.

Imom Buxoriyning bolalik yillari

Imom Buxoriyning bolalik yillari umuman ilm talabida o'tdi, desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

Xatib o'z sanadi ila qilgan rivoyatda Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotim Varroq quyidagilarni aytadi: "Men Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Buxoriyga: "Hadis talab qilishni boshlashing qanday bo'lgan?" dedim. "Boshlang'ich maktab ta'limdaligimdayoq hadis yodlash menga ilhom qilingan", dedi. "O'shanda yoshing nechada edi?" dedim. U shunday dedi: "O'n yosh yoki undan ozroq. O'n yoshdan o'tganimdan keyin maktabdan chiqib, Doxiliy va boshqalardan dars oldim. Doxiliy bir kuni odamlarga dars bera turib, "Sufyon Abu Zubayrdan, u Ibrohimdan", dedi. Men unga: "Ey Abu Fulon! Abu Zubayr Ibrohimdan qilmagan", dedim. U meni jerkib tashladi. Men unga: "Agar huzuringda asl nusxa bo'lsa, qara", dedim. U ichkariga kirib qaradi. So'ngra qaytib chiqib, menga: "Hoy bola! Qanday edi?!" dedi. "Zubayr ibn Adiy Ibrohimdan", dedim. U mendan qalamni olib, yozganini to'g'rilab oldi va: "Rost aytasan!" dedi. Buxoriydan ba'zi as'hoblari: "O'sha Doxiliyga e'tiroz bildirgan paytingda yoshing nechada edi?" deb so'rashdi.

U: "O'n bir yoshda edim. O'n olti yoshga yetganimda Ibn Muborak va Vaki'ning kitoblarini yod oldim va ularning gaplarini bildim. Keyin esa akam Ahmad va onam bilan birga Makkaga bordim. Haj qilib bo'lganimizdan keyin akam Ahmad onamni olib, ortga qaytdi. Men hadis o'rganish uchun qoldim", deb aytdi".

Imom Buxoriy rahmatullohi alayh o'z hayotlari davomida ko'p marotaba va tom ma'noda sermahsul safarlarda bo'ldilar. U kishi zamonalarida qariyb barcha islomiy mamalakatlariga, ba'zi birlariga esa bir necha marotabadan safar qildilar.

"Men Suriya, Misr va Arabiston yarim orollarini ikki marta ziyorat qildim, deb yozadilar imom Buxoriy. Bir necha marta Basrada bo'ldim, olti yil Hijozda (hozirgi Saudiya Arabistonida) yashadim, Kufa va Bag'dod shaharlarida necha marta bo'lganimni eslay olmayman".

Alloh taolo imom Buxoriyga o'tkir zakovat, kuchli hofiza va har bir ishni puxta bajarish qobiliyatini bergan edi. Ushbu ilohiy ne'matlarning alomatlarini u kishining go'daklik chog'laridanoq ko'zga tashlana boshlagan edi. O'n bir yoshli bola bo'laturib, ustozlari Doxiliyning xatosini tuzatganlari ham bunga dalil.

"Oltin silsila" kitobidan.

2-topshiriq. Berilgan matnga rezyume yozing

Buyuk ipak yo'lining paydo bo'lishi va rivojlanishi

Qadimgi xalqlarning turli tomonlama rivojlanishida savdo va tranzit yo'llarning ahamiyati nihoyatda kattadir. Mil. avv. III ming yillikka kelib, O'rta Osiyoning ko'pgina hududlari qadimgi aholi tomonidan o'zlashtirib bo'lingan edi. Cho'l va dasht hududlardagi ko'chmanchi chorvador aholi vohalardagi o'troq aholi bilan o'zaro aloqalarni bronza davriga kelib yanada rivojlantiradilar. Tarixiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan ancha ilgariyoq Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududlarida o'zaro almashinuv yo'llari mavjud edi. Bronza davridagi (mil. avv. III—II ming yilliklar) ana shunday yo'llardan biri «Lojuvard yo'li» deb atalib, uning bir tarmog'i Badaxshon, Baqtriya va Marg'iyona hududlarini Xorazm, So'g'd, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'lagan. Yana bir tarmog'i esa, Baqtriya va Marg'iyonani Mesopotamiya bilan bog'lagan. Bu yo'l Pomir tog'laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo, Misr orqali o'tgan. Badaxshon Lojuvardining Hind vodiysi, Mesopotamiya va Misrdan topilishi bu qimmatbaho toshning Qadimgi Sharqda nihoyatda qadrlanganligidan dalolat beradi. Qadimgi yo'llardan yana biri, Eron ahmoniylarining yo'li bo'lib, bu yo'lining bir tarmog'i mil. avv.

VI—IV asrlarda kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Yer dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Eron-Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan. Tarixiy adabiyotlarda bu yo'l «shoh yo'li» deb ataladi. Mil. avv. 138-yilda Xitoy imperatori U-Di Chjan Syanni O'rta Osiyo yerlariga jo'natadi. Elchi Chjan Syan (mil. avv. 138-126-yillarda) Xitoyning xunnlarga qarshi kurashi uchun ittifoqchi izlab kelgan edi. Mil. avv. II-I asrlarga kelib, Chjan Syan yurgan yo'llarda Xitoyni O'rta va o'arbiy Osiyo bilan bog'layigan karvon yo'li paydo bo'ladi. Bu yo'l Buyuk ipak yo'li deb atalib, umumiy uzunligi 12 000 km dan iborat edi. Ilk o'rta asrlarga kelib, Ipak yo'lining yanada rivojlanganligini kuzatish mumkin. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lining dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta Yer dengizigacha cho'zilgan.

Buyuk ipak yo'lining tarmoqlari

Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo'li bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg'ar orqali Qo'qonga, undan esa Toshkentga o'tgan. Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo'l Urganch orqali Guryevga, u yerdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo'ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo'tanga, undan Loxurga o'tib ketgan. Undan tashqari Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo'lingan. Janubiy yo'nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o'tgan va Hirot orqali Hindistonga o'tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Tehron-Qazvin-Hamadon-Bog'dod-Palmira yo'nalishi bo'ylab O'rta Yer dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan. Umuman olganda Ipak yo'lining janubiy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva — Marg'ilon-Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Shimoliy yo'nalishi esa, Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Buyuk ipak yo'lining ahamiyati

O'rta Osiyo hududlarida antik davrdan boshlab, rivojlanish jarayonlari Buyuk ipak yo'li bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, mil. avv. II asrdan boshlab Xitoy va O'rta Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari bilan savdo va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Farg'ona, So'g'd va Baqtriya ipakchilik kirib keldi. Karvon yo'li rivojlanib borgan sari savdo-sotiq va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Kushonlar va eftalitlar davriga kelib (I-VI asrlar), O'rta Osiyo orqali o'tuvchi Ipak yo'li tarmoqlari nazoratini mahalliy so'g'diy aholi qo'lga oladilar. Qo'shni davlatlar ham Ipak yo'lidan manfaatdor bo'lganligi sababli ilk o'rta asrlarda Eron va Vizantiya hukmdorlari so'g'diylar bilan qonli kurashlar olib bordilar. Milodning boshlarida qadimgi dunyoning ilg'or madaniyatli davlatlari asosan to'rttaga: Rim, Parfiya, Xitoy va Kushon davlatlariga bo'linar edi. o'arbda Britan orollaridan sharqda Tinch okeani sohillarigacha cho'zilgan bu zabardast saltanatlar insoniyat tarixida birinchi bo'lib «Buyuk ipak yo'li» deb nomlanuvchi yo'l bilan bog'landilar. Ipak yo'li rivojlanib borgan sari podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. Savdo-sotiq misli ko'rilmagan darajada rivojlanib bordi. Shuningdek, Sharq bilan o'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. Davlatlar rivojlanishidagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi. Buyuk ipak yo'li bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, shaharlar barpo etildi. Bu yo'ldan borayotgan savdogarlar ko'pincha yo'lining oxirigacha bormas edilar. O'rta Osiyo viloyatlari bu yo'lining o'rtasida joylashganligi sababli savdogarlar Xorazm, Samarqand, Termiz va boshqa hududlarda o'z mollarini sotib, mahalliy mahsulotlarni xarid qilar edilar. O'rta asrlar O'rta Osiyo bozorlarida chetdan keltirilgan ko'plab mahsulotlar mavjud ediki, hozirgi kunda ipak yo'li ustidagi ko'hna shaharlar va manzilgohlardagi arxeologik qazishmalar natijasida topilayotgan topilmalar fikrimizning dalilidir. Mil. avv. II asrda paydo bo'lib, milodning XVI asriga qadar faoliyat ko'rsatgan Buyuk ipak yo'li shu davr ichida Sharq va o'arb xalqlarining keng miqyosidagi o'zaro

madaniy va iqtisodiy aloqalari tarixida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l orqali aloqalar qilgan qadimgi xalqlarning o'zaro hamkorlik, almashinuv va madaniyatlarining boyib borishi, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston hududlari bu yo'lning chorrahasida joylashgan bo'lib, bu yerga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va me'morlar tashrif buyurganlar.

YUNESKO tomonidan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining ishlab chiqilishi Yevrosiyodagi 30 dan ortiq yetakchi davlatlarning 2000 yilga qadar ilmiy-madaniy faoliyati uchun yo'nalish bo'ldi. Respublikamiz hududlarida ham ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Buning natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi, qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy va ma'naviy boyligimiz hamda an'alarimiz o'rganildi. Juda ko'pchilik tadqiqotchilar ishtirok etayotgan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining asosiy vazifasi Sharq va o'arb xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatgan hamda rivojlantirgan bu yo'lni xalqlarning birodarlik, o'zaro hamkorlik va samimiy muloqot yo'liga aylantirishdan iboratdir.

UYGA VAZIFA

1. “Islom sivilizatsiyasi” mavzusida kichik ilmiy maqola yozing.

Asosiy adabiyotlar

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho'lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. “Sahihul Buxoriy” to'plamini topib o'qing va unga annoatsiya hamda taqriz yozing.
2. “Islom tarixi” to'plamini topib o'qing va unga rezyume hamda taqriz yozing.

Mutaxassis nutqining kommunikativ sifatlari (2 soat)

REJA:

1. Nutqning kommunikativ sifatlari.
2. Nutqning to'g'riligi va aniqligi.
3. Nutqning mantiqiyliigi va jo'yaligi.

Tayanch tushunchalar: mutaxassis nutqi, aloqaviy sifatlar, nutqning to'g'riligi, nutqning aniqligi, nutqning mantiqiyliigi, nutqning jo'yaligi.

Bilib oling!

Har qanday nutq ma'lum bir so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan tinglovchi yoki o'quvchiga qaratilgan matnning shakllantirilgan tashqi ko'rinishidir. Albatta, bu yo'llangan nutq tinglovchiga yetib borib ma'lum bir ta'sir ko'rsatsagina unga nisbatan yaxshi nutq deyishimiz mumkin. Nutq har tomonlama yaxshi bo'lishi uchun o'z oldiga ma'lum talablarni qo'yadi. Bu talablar nutqning asosiy sifatleri, xususiyatlari deb yuritiladi. Ular nutqning to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, ta'sirchanliigi, tozaligi, tushunarliigi va maqsadga muvofiqligidir.

1. Nutqning to'g'riligi. "To'g'rilik deganda,-deb yozadi V.Y.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan normasiga qat'iy va aniq muvofiq qilinishi, uning talaffuz, imloviy lug'at va grammatik normalarini egallashini tushunish lozim bo'ladi".

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Nutq to'g'ri bo'lmasa boshqa kommunikativ sifatleri ham vayron bo'ladi. Nutqning tuzilishi to'g'ri bo'lmasa, uning mantiqiyliigi, aniqligi, maqsadga muvofiqligiga ham putur yetadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki normaga – urg'u va Grammatik normaga qattiq amal qilishni talab qiladi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'nosi ham ba'zan o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik kerak. Bu ham nutqning buzilishiga olib keladi: Olma – olma, hozir – hozir, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz – o'quvchimiz, yangi – yangi va h.k.

Gap tarkibidagi bir so'zga tushadigan mantiqiy (logik) urg'uni ham ma'noni farqlashdagi xizmati katta.

Grammatik normaga rioya qilish deganda gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosliigi, ikkinchi darajali bo'laklarni ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi.

2. Nutqning aniqligi – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Arastu: "Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi",-degan bo'lsa, Kaykovus: "Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang qo'shga o'xshaysan..." deydi.

Aniqlik nutqning fazilati sifatida yorqin ifodalash qobiliyati bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi.

Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so'zlar tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa nutq aniq bo'lishi tayin. Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushuncha aniqligi.

3. Nutqning mantiqiyliigi uning asosiy sifatleri to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasliigi, ba'zan umuman anglashilmasliigiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e'tiborsizlik natijasida ba'zan, hatto, mantiqsizlik yuz beradi. quyidagi misolga e'tibor qiling: "Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish rejalarini muddatdan oldin bajaradilar (gazetadan)". Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganliigi, "olti oylik" birikmasining "sotish" so'zidan keyin kelmaganliigi tufayli mantiqqa putur yetayapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.

Tushuncha mantiqiylik alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqiy jarayonning hamma ko'rinishlarida ham o'rta qo'yib bo'lmaydi. Masalan: vazifaviylik uslublarida, xususan ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini olib ko'raylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir xalqaga birlashadi. Matnda bayon qilinayotgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi. Badiiy nutq tuzilishi esa, bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelindi-yu, birdaniga uzilish yuz beradi va endi boshqa voqealar hikoya qilinib ketiladi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur yetkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng planlilik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqan putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Xulosa qilganimizda, nutqning mantiqiylik deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga muvofiq ravishda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

4.Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy normasiga muvofiq kelish kelmasligi tushuniladi. Darhaqiqat, yaxshi, ideal nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, turli til, g'ayri adabiy til unsurlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning lisoniy tomoni bo'lib, nutqiy tozalikning nolingvistik jihatlari ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega.

Nutqimizning toza bo'lishiga halaqit berayotgan lisoniy unsurlar, asosan, dialektizmlar va varvarizmlardir. To'g'ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki, badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar bilan ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin. Aytaylik, milliy kaloritni bermoqchi yoki asar qahramonining qayerlik ekanligiga ishora qilishda dialektizm va varvarizmlarga murojaat qilishi, hatto, zarurdir. Masalan: "Yoshulli, saning qizing bunda gatirilmagan. Ova, yoshulli. San manglayi qara batkirdor, na sababda mundoq yomon so'zlarni elga tarqatding" (Mirmuxsin). Ushbu misolda dialektizmlar hududiy kaloritni berishga xizmat qilgani kabi quyidagi misolda varvarizmlar – chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. "Dubora" yana bordi bir ishga shul, (so'kib-net, - dedi, kelma durrak, poshul!)

Parazit so'zlar deb ataluvchi lug'aviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, so'zlashuv nutqida ko'p ishlatilib, notiqning o'z nutqini kuzatib bormasligi, e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. Masalan: ayrim kishilar o'zlari sezmaganda demak, xo'sh kabi so'zlarni qaytaraverishga o'rganib qolganlar. "Bir dokladchining bir soatli nutqida, -deb yozadi A.Axmedov – "o'rtoqlar" so'zi 101 marta, "ya'ni" so'zi 73 marta, "demak" so'zi 60 marta takrorlanganligining guvohi bo'lamiz. qarang, bir soatlik nutqda 234 ta ortiqcha, "bekorch" so'z ishlatilgan" (A.Axmedov. Til boyligi. – T., 196h, 27-bet).

5.Nutqning ta'sirchanligi. Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, og'zaki nutq jarayoni nazarda tutilgan va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruxiy vaziyatni e'tiborga olish ham muhimdir. Ya'ni, notiq tinglovchilarni hisobga olishi kishilarning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigagacha, o'z nutqining tinglovchilar eshitayotgan paytdagi kayfiyatigacha kuzatib turishi, o'z nutqining tinglovchilar tomonidan qanday qabul qilayotganini nazorat qilishi lozim bo'ladi. Professional bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, etarli darajadagi ma'lumotga ega bo'lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilde gapirishga harakat qilish kerak emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'raligicha tinglovchilarga yetkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi. Xo'sh, ta'sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? Unga B.N.Golovin shunday ta'rif beradi:

"Ta'sirchan nutq deb nutq qurilishining tinglovchi va o'quvchi e'tibori va qiziqishini qozonadigan xususiyatlariga aytiladi, o'z navbatida shu xususiyatlarga ega bo'lgan nutq ta'sirchan sanaladi".

Omman tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishonтира olish notiqlar oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan

tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, tinglovchilarga avval nutq rejasini tanishtirib, gapni bog'lash lozim. Vaqtni hisobga olish notiqlik fazilatlaridandir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, tinglovchilar zerikmaydi.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhimdir, chunki, shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan qochish bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqa yaxshi bo'ladi. Notiq fikrlarni o'zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir subyektiv fikr mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ta'sirli bo'ladi.

❖ Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Nutqning kommunikativ sifatleri deganda nimani tushunasiz?
2. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz?
4. Nutqning aniqligiga qanday yo'llar bilan erishiladi?
5. O'zbek shoir va yozuvchilarining so'z boyligi haqida so'zlang.

1-topshiriq. Matnni ifodali o'qing, nutqning to'g'riligini asoslovchi dalillarni topib, izohlang

Xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tash- laydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz.

Misol uchun, tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan ibo- ralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo.

Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ong-u shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarining amaliy ifodasidir.

Masalan, ezgu odatimizga aylanib ketgan mehr-oqibat tushunchasini oladigan bo'lsak, uning juda teran tarixiy, milliy, diniy ildizlari borligini ko'rish mumkin. Bu, avvalo, insonning inson bilan, qo'shning qo'shni bilan, qarindoshning qarindosh, oilaning oila bilan, eng muhimi, shaxsning jamiyat bilan uyg'un bo'lib yashashini, yetim-yesir, beva-bechora va nogironlarga, musofirlarga saxovat ko'rsatish, sidqidildan, beg'araz yordam berishni anglatadi va bunday xususiyatlar xalqimizning ma'naviy olamiga singib ketganini hech kim inkor eta olmaydi.

Islom Karimov, «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asaridan.

2-topshiriq. Gaplarni ko'chiring, ulardagi so'zlarning adabiy tilning qanday me'yorlariga mosligini izohlang.

Yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi (Abu Rayhon Beruniy). Agar so'zni va ilmni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni buzma, to'g'ri ta'rifla. So'zni bir xil gapir (Kaykovus). 3. Bilib so'zla, so'z bilig sanalur (Yusuf Xos Hojib). 4. So'zlaringda bo'lsin fikr-u o'y yoniq, bo'lsin har so'zda bir nuqta aniq (X. Dehlaviy). 5. Agar tilni asramoq ko'ngulga mehnatdur, ammo so'zni siypamoq boshqa ofatdur (A. Navoiy).

3-topshiriq. Parchani o'qing, nutq aniqligi buzilgan holatlarni aniqlang

...Endi biz-ku, o'tdik, bolalarimiz ham bizday bo'lmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan o'qitish kerak. Bu to'g'rida ham hozirgi tarbiya o'choqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni o'g'lingizni imtihon qilib ko'rdim. Mazasi yo'q! Hatto Saltikov bilan Shchedrin, degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qilolmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula o'libman. Sizga aytaman deb esimdani chiqibdi.

Zargarov «o'g'lim a'lochi» deb hech kimga so'z bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom o'ldirdi.

-Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham «a'lo» baho olgan edi-ku.

-Adabiyot muallimi oshnangizdir.

-Be, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi?

Shuni bilmasa men qulog'ini tagi bilan sug'urib olaman.

Qutbiddinov hamon kular edi.

-Bilmaydi, bahuzur sug'urib ola bering, azbaroyi xudo, ikkovi bir odam deydi.

Qutbiddinovning me'yorida ortiq kulgisi Zargarovning g'ashini keltirdi. Nima bo'lib uning og'zidan «mening o'g'lim bilmasa, sening o'g'ling ham bilmaydi» degan mazmunda so'z chiqib ketdi. Qutbiddinov ham o'zining o'g'liga ishon- ganligi uchun, Zargarovning bu bo'htoniga darrov, issig'ida zarba bergisi keldi.

-Hozir, hozir, — dedi, — Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o'g'lim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa o'tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

-Yoq, savolni noto'g'ri qo'ydingiz, — dedi Zargarov. — Bunday: Saltikov ilgari o'lganmi, Shchedrinmi?

-Ikkovi bitta odam-ku! — dedi Suyar, nima gap ekanini bilolmay.

Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay o'rnidan turib o'yinga tushdi.

Qutbiddinov do'q urdi:

-Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytadi senga?

-O'zim bilaman, kitobda bor...

Qahhor, «O'jar» hikoyasidan.

4-topshiriq. Berilgan testlarni yechib bilimingizni sinab ko'ring

1. Nutqning kommunikativ sifatlariga nimalar kiradi?

A. Aniqlik, to'g'rilik, mantiqiylik

- B. Aniqlik, qisqalik, ihchamlik
- C. Mantiqiylik, cho'ziqlik, qisqalik
- D. To'g'rilik, ozlik, chiroylilik

2. Kommunikatsiya nima?

- A. Fransuzcha so'z , O'ziga mazmun berib ishlatiladigan so'z
- B. Lotincha, Biror mazmunning til vositasi orqali berilishi
- C. Lotincha dag'al so'z, dag'al ibora
- D. barcha javoblar to'g'ri

3. Monologik nutq -

- A. Ikki kishining suhbat
- B. Bir kishining nutqi
- C. Uch va undan ortiq kishining suhbat
- D. To'g'ri javob berilmagan

4. Nutqning to'g'riligi nima?

- A. Tilning ma'lum bir paytda qabul qilingan no'malariga qat'iy mos kelishi
- B. Nutqning ifodaliligi va ta'sirchanligiga munosabati
- C. So'zning o'zi ifodalayotgan predmet bilan mosligi
- D. Tinglovchining shaxsiga tegmaydigan qilib nutq so'zlash madaniyati

5. Topishmoqlar nutqning qaysi sifatini tarbiyalashga xizmat qiladi?

- A. Nutqning tozaliginl
- B. Nutqning o'rnliligini
- C. Nutqning aniqqligini
- D. Nutqning mantiqiyiligini

6. Leksik me'yor qaysi so'zda buzilgan

- A. Xattaxta
- B. Matn
- C. Bildirgi
- D. Muharir

7. Talaffuz me'yor nimaning tas'sirida buziladi?

- A. She'valarning
- B. Urg'uning
- C. Ohangning
- D. Tovushning

8. Nutqning aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi holatni belgilang

- A. Omonimlardan noo'rin foydalanish
- B. Sinonimlardan birining o'rnida ikkinchisini qo'llash
- C. So'z va gaplarning bir-biriga muvofiq kelmasligi
- D. So'z va gaplarning bir-biriga muvofiq kelishi

9. Gapda nutqning qaysi kommunikativ sifati buzilgan. To'p sal oldin uzatilganda "Paxtakor"ning ikki hujumchisi "Neftchi" darvozaboni bilan yakkama-yakka qolar edi...

- A. Nutqning tozaligi
- B. Nutqning o'rnliligi
- C. Nutqning mantiqiyiligi
- D. Nutqning aniqligi

10. Parazit soʻzlar deb... aytiladi

- A. Nutqda vazifa bajarmaydigan soʻzlarga
- B. Maʼlum bir guruhgagina tushinarli boʻlgan soʻzlarga
- C. Maʼlum bir hududdagina ishlatiladigan soʻzlarga
- D. Ilmiy uslubda ishlatiladigan soʻzlarga

UYGA VAZIFA

- 1. Badiiy asarlardan nutqning toʻgʻriligi va aniqligiga matnlardan misollar topib yozing.
- 3. Badiiy asarlardan nutqning mantiqiyliigi va joʻyaligiga matnlardan misollar topib yozing.

Asosiy adabiyotlar

- 1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qoʻllanma). – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
- 2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yoʻldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Choʻlpon, 2013.
- 3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. Oʻzbek tili (oʻquv qoʻllanma). – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2018.

Mustaqil ish topshiriqlari:

- 1. Mavzu boʻyicha slayd-taqdimot tayyorlang.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Soha ilmiy matni deganda nima nazarda tutiladi?
2. Soha ilmiy matniga yetakchi unsur nima?
3. Nutqning kommunikativ sifatlari deganda nimani tushunasiz?
4. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
5. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz?
6. Nutqning aniqligiga qanday yo'llar bilan erishiladi?
5. O'zbek shoir va yozuvchilarining so'z boyligi haqida so'zlang.
6. Hujjatchilik tarixi haqida ma'lumot bering.
7. Hujjat turlari qanday ?
8. Hujjatlar qanday rasmiylashtiriladi ? Uning zaruriy qismlari.
9. Tashkiliy hujjatlar va ularning vazifalari ?
10. Guvohnoma va uning zaruriy qismlari qanday ?
11. Yo'riqnoma turlari va zaruriy qismlari qanday ?
12. Nizom-ustav tushunchasi?
13. Shartnoma turlari va uning zaruriy qismlari qanday ?
14. Ish yuritishning jamiyatdagi o'rni nimada?
15. Ish yuritishning tarixiy shakllari.
16. "O'zbek tilining sohada qo'llanilishi" fanini o'qitishning maqsad va vazifalari.
17. Inson tilining paydo bo'lishi masalasi bilan bog'liq biologik farazlarni izohlang.
18. Tilning paydo bo'lishi bilan bog'liq ijtimoiy farazlarni izohlang.
19. Sanab o'tilgan farazlarga qanday munosabat bildirsa olasiz?
20. Tilning paydo bo'lishida imo-ishoralarning ahamiyati bormi?
21. Tilning paydo bulishi qanday faktorlar bilan chambarchas bog'liq?
22. Mustaqillik yillarida davlat tilimizga bo'lgan munosabat haqoda nimalar deya olasiz?
23. Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.
24. Til ijtimoiy funksiyasining tavsifi va tasniflanishi haqida gapiring.
25. Jamiyatning turli sohalarida o'zbek tili ijtimoiy funksiyalarining kengayishi haqida nimalar deya olasiz?
26. Til ijtimoiy funksiyalari kengayishining so'z semantik strukturasi ta'siri haqida gapiring.
27. O'zbek tili ilmiy terminlarining nechta turi mavjud?
28. Istiqloldan keyin ilm-fan tilining taraqqiyotida "Davlat tili haqida"gi Qonunning roli bormi?
29. O'zbek tili diplomatik terminologiyasi tizimida ko'hna so'zlarning ulushi qay darajada?
30. Uzun va me'yor tushunchasini o'rganing va ularning xos va farqli tomonlari xususida fikr bildiring.
31. Me'yor tushunchasini tilning barcha sathlariga tatbiq etgan holda tushuntiring.

T/r	Mustaqil ta'lim mavzulari	Dars s. hajmi
	2-semestr	
1.	Respublikamizda o'zbek tilini Davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish bo'yicha qilinayotgan ishlar (referat tayyorlash).	6
2.	O'zbek adabiy til me'yorlari (slaydlar tayyorlash).	6
3.	Soha terminologiyasi (sohalar bo'yicha kartoteka yaratish).	6
4.	"O'zbek tilining izohli lug'ati"da diniy soha terminlarining berilishi (terminlarni yig'ish va tarqatmalar tayyorlash).	6
5.	"Sohada ish yuritish hujjatlari" mavzusida taqdimot tayyorlash.	6
	Jami	30 soat

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'lim mavzulari bo'yicha talabalar tomonidan referat, ilmiy axborotlar tayyorlash, kartotekalar yaratish, ish hujjatlaridan namunalar tayyorlash, slayd materiallari, ishlanmalar yaratish tavsiya etiladi.

5.Glossariy

Gapning bosh bo‘laklari	главные члены предложения	Gapning gap sifatida shakllanishida muhim bo‘lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo‘lak - kesim. Shuning uchun u gapning eng muhim bo‘lagi, bosh bo‘lak sanaladi. Ega kesimga ergashib kesimda ifodalangan belgi, harakat-holatning bajaruvchisini ko‘rsatadi va kesimdan keyingi bo‘lak sanaladi.
ega	подлежащее	Ega kesimga ergashib kesimda ifodalangan belgi, harakat-holatning bajaruvchisini ko‘rsatadi va kesimdan keyingi bo‘lak sanaladi.
kesim	сказуемое	Kesim gap markazi bo‘lib, u tasdiq-inkor, zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini ifodalab keladi, hukmni ifodalaydi va gapning boshqa bo‘laklarini o‘z atrofida birlashtiradi.
Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari	второстепенные члены предложения	To‘ldiruvchi va hol bo‘laklari kesim bilan tobe munosabatga kirishib ularni to‘ldiradi, aniqlaydi yoki izohlaydi. Shuning uchun ular gapning ikkinchi darajali bo‘laklari deyiladi. Aniqlovchi yuqoridagi barcha bo‘laklarga bog‘lanib ularning ma'nosini izohlab keladi. Gapda qaysi bo‘lak bilan munosabatda bo‘lsa, shu bo‘lak bilan birgalikda bitta gap bo‘lagi, birikmali gap bo‘lagi bo‘lib keladi.
aniqlovchi	Определение	Aniqlovchi yuqoridagi barcha bo‘laklarga bog‘lanib ularning ma'nosini izohlab keladi. Gapda qaysi bo‘lak bilan munosabatda bo‘lsa, shu bo‘lak bilan birgalikda bitta gap bo‘lagi, birikmali gap bo‘lagi bo‘lib keladi.
to‘ldiruvchi	дополнение,	To‘ldiruvchi kesim bilan tobe munosabatga kirishib ularni to‘ldiradi.

hol	Обстоятельство	Hol kesim bilan tobe munosabatga kirishib ularni aniqlaydi yoki izohlaydi.
Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari	типы предложений по цели высказывания	Har bir gapda ma'lum bir maqsad, niyat yoki his-hayajon ifodalanadi. So'zlovchi biror narsa, voqea-hodisa haqida xabar qiladi yoki o'ziga noma'lum bo'lgan narsa va voqea-hodisalar to'g'risida ma'lumot olishni istaydi, tinglovchiga biror ishni bajarish bo'yicha buyruq-xitobni bildiradi. Gaplar ana shu maqsadlariga ko'ra turlicha quriladi: o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, alohida ohang bilan talaffuz etiladi. So'zlovchining so'zlash maqsadiga xoslangan gap turlariga gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari deyiladi.
darak gap	повествовательное предложение	Kesimi aniqlik maylidagi fe'llardan, tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiruvchi otlardan ifodalanib, biror voqea-hodisa haqida xabar bildiruvchi gaplarga darak gaplar deyiladi.
so'roq gap	вопросительное предложение	So'roq gaplar so'roq ma'nosini bildirgan gaplardir. So'roq olmoshlari (kim? nima? qayer? qancha?), so'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya) yoki so'roq ohangi yordamida ifodalanib, so'zlovchiga noma'lum voqea-hodisa haqida axborot olish maqsadida qo'llanuvchi gaplar so'roq gaplar deyiladi.
buyruq gap	побудительное предложение	Buyruq gaplar – kesimi buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanib, buyurish, da'vat qilish ma'nolarini bildirgan gaplar.
undov gap	восклицательное предложение	Darak, so'roq va buyruq gaplar his-hayajonsiz gaplardir. Bular nutqda kuchli his-hayajonga ega bo'lishi bilan his-hayajon gaplarga aylanishi mumkin. His-hayajon gaplar undov gap ham deb nomlanadi. Undov gap fikrni kuchli his-

		hayajon bilan ifodalaydigan, kuchli ohang bilan aytiladigan gaplardir.
Tartibga solish, tuzish	синтаксис	Soʻz birikmalari va gaplarning qurilishi hamda ifoda xususiyatlarini oʻrganuvchi til boʻlimi sintaksis deyiladi. Sintaksis yunoncha «syntaxis» soʻzidan olingan boʻlib, yopishtirish, bogʻlash demakdir. Sintaksis soʻzlarning bir-biriga bogʻlanishi hamda gap tuzilishi qonun-qoidalarini oʻrgangani uchun unda: 1) soʻz birikmasi sintaksisi; 2) gap sintaksisi kabi boʻlimlar mavjud.
soʻz birikmasi	Словосочетание	Ikki va undan ortiq mustaqil soʻzlar grammatik va maʼno jihatdan birikib soʻz birikmasini hosil qiladi. Soʻz birikmasi hokim soʻz va tobe soʻzdan tuziladi.
gap	предложение	
gapda soʻzlarning bogʻlanishi	связи слов в предложении	Gapda soʻzlarning bogʻlanishi faqat grammatik bogʻlanish bilan cheklanib qolmaydi. Bogʻlanayotgan soʻzlar mazmuniy tomondan ham oʻzaro muvofiq boʻladi.
teng bogʻlanish	сочинительная связь	
ergash bogʻlanish	подчинительная связь	Bir soʻzning boshqa soʻzga maʼlum grammatik vositalar (grammatik qoʻshimchalar, yordamchi soʻzlar) yordamida bogʻlanishi grammatik bogʻlanish hisoblanadi
moslashuv	Согласование	Tobe soʻzning hokim soʻzga qaratqich kelishigi qoʻshimchasi yordamida, hokim soʻzning esa tobe soʻzga egalik qoʻshimchalari yordamida bogʻlanishiga moslashuv deyiladi.
boshqaruv	управление	Tobe soʻzning hokim soʻzga tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalari yoki koʻmakchilar yordamida bogʻlanishiga boshqaruv deyiladi.

bitishuv	примокание	Tobe soʻzning hokim soʻzga hech qanday qoʻshimchalarsiz, faqat ohang va maʼno yordamida bogʻlanishiga bitishuv deyiladi.
Modal soʻzlar	модальные слова	Modal soʻzlar - bayon qilinayotgan fikrga soʻzlovchining ishonch, gumon, quvonch, afsuslanish munosabatini yoki fikrning tartibi, xulosasini bildirgan soʻzlar. Modal soʻzlar gap tarkibida boshqa soʻzlardan vergul bilan ajratiladi.
gumon	сомнение	Gumon: ehtimol, balki, chamasi, shekilli, aftidan.
ichonch	отношения	Ishonch munosabati: albatta, shaksiz, soʻzsiz, shubhasiz
tasdiq	утверждение,	Tasdiq: darhaqiqat, haqiqatan.
inkor	отрицание	
Fikrning dalillanishi	доказательство мысли	Fikrning dalillanishi: masalan, jumladan.
achinish	сожаление	Achinish: attang, afsus.
Fikrni xulosalash	Резюмируя мнение	Fikrni xulosalash: xullas, demak, umuman.
Fikrning tartibi	Порядок комментария	Fikrning tartibi: avvalo, avvalambor.
quvonch	радость	Quvonch: xayriyat.
taqlidiy soʻzlar	звукоподражательные слова.	Narsalarning tovushi va holatiga taqlidni bildirgan soʻzlar.
Yordamchi soʻzlar	служебные слова	Atash maʼnosiga ega boʻlmagan, maʼlum soʻroqlarga javob boʻlmaydigan va gapda maʼlum sintaktik vazifada kelmaydigan soʻzlar.
bogʻlovchilar	Союзы	Gapning uyshiq boʻlaklarini va qoʻshma gap tarkibidagi soda gaplarni oʻzaro bogʻlash uchun xizmat qiluvchi soʻzlar.
teng bogʻlovchilar	сочинительные союзы	uyshiq boʻlaklar va gaplarni oʻzaro bogʻlash uchun xizmat qiluvchi soʻzlar.
zidlov bogʻlovchilari	противительные союзы	Oʻzaro zidlik munosabatida boʻluvchi uyshiq boʻlaklar va gaplarni bogʻlash uchun xizmat qiluvchi soʻzlar.
ayiruv bogʻlovchilari	разделительные союзы	Oʻzaro bogʻlanayotgan boʻlak yoki gaplardan birini boshqasidan ayirib koʻrsatuvchi bogʻlovchilar

